Ала Сямёнава

Святло загадкі

Імпрэсіі і адлюстраванні

Менск
«Радыёла»
1995

ISBN 985-6179-01-7

Ад аўтара

Кожны з нас — так ці інакш — спасцігае таямніцу Быцця: задумваючыся над вялікай загадкай ці падсвядома далучаючыся да яе. Святло гэтай загадкі — можа, найбольш яркае і незамглёнае ў дзяцінстве і юнацтве. Адее промні таго святла адчуваюцца ўсё жыццё — асабліва калі яно пачыналася ў слынным горадзе Навагрудку. Пра тое — вольны аповед „Святло загадкі”, часам лірычна-асэнсавальны, часам — свядомасна-аналітычны. І геаграфія, і гісторыя, і асяродак, і дзейныя асобы кнігі — рэальныя, канкрэтныя, але на ўсім: адбітак суб'ектыўнага ўспрымання, бачання свету, прынцыпу адбору сюжэтных ліній жыцця. Тое самае, што пазначана ў падзагалоўку кнігі — адлюстраванні і імпрэсіі.

Збіранне сіл душы, свет феноменаў, за якім — свет існасцяў, невычэрпная таямніца духоўнага быцця — пра ўсё гэта працягваецца гаворка і ў своеасаблівым мастацкім роздуме „Бэзавы попел”, напісаным на падставе ліставання з вядомым пісьменнікам Міхасём Стральцовым.

У вогуле, паводле задумы, „Святло загадкі”, „Бэзавы попел”, змешчаныя ў прапанаванай увазе чытачоў кнізе, і твор „Птушка Фенікс”, што яшчэ чакае сваей публікацыі, — гэта, калі хочаце, своеасаблівы трыпціх, сюжэтна ніяк не залежны, але знітаваны агульнай лірычна-філасофскай танальнасцю, агульнасцю мастацкага роздуму пра тое, як чалавек існуе на вятрах штодзённасці, немінуча адчуваючы подых вечнасці, пра экзістэнцыю чалавечых адносін, пра адвечную самоту чалавечай душы, пра надзею, што не знікае, і прагу дабра і хараства. Пра лёс бацькаўшчыны — Беларусі.

Задума гэтых рэчаў выспельвалася даўно — маючы на мэце працяг гаворкі. Акрамя рукапісу „Птушка Фенікс”, падрыхтавана кніга эсэістыкі і крытыкі „Гульні эпохі”, якая ў нечым працягвае лінію маіх даўніх кніг крытычнай эсэістыкі — „Гарачы след таленту” і „Слова сапраўднага лад”, а ў нечым — назначае новы кірунак мастацкіх пошукаў. Яна — пра наш час і нашу эпоху, пра светапогляд і лёс розных пакаленняў творцаў, пра ўражанні ад вандровак у Італію і Францыю.

Пакуль — аддаю на суд чытачоў кнігу „Святло загадкі”.

І хачу пазначыць вялікую ўдзячнасць усім, без каго гэтыя старонкі не пабачылі б свету: супрацоўнікам выдавецтва „Радыёла” і друкарні, перш-наперш — рэдактару У.М.Сіўчыкаву і карэктарцы Р. І. Шастак; сябрам і майму мужу М. П. Сямёнаву; а таксама фотамайстру М.Б.Смольскаму, мужу зямлячкі з Навагрудка Н. Ф. Смольскай.

Асобая падзяка — шчыраму і высакароднаму чалавеку: Т.В.Кур'яновіч.

Маім землякам,
людзям Наваградчыны,
прысвячаю

Святло загадкі

Згукі наваградскіх дзён

Дрэва жыцця.

Раней гэта быў горад рыцараў і паэтаў. У пару сваіх ружовых мрояў і белых бантаў яна адчувала іх прысутнасць не толькі ў памяці чытаных кніг. І нават не толькі ў гэтым, спракаветным: „Дзве вежы вякі тут збіраюць на веча...” Ёй здавалася — у самім паветры ёсць нешта куды больш адчувальнае, як сама рэальнасць атачэння. Водгук, водбліск ідэалаў мінулага, ідэалаў вечнага. Аблічча ж зямлі нібыта давала расшыфроўку душы гэтых мясцін.

Ёй пашанцавала. Яна мела магчымасць зведаць гэты эліксір, бальзам, канцэнтрат духу. Глытала не разбаўленае бензінавым чадам і мітуслівым галёканнем натоўпу паветра, а зведала чысты, натуральны экстракт нябёс, настоены на паэзіі быцця, водары эпох, рамантычных марах, практыкаваннях інтэлекту і па непахісным кодэксе мястэчковых суадносін. Ёй пашанцавала. Тут — яе пачатак...

Яна кожнага года вяртаецца сюды...

Дзеля чаго? Каб заканесерваваць надзейна ўспаміны? Пахі, колеры, адчуванні маленства? сустрэць людзей юнацтва? Большасць з іх далёка адсюль. Ці ўвогуле па той бок добрага і злога. Не, яна едзе не толькі таму, каб пакласці кветкі на іх магілы. Хаця на могілкі абавязкава ідзе...

...Можа, яна вяртаецца сюды таму, што толькі туг і было сапраўднае? Бо толькі чаканне — існае? У сапраўджаным канкрэтыка руйнуе наслойванне сэнсаў. Гармонія першапачатковая, harmonia praestabilitata, раскідваецца, распадаецца на відавочнае, веды трушчаць непахіснасць таямніц. Цуд быцця блякне ад нудоты штодзённага, рэчаіснасць запіхвае індывідуума ў натоўп, у выпадковыя соцыумы — суседзяў, сунрацоўнікаў, сустрэчных, пляжыць асобу ў чарговых гістарычных сутаргах. ...Яна ўвесь час. збіраецца ехаць. А дні бяруць у палон. Мінае зіма, ідзе вясна, пракручваецца, як у калейдаскопе, лета, надыходзіць восень. І толькі недзе прыземкам, як

у палонку, яна кідаецца ў вандроўку. І, прыехаўшы, разумее, чаму нікому не дала званка. Не напісала. І не будзе спяшацца тэлефанаваць.

Яна павінна быць тут сам-насам. Любая прысутнасць канфіскуе яе галоўны скарб. Прывідны? Мабыць. Рэальны? Таксама магчыма. Але ў кожным выпадку бясспрэчна — калі нехта побач, знікае адчуванне сябе адзіным суб'ектам сярод мноства існасцяў, якія так доўга і пэўна — займаюць свае месца — у Космасе, Сусвеце, на планеце Зямля, на гэтай геаграфічнай прасторы, з пэўнымі гістарычнымі адзнакамі.

Замкавая гара... Касцёл... Цэрквы... Пагоркі...

Горад увесь на пагорках. Скрутак вуліц, што стройным рэзрухам, ладным бязладдзем колькі ўжо стагоддзяў імчаць уніз з цэнтральнага пляца стромымі зломамі.

Гэты пейзаж пракручваецца ў яе ўяўленні як часткі Святога Ружанца. Sanctum Sanctorum. Святая Святых.

Яна магла б прамовіць, як Сальвадор Далі: горад майго дзяцінства, юнацтва і ўсяго жыцця.

...Людзі яе жыцця. Знаёмыя...

Абавязковыя візіты...

Ці блізкія ёй людзі, якім яна абавязкова надае ўвагі? Блізкія. На аддаленасці. І аддаленнасць тая не залежыць ад прасторавай дыстанцыі, што паміж імі. На суседняй вуліцы, у недалёкім горадзе, побач... Аддаленасць, дыстанцыя — як неабходны і бясспрэчны гарант суадносін. Гэта мела для яе надзвычайную прыцягальнасць. Не інакш. Аддаленасць рабілася абсалютам, ператваралася у самамэту, у нешта выразна эйдэтычнае.

Гукі званоў плывуць — як некалі. І гак, як тады, галсчуць вароны у восеньскі, халаднавата-адчужаны дзень. І водар гэтае пары — даўні, памятны. І сённяшні — недалёкія кастрышчы, спелы яблычны дух... Дадаецца яшчэ нешта — раней не было... Смурод ад машын... Нешта няўлоўнае... Пах часу?

І яна спадзяецца... І выракаецца ўсяго... Як тады. І як сёння. Нават смерць, што падціснулася бліжэй, на велічыню збытых гадоў — на аддаленасці непрыняцця. На нейкі час. Не in aetemum — не назаўсёды.

Яна едзе ў гэты горад, каб адчуць свой сённяшні стан як інерцыю папярэдняга руху.

Бяжыць ад будзённага жыцця? Так. Але і не толькі таму. Хоча наноў адчуць хараство свету? Пазнаць, дзе ж там, у высокай Натуры, месціцца яе местачковае ego?

Вярэдзіць пытанне — у якіх усё ж суадносінах яно з еўрапейскай свядомасцю? З усяленскім вопытам? Які спектр мае для яе святло Загадкі? Загадкі Быцця. Дзе самая найвялікшая таямніца вымагае маўчання. І самае Высокае Імя не вымаўляецца наўслыш...

Горад пачатку... Частка яе істоты. Яе існасці. Горад, у якім спрасаваліся Вечнасць і Гісторыя. І імгненні рэальнага сённяшняга жыцця. Горад, што ніколі не знікаў у яе ўсведамленні. Горад, на гербе якога быў Чорны Анёл — Анёл у ценю сваіх крылаў.

Менавіта тут ім згадвалі некалі — урачыста, пафасна, з націскам — уваходзіце ў жыццё. Адным з іх жыццё здавалася простым арыфметычным дзеяннем: дадаць, падзяліць, вылічыць. Другім — складаным рэбусам. Трэцім — рызыкоўнай гульнёй. Чацвёртым — абавязкам. Пятым... Вялікай Таямніцай, загадкай, калі магчыма „пабачыць тое, пра што не было сказана ім, і даведацца таго, чаго не чулі...”.[1]

Яна вяртаецца сюды. Да пейзажу жыцця. Пейзажу душы. „У кожнай справе май давер да душы сваёй...”

І хаця знаёмая тут амаль кожная цагліна і кожнае дрэва, гэта яе orbis terrarum[2] і terra incognita[3].

In rerum natura[4]

Тую частку магістралі, што па Брэсцкай шашы, Дана прамінае, быццам похапкам перагортвае старонкі кнігі, дзе важна хутчэй патрапіць на патрэбныя радкі. Аўтобус збочвае да Міра. І туг яна ўглядаецца ледзь не ў кожную сцежку і кожную травінку.

Пачынаюць тоўпіцца ўспаміны.

І недзе за Сяльцом, калі па сутнасці пачынаецца ўжо яе горад, віднеюцца вежы. Як сімвал. Як аблічча жыццёвай інерцыі.

Прыгожыя. Можа, асабліва прыгожыя таму, што гэта рэшты вежаў. Рэшты былой велічы. Былой славы. Адзнакі былой красы.

Калі толькі адзнакі — можна заўсёды намысліць Бог ведае які цуд, што некалі меўся быць. Яна так сабе і ўяўляла. Трансфармуючы абрысы. То маючы ў думках вытанчаную тэктоніку і дэкор, як у Ішкальдзі і Сынкавічах — маці неяк вазіла Дану паглядзець славутыя святыні, едучы ў Баранавічы і Зэльву, — на тую пару вялікае падарожжа. Пурпуровы спакой цэглы і белая цнота аздобы. А то можна

---

[1] Тут і далей цытаты, за выключэннем выпадкаў, калі ёсць друкаваны беларускі варыянт, падаюцца ў перакладзе аўтара. Там, дзе перастварэнне на беларускую мову змяняе стылістыку і рытміку тэкста, пакінуты выразы на мове арыгінала

[2] Зямны круг, зямля, свет (лац.).

[3] Невядомая зямля (лац.).

[4] У прыродзе рэчаў (лац.).

было ўявіць сабе непахісныя змрочныя муры, як дзе-небудзь у Шатландыі. Або — ганарліва-надзейны данжон і бакавыя вежы, нібыта ў Каркасоне. А ўсё можа быць — высілася тут гарэзлівая ці то вежа, ці то званіца, накшталт Сэн-Мішэль д'Эгіль — наўпрост выйшла на размову з небам.

Фантазія Даны рэальна сыцілася скарбам на гарышчы суседскай бабулі — Варвары Мікалаеўны. Побач з Дзюма-бацькам і Стывенсанам там былі Сянкевіч, кнігі па гісторыі архітэктуры: Рандэльe, Факільён, Обэр, Забжыцкі. Кнігі на польскай, расейскай, французскай. Асобныя нумары „Нашай Нівы” — лацінкай. Французскай Дана не ведала, але школьны ангельскі даваў нейкі ключык, і муры у аўры незнаёмых, загадкавых слоў, сэнс якіх часам можна было ўгадаць, былі яшчэ больш вабліва-таямнічымі. І мелі сувязь з крушняй камення і цэглы на гары перад яе вокнамі.

Неяк пазней Дана пабачыла зроблены паводле ўсіх навуковых высноў малюнак-рэканструкцыю замка і была не тое каб расчараваная, але гэтая зусім пэўная, застыглая ў сваёй адавочнай завершанасці форма пярэчыла мройлівай перманентнасці яе рухомых вобразаў.

Вежы тыя бясконца малявалі, фатаграфавалі, здымалі ў кіно, апісвалі — і ў яе было адчуванне гонару: маё. І адчуванне крыўды, нібыта ў чалавека, якога рабуюць белым днём. Маё! Ракурс, у якім найбольш падавалі вежы, быў відам з іх вокнаў. Хаця ў картатэцы яе памяці было некалькі вобразаў-краябразаў горада. Калі глядзець на горад з прабоіны бакавой вежы — касцёл, дахі дамоў, купы дрэў, воданапорная вышка, белыя калоны яе дома, ускраек лесу каля Сяльца. Калі ісці абарончым валам замка: панарама горада, ваколіц, вуліцы, вулкі, зялёная пестрадзь парку, пагоркі, жыты, хмызнякі... І яшчэ — яе горад, які мала хто паказваў і ведаў, — не з усходняга, а з паўночна-заходняга боку. Падобны на ўсе старажытныя, сярэднявечнай забудовы, гарады. Горад — на ўзгорку, увесь бела-зялёны, з высакароднымі бела-чырвонымі адзнакамі. Шэравата-чырвоныя цагляныя вежы замка, белы касцёл пад чырвонай дахоўкай. Бела-зялёны — таму, што Дана бачыла горад адсюль улетку і ўвосень — класа з чацвёртага яны хадзілі ў калгас каля возера Літоўка. Летам — палоць лён, восенню — капаць бульбу. Пешшу — хто ж ездзіў за чатыры кіламетры на тую пару! У Літоўку ісці было лёгка — раніца, свежа, ненатомлена. З Літоўкі — прыемна: дахаты.

Гасцінец быў стары, „екацярыненскі” — не такія нікчэмныя былі тыя „пацёмкінскія вёскі” — абсаджаны дрэвамі. Брукаванка. Ісці было зручна — усе спрэс дзеці і падлеткі, з вясны да восені, шыбавалі ў „балетках”, тапках-гумавіках. Ісці было звычна — радыус кіламетраў з

дзесяць, а то і дваццаць пераадольвалі больш пехатою. Ці на фурманцы. Машынэрыя прыйшла пазней. І хаця ад вайны было ўжо гадоў сем — дзесяць, аўто лічыліся нармальнай з'явай, але звычайным сродкам перасоўвання не сталі.

Горад нейкі час вабліва захоўваў выгляд старадаўняй гравюры, што набыла колер. Потым паволі набліжаўся — нібыта наязджала на яго кінакамера. І ўрэшце набягаў знаёмымі вулканамі — яны спяшаліся ад цэнтральнага пляца на шляхі: Гародзенская, Слонімская, Менская.

Тое даўняе жыццё ішло пэўным, зададзеным нібыта самой натурай рытмам. Лета доўжылася некалькі месяцаў, не праскоквала гарачым бензінавым пеклам. Былі канікулы: бясконцыя, бесклапотныя. Можна было рабіць усё, што зажадаецца. Сноўдацца бясконца па парку і ваколіцах, чытаць кніжкі, сядзець на ўлюбёнай лаўцы пад касцёлам, хадзіць да касцёла, ляцець сгрымагалоў на Замкавую гару. Стаяць доўга-доўга — у праёме вежы і адчуваць вецер, які ляцеў здалёк і тут увачавідкі даводзіў, што ён — рух паветра. Рух быў заўсёды імклівы, свавольны і нібыта даказваў няўмольна, што жыццё — таксама рух. І яна адчувала тое фізічна, усёй істотай. Нібыта існаванне вось у гэтыя хвіліны набывала свой сутнасны сэнс, а сутнасць кандэнсавалася ў моманце.

Пасля таго бязмежнага лета надыходзіла восень — непаспешліва, спакваля. І шкаленне здавалася разумнай зменай, натуральнай, патрэбнай. Пачыналі выбіраць бульбу, лістота спакойна ўбіралася ў верасnёва-кастрычніцкі цвет, на гарышчы пахла штрыфелем і грабштэйнам, над печчу падвісалі вязкі цыбулі. Ваколле поўнілася злагадай, паспакайнелым сонечным светам. Ставілі другія рамы, мылі аконныя шыбы, варылі журавіны з ігрушамі, сушылі грыбы. Журавы зацягвалі сваю шчымліва-развітальную коду. Ва ўсім было адчуванне законапарадку прыроды. Дзень не драбніўся мітуснёй, поўніўся зменшанай даўжынёй сваёй. Саступаў месца доўгай ночы. А спакойная цеплыня — ліставею. Прымаразкам.

Зіма таксама не абрыналася знянацку, а прыходзіла — чаканая, светлая, снежная. Снег полуднем на гасцінцы заўсёды падтаваў, але горы, пагоркі меліся быць густа заснежанымі, парк стаяў нечапана белы, а клёны, што звісалі насупраць іх дома над студняй і дарогай, набывалі суцэльна казачны выгляд. Каляды і Новы год, а вясной — Вялікдзень надыходзілі пад канец чвэрці, кантрольныя зазвычай ужо адбыліся, адзнакі выстаўленыя, усе рыхтуюцца да святаў: ладзяць яліны, фарбуюць яйкі, пякуць, смажаць, вэндзяць. Рыхтуюць маска-

радныя строі. Розрыўка канікул. Бібліятэкі. Кнігі. Санкі. Драмгурток. Вечары...

...Усе былі заняты сваёй справай. Маці хадзіла на працу, Ніна, а пазней — Зося — паліла ў печы і гатавала. Дана хадзіла . ў школу. Зіма, лета, восень — кругазварот адбываўся ў тэмпе і рытме, зададзеных адвеку, упэўнена і цвёрда. Аднастайнасць была адзнакай жыццёвага парадку. Не ператвараючыся ў сумоту, яна, гэта аднастайнасць, нібыта нагадвала пра той вобраз, што мы трымаем у сваім усведамленні — ідылію. І неяк зводзіла на нішто крыўды, няўладзіцы, боль.

Ці гэта ружовы падман памяці? Салодкае мроіва з-за завесі гадоў? А быў — звычайны распарадак правінцыі? І для Даны ён выдаваў прыдатным пачаткам жыцця. І яна яшчэ ўспрымала гэты кругабег як адну са шматлікіх фігур жыццёвай дыстанцыі, уяўляючы, што сваім намаганнем зможа выбіраць варыянты — простую лінію і актаэдр, трохкутнік і спіраль. Гармонія — адзіна магчымая выява светапарадку, лічыла яна. Апакаліпсіс, катастрофы — гэта адбываецца на біблейскім, гістарычным прасцягу. Адно чалавечае жыццё можа і прамінуць тыя катаклізмы. Вайна — была. У раннім маленстве. Усявышні не можа дадаваць шмат выпрабаванняў на адно жыццё.

Маці хутчэй за ўсё гэтай гармоніі не адчувала. Для яе той кругабег, мабыць, быў калаўротам дзён.

Душа рэчаў

З ранку да вечару маці была ў судзе. А людзі па звычцы заходнікаў ішлі любым часам і да хаты. „Пані адвакат, маю да Вас інтэрас”. З таго „інтэрасу” маці рана займела гіпертанію. „Святар, лекар і адвакат не маюць права адмовіць, калі іх просяць”, — прамаўляла яна. Грошы ад таго таксама не вяліся. Што? Яна?! Па-за працай будзе браць ганарар? З каго? Маці прыгадвала які выпадак з практыкі. Як хлопчык ухапіў бохан хлеба са стала гаспадыні, дзе рабіла яго маці: у сваёй хаце з голаду заходзіліся плачам тры малодшыя дзяўчынкі. „Грамадзяне-суддзі, пашкадуйце мяне, як я пашкадаваў сваіх сястрычак”,— даводзіў ён у сваім „апошнім слове”.

Маці абуралася: „І я буду браць грошы?” І ехала з апеляцыямі ў абласны суд і ў Менск — у Вярхоўны суд. „Паводле 55-га” — быў такі артыкул у кодэксе. У перакладзе на мову звычайную гэта мела на ўвазе: без грошай, без ганарару. Да працэсаў маці рыхтавалася, як да экзамену — не, як да прэм'еры, бенефісу. Штудыявала матэрыялы справы, чытала прамовы Цыцэрона, Коні, Плевака, Спасовіча, Аляк-

сандрава, Карабчэўскага... Згадвала вершы — паэзію вельмі любіла, да прозы ставілася досыць прахалодна. Пакрыёма цытавала Біблію.

Маці мела поспех і кліентуру. Ездзіла і ў Баранавічы, і ў Ліду, і ў Дзятлава, і ў Гародню. Тамтэйшыя юрысты меркавалі, што па справах непаўналетніх у іх калегіі адвакатаў ёй не было роўных, тое ж пацвярджаў Яша Найман з суседняга класа. Яго меліся судзіць за крадзеж зброі — і Яша скрушна згадваў: „Ледзь было не расказаў усё. Ну, умее...”

Адзетак быў на маці заўсёды, што з голкі зняты. Чорная спадніца, белая шыфонавая блузка з нейкімі выштукаванымі складкамі. Або строгая ліловая сукня з крыпсаціну. І яшчэ нейкія строгія, бэжавыя, шэрыя, белыя, бэзавыя — заўсёды аднакалёрныя — строі. І самы прыгожы, на погляд Даны, гарнітур: шыфонавая чорная сукенка з набіўнымі, далікатнага абрысу, кветкамі — і белае паўпаліто з воўны. Паліто называлася труакар. Заўсёды высокі абцас, панчохі, нават калі ўсе млелі ад спёкі. „Суд — установа сур'ёзная”, — мелася тлумачыць маці. Учасанне ў яе было не падобнае ні да кога. Як на здымках і карцінах канца — пачатку стагоддзя: высока паднятыя, забраныя з усіх бакоў валасы, адзін да аднаго. Божа барані, аніякіх свавольных кудзерцаў.

Дану маці прымушала плесці косы, каб аж валасы трашчалі, ніякіх гарэзлівых пасмачкаў, на патыліцы снежна-белыя банты.

Усё павінна было, паводле ўяўленняў Вольгі Станіслаўны, блішчэць і зіхацець — вопратка, хата, бялізна. Маці не давала фарбаваць падлогу — яе мылі гарачай вадой з мылам і драцяной шчоткай. Чатырнаццаць вёдраў на другі паверх, чатырнаццаць — назад. Бялізну, абрусы, сурвэткі — маці мыла сама, устаючы гадзіны ў чатыры раніцы. Была ў іх хатняя гаспадыня. Але Ніна глядзела на патрабаванні абсалюту як на дзівацтва пані — а хай яна спрахне, тая белізна. Калі толькі надыходзіла пара мыць, Ніна пачынала, як цяпер кажуць, гнаць карцінку прыгнечанай істоты. „Увесь свет насілля мы разбурым...” Ніна ляпала дзвярыма, грукацела вёдрамі, у яе псаваўся настрой, і яна з пакрыўджаным выглядам пазірала, як яе пані ўвіхаецца каля балеі і падкідвае ў печ дровы. Няхай гаспадыня сама таго шыку дабірае. І калі пані, засопшыся, прасавала сукенку і прыбірала ліхаманкава валасы, каб паспець у суд, Ніна касавурылася і чакала яе адыходу. І калі ўрэшце пані адвакат бегма бегла ў суд, Ніна здымала бак з бялізнай з печы, падкідвала дровы — хай сабе гарэць, вунь колькі бярозы назапашана — і клалася падрамаць на сваю канапку. Потым шла „правіць візіт” да Палонскіх, што жылі насупраць. Потым варыла — дзень пры дні, лета, восень, зіму, вясну — кіслую капусту. І

прыйшоўшы з працы, маці пачынала з таго, на чым прыпынілася а палове восьмай. Пра дапамогу Даны пакуль што гаворкі не было. „Рукі як граблі", — Нінчын прысуд быў канчатковы і безапеляцыйны. А маці — проста шкадавала дачушку.

Стомленая, спрацаваная, маці рабіла пад добрую ноч. Назаўтра, недзе як паласкаць бялізну — рабілі гэта каля студні, на вуліцы, у Ніны выпраўляўся настрой, і яна ўсчыняла такую беганіну, што памосціны лесвіцы стагналі, нібыта выконваў практыкаванні звяз салдат. Паласкаць, развешваць, пільнаваць бялізну — о, тут аказваўся непадробны імпэт. А яшчэ большы энтузіязм граў у жылах Ніны, калі яна пякла пірагі і булкі. Асабліва, як гаспадыня была дзе-небудзь у камандыроўцы. Пірагі ў Ніны былі смачныя — тут яна і гаспадыні не саступіла б, у яе вучылася. І цэлая лаганка печыва вандравала праз дарогу да Палонскіх. Ніне падабалася заскочыць да іх, перакінуцца словам, да таго ж, да іх часам наязджаў пляменнік з Рыгі, і Ніна мела на свае мыслі пэўную надзею. Валік з Брацянкі, называў сябе на тамтэйшы балцкі лад Валдысам, печыва цаніў, але з'ехаў — ні пылу, ні следу. А Ніна доўга яшчэ бегала з булкамі да суседзяў. І дзьмулася, як толькі надыходзіў дзень мыць бялізну. Ці парадкаваць хату.

А хата... кватэра — была для маці яе крэпасцю, яе кастэляй, яе рэальным апірышчам, набыткам, гонарам, прытулкам не толькі целу, а і душы. Тры светлыя, прыгожыя пакоі. Напачатку і маці, і Дана спадзяваліся, што адзін, асобны, будзе або кабінетам маці, або пакоем Даны. Але такія вольнасці былі не ў пашане, і маці аддала гэты асобны пакой удаве Луізе Генрыхаўне. І засталіся два сумежныя і кухня — агульная, але метраў пад трыццаць, з двума вокнамі, з вялізнай печчу, і гэткай духавой шафай — хоць ты сам у яе садзіся. І пакоі — святліцы, з тым самым відам на замак. Два акны і гаўбец — у адным, шырокае акно — у другім. Прыгожыя кафлянкі-печы. Шафы для кніг, дубовая шафа для адзення. І — гонар Вольгі Станіслаўны, гасцінны гарнітур — дзве вузенечкія высокія шафы, між імі зялёная канапка, а над ёю — авальная люстра. І высознае, пад самую столь, люстра ў аздобе з чырвонага дрэва.

Яны знайшліся нейдзе на хутары. Легенда, а не мэбля.

Маці выправілася неяк у камандзіроўку, на паказальны працэс у вёсцы. Стала на кватэру ў самотнай, статэчнай жанчыны. Калі вячэралі, тая дастала фоткі — ці не ведаеце? У маці мову адняло. Яе маладыя бацькі з незнаёмымі людзьмі. Здымак жанчына не аддала, нават адбіць копіі. А на гарышчы ў скрынях, сярод featherрознага ламачча, паказала разбраны гарнітур. Пылу на ім нагрувацілася гэтулькі, што быў ужо не пыл нават, а зямля. Грошай за схоў жанчына браць не

хацела, але маці паклала нейкую суму на рахунак і завезла ашчадную кніжку. Кніжка зрабіла ўражанне.

А маці рупілася з хатай. З задавальненнем запрашала гасцей. Пэўна ж, на тую пару ў іх мясцінах мала хто мог пахваліцца такім інтэр'ерам. Маці — барані Бог — праўды нікому не аказвала, а прыдумала вельмі верагодную байку: купіла з „трафейнага" дабра. Тым больш што шафа з надпісам на дзверцах „Emil Bartel. Mübel" на самой справе была прыдбаная такім чынам.

Вольга Станіславаўна засталася здаволеная — фантастычны выпадак, нешта з былога вярнулася. Хай сабе не котлішча, але нейкаке гняздзечка ёсць.

...Прыехаўшы на Беларусь напрыканцы вайны, у свой горад яны трапілі не адразу, а вярнуўшыся, з паўгода жылі ў судзе, дакладней — у юрыдычнай канторы маці. У вялікім пакоі быў пісьмовы стол і некалькі зэдлікаў — матчын „кабінет". Занавесаю з паркалю была аддзелена „кватэра": два ложкі і стос валізак пад покрыўкай — тут табе і стол, і камода, і шафа. Урокі Дана рабіла або на стоўчыку, паставіўшы да яго маленькі нізенькі ставец, або на „камодзе" . Сталаваліся зазвычай на матчынам рабочым стале, палуднавалі — што над сігнал трывогі. Крыху зеванулі — і кліенты пачыналі барабахаць у дзверы.

Увогуле суд месціўся ў катэджы, дзе да вайны, да 39-га, „за польскім часам", жыў адзін з тутэйшых адвакатаў. Іх было ці не дванаццаць. Горад меўся цэнтрам ваяводства, і, дарэчы, амаль усе лепшыя дамы належалі адвакатам і натарыусам. За лапік зямлі тым часам судзіліся ледзь не ўсё жыццё.

Цяпер у судзе на першым паверсе быў доўгі калідор, дзе тоўпіліся людзі, налева — канцылярыя маці, направа — зала пасяджэнняў, вялізны доўгі пакой, перароблены з ранейшых двух. За ім маленькі пакойчык, у якім Дана ніколі не была, менавіта туды „суд накіроўваўся дзеля нарады", як абвяшчаў суддзя. Там выносілі прысуды. Маці заставалася ў зале. „Выступленні бакоў" адбываліся тут. Маці была адным з „бакоў".

Напрасткі па калідоры быў пакой сакратарак і справаводаў — прыёмная, а па абодва бакі прыёмнай — кабінеты суддзяў, першага і другога ўчасткаў. У адзін з гэтых кабінетаў Дана ўвайшла ўпершыню толькі праз шмат гадоў — падзякаваць суддзі, што прыехаў на пахаванне маці. А тады — тады для яе надзвычай прыцягальны быў прыёмны пакой: аграмадныя шкляныя дзверы вялі наўпроста ў сад. Ці то пад час вайны разабралі веранду, ці то не паспелі пабудаваць. Гэта былі не вокны-эркеры, а менавіта дзверы, шырачэзныя, з дзвюма дзверцамі і акном пасярэдзіне. Мелася ў доме яшчэ былая кухня з

печчу, на старасвецкі лад прасторная кухня. Прыстасаваць яе, дарэчы, да казённай карысці было цяжка. Усюды толькі дзверы — і адно вузкае акно на пакой метраў трыццаць пяць: мабыць, пан адвакат і пані адвакатова лічылі, што кухарыць можна і ў прыцемках. Дык функцыянальнага прызначэння кухня не займела і засталася, так бы мовіць, дадатковым калідорам, побач з якім быў маленькі пакойчык, што ўвесь час мяняў сваё прызначэнне, як і два пакоі мансарды.

Пракуратура месцілася асобна ў двухпавярховым будынку. Стаўленне да гэтых служак закону сярод судоўцаў было насцярожаным, а тыя, падобна, лічылі менавіта сябе асноўнымі носьбітамі ісціны і ўлюбёнцамі Феміды: карычневы мундзір, блішчастыя гузікі і недаверлівы позірк. Пракурор з гучным прозвішчам Трубецкі ставіўся з сумнівам нават да самой прафесіі Данчынай маці. „Вось ты, Вольга Станіславаўна, — цадзіў ён, ты абараняла солтысаў, старастаў, розных фашыстоўцаў. Гэта таму, што не член партыі. Не разумееш, што абараняць варожы элемент — гэт-та...” Ён шматзначна падымаў палец.

У маці ўзлятала брыво, яна моўчкі адкрывала карабок „Казбека”. Ведала, што людзей з НКУСа і пракуратуры лепш слухаць моўчкі.

Трубецкі неяк увесь час стаяў на шляху Вольгі Станіславаўны. І нават калі ёй далі пуцёўку ў Кіславодск, ухапіў сабе, хаця ўрачы забаранялі — толькі што пасля інфаркту. Ён так і не паглядзеў на той Кіславодск: памёр пад час палёту...

Усё гэта толькі фіксавалася ў памяці Даны, сам Трубецкі быў чалавек нецікавы. А маці сябравала і з гэтымі людзьмі ў мундзірах. Былі ў яе сяброўкі.

Цікавы для Даны быў судовы сад. Зімовы — калі Азарэвічы толькі прыехалі, белы цалік. Судовым не было часу на шпацыры, іншыя не насмельваліся шыбаваць без дай прычыны па садзе гэтай установы. Аснежаныя прысадзістыя яблыні, зусім замеценыя кусты парэчак. А ўвесну сад рабіўся празрыста-ружовы, светлавата-зялёны, і судовыя сакратаркі, Ядзя і Марыля, хадзілі садам пад час перапынкаў у працэсе. Астатнія чамусьці дымілі цыгарэтамі па сваіх пакоях — баяліся збыцца гонару, ці што? Быў адзіны выпадак-выключэнне, але гэта было пазней...

Да лета Азарэвічы з'ехалі з судовай „кватэры”. Аднак сад надоўга застаўся ледзь не прыватнай уласнасцю Даны — у судовых былі свае садэ, як казалі ў іх краі, ці службоўцам было не да збору садавіны: кірмаш побач, танны, багаты. Адным словам, парэчкі і маліны з куста ела Дана колькі хацела. А парэчкі былі і белыя, і чырвоныя, і чорныя. Выбірала Дана белыя, пераспелыя, нават крыху падвялыя, салодкакіславатыя. Яблыкі раслі тут нейкага зімовага гатунку, летам былі,

што камень, Дана не вельмі давала ім рады. Удома хапала наліву і малінаўкі, штрыфелю і грабштэйну, а ўзімку — папяровак.

Так засталося ў Даны ўяўленне пра суд як пра нешта хатняе, звычайнае і — чужое. Хатняе — не так ад таго, што яны там жылі, як ад самога будынка — утульнага катэджа, на самавітае і прыватнае жыццё. Чужое... Таму што Дана ніколі не дабрала да стадыі зацікаўленасці тым, што адбывалася ў будынку. Закон — у гэтым слове было для яе нешта далёкае і жорсткае. Суд. Прысуд. Дана ўяўляла пакаранне толькі справядлівым, але тое, што пачынаюць дзейнічаць катэгорыі свету пагрозлівага і таямніча-варожага, выдавала бояззю: кодэкс, прэзумпцыя невінаватасці, падсудны... Некага забілі, некага ашукалі, нехта рабаваў, нехта латраваў... Яна інстынктыўна адстранялася ад гэтага. Ніводнага разу не ўвайшла падчас працэсу ў залу суда... І не ведала, што гэта было — суцэльны эгацэнтрызм ці натуральнае стаўленне натуральнай істоты? Пазней, калі Дана ўжо толькі наязджала ў свой горад, дык не любіла прыходзіць у суд яшчэ і таму, што павінна была ўвасабляць палепшаны, квінтэзіраваны, матчын стандарт. Гарнітур, паліто, капялюш, пальчаткі — усё павінна было быць у лепшых традыцыях сям'і Азарэвічаў. „Ты памятаеш Чэхава?" І ў тэатр, і на візіт, і на службу і ўдома каля печы — трэба апранацца адпаведна — і ніякіх капотаў наросхрыст або пакамечаных спадніц. Ці аксамітавых сукенак на кірмаш — так меліся фарсіць жонкі вайскоўцаў. Праўда, памылак сваіх папярэдніц 39-га года яны не паўтаралі: тыя шыкавалі ў начных кашулях па горадзе, лічачы іх за святочныя строі. Дасюль на гэны конт хадзілі здзеклівыя анекдоты.

Дана разумела маці. Але прыязджала яна пад час адпачынку, каб мець нейкі пярэдых, і эстэтычныя атурны даставалі ёй дух. Потым яны паразумеліся — візіт перад ад'ездам. Свой час ягадзе, свой час баравіку. А да таго Дана хадзіла па хаце і ў парку і на замку ў вузкіх нагавіцах і нейкіх блузах і свэдрах — кампрамісны варыянт: і ёй зручна, і маці не супраць.

На вакацыях і пад час адпачынку Дана прыглядалася да здымка, што быў навідавоку: бацька ў цывільным гарнітуры стаяў, абапершыся на стаяк з кветкамі; бацька ў вайсковым убранні разам з маці, а Дана стаіць паміж імі; бацька глядзіць з-пад палёў капелюша — загадкавы, таямнічы, знаёмы і незнаёмы, як герой фільма. Маці не вельмі ахвотна гаварыла пра яго, вобраза ідэальнага бацькі і героя збройнай справы не рабіла, але нічога кепскага таксама не згадвала. Дана магла выдумляць сама...

Свае ж уласныя карані маці хавала і ганарылася імі. Маці Вольгі Станіслаўны памёрла, калі ёй было восем год, а бацька, дзед Даны...

О дзед! Дзед прыехаў сюды разам з імі. Ці хутчэй — яны прыехалі разам з дзедам. Называлася гэта — спецыялістаў накіроўваюць на вызваленую тэрыторыю. Спецыялістам была маці. Здаецца, яе не вельмі каб хацелі сюды выпраўляць: шосты пункт анкеты не адпавядаў высокім запатрабаванням. Там стаяла б/п, беспартыйная. Не зусім той спецыяліст. „Недаспецыялізаваны спецыяліст", — пасміхаўся дзед. Дзед быў не проста беспартыйны. Горш — некалі сасланы. Пра тое не гаварылі нікому.

Сілуэты і постаці

Да свайго горада, да Беларусі была доўгая дарога. Праз Сібір. Праз багаты горад Растоў. Праз станцыю з язычніцкай назвай Варажба. Ехалі таварнякамі. Нават і на платформах. Галоўнае ўражанне ў Растове — вялікі шыкоўны кірмаш. Сорак чацверты год, яшчэ ідзе вайна, яшчэ карткі на харч і талоны на адзетак. А тут што табе абрус самабраны. Белыя булкі, пернікі, рыба, сыры, ікра. Яблыкі, ігрушы, слівы — іх Дана бачыла ў свае шэсць год упершыню, як і ікру. Увогуле столькі наедку бачыла ўпершыню. Колькі гэта ўсё каштуе, нават не мела значэння. Аказвецца, магло быць гэтулькі харчу.

Прыпыніліся ж у Растове з-за Данчынай хваробы. Жнівень, спёка, а ў яе ангіна.

У Варажбе чакалі цягніка. Вакзала не было. Туліліся каля нейкай разбуранай хаты. Трагедыі руінаў Дана яшчэ не ўсведамляла, успрымалася толькі казачна-райскае: жыццё наўпрост пад жнівеньскімі зорамі, у садзе, поўным белага наліву і спелых вішняў. У Растове ёй купілі адзін яблык, а тут можна было раскашавацца, што ў раю. Зоры былі яркія і здаваліся добрымі і цёплымі. Здавалася яшчэ, што маюць яны нейкую патаемную сувязь з пладамі саду. Плады віселі на галінах і ўжо гатовыя былі асыпацца — месяцова светлыя яблыкі і загадкава цёмныя вішні.

А ў дарозе дзед распавядаў пра іх родны край. Якія там людзі. Як увесну ўсё цвіце, а ўлетку спее садавіна і гародніна. Зімой там няма лютых маразоў, летам — спёкі, а восень — улашчаная Богам, залатая, багатая.

...У свой горад яны прыехалі ўжо зазімкам, надвячоркам. Святла ў хатах яшчэ не палілі, дамы стаялі цёмныя, пагоркі — пад снегам, і Дане падалося: едуць нейкім тунэлем. Па-за часам. Па-за падзеямі. Недзе існаваў іншы свет, карыстаў плён перамогі, ачомваўся ад паражэння, прыкідваў набыткі ад нейтралітэту і адкрыцця Другога фрон-

ту. Вёў рахунак ахвяр, страт, болю. Недзе грымелі маршы перамогі і гралі мірныя вальсы. Недзе. Тут былі толькі гурбы снегу — і цішыня.

А да свайго горада быў яшчэ адзін — Вілейка. Казалі — Старая Вілейка. Бо недзе існавала і Новая.

У Вілейку прыехалі зусім уначы. На ходу з платформы раскідалі рэчы, праз увесь перон. На ходу — замаруджаным, павольным — дзед скокнуў на зямлю і прыняў на рукі Дану. Дзед быў зусім сівы, але спрытны, хударлявы, высокі. І вочы невыцвілым блакітам пазіралі на ўсіх халаднавата і спакойна.

Да дзедавага сябра яны і рушылі ў Вілейцы. Матчына накіраванне было ў Маладзечна, і яна цалюткі год ездзіла кожнага дня туды і назад. Затое для Даны гэта быў год казкі маленства. Дзедавы сябар быў каморнікам і жыў ва ўтульным старасвецкім доме. Вялізная кухня, гасцёўня з узорыстай кафлянкай, паўпусты дзіцячы пакой, спальня гаспадароў і пакойчык, дзе сталі жыць Азарэвічы. Іх вокны выходзілі на вуліцу, у гародчык з бэзам, а ўсе астатнія вокны ў доме глядзелі на сад. Ён быў такі ж, як пазней судовы: пасярэдзіне — агарод, у судзе здзірванелы, а паабапал, паўз плот, прысады, альтанка з блакітнаватых хвоек і лаўка з акуратным столікам. Вербы, ліпы, бэз і півоніі. А двор паміж хатай і свірнам — зялёны-зялёны. Газон — гэта слова Дана тады пачула ўпершыню.

Электрычнае святло было толькі зрэдзьчасу, і ўвечары ўсе збіраліся спачатку ў кухні, а потым — у гасцёўні. Са столі побач з жырандоляй звісала на ланцужках парцэляновая 10-лінейная лямпа. Дана з малодшай дачкой каморніка Светай разглядвалі малюнкі ў кніжках, слухалі, што ім чытаў дзед. Вера Аляксандраўна, гаспадыня, нешта шыла, цыравала або чытала. Яе муж, Андрэй Мікалаевіч, або чытаў нешта сабе, або гуляў з дзедам у шахматы. А найчасцей яны шлі з дзедам з хаты і вялі нейкія свае размовы. І не любілі, калі іх слухалі. Маці часцей за ўсё прыязджала позна ўвечары з Маладзечна, перакусвала і клалася спаць. Яна была заўсёды стомленая, тоненечкая, як свечка.

Там упершыню Дана па-сапраўднаму адчула свята. Каляды, Новы год, Вялікдзень. На Каляды былі цукеркі з амерыканскіх падарункаў, пячэнне, а галоўнае — яліна, з сапраўднымі свечкамі. А тыя цукеркі доўга віселі на ёлцы ў прыгожых абгортках — разам з цацкамі, і дзяўчаткі пазіралі на іх зусім не як на сапраўднае рэчыва. Затое калі напярэдадні свята ў кухні пачынала разгортвацца дзейства, тут яны, нягледзячы на пост, не тое каб ласаваліся ад душы, але добра ўваходзілі ў смак — пост доўжыўся круглы год. А тут нешта тэрмінова прадавалася, нешта выменьвалася, з-за нейкага заробку маці

сядзела ночы ў працэсе — і вынікам быў падсмажаны парсючок — хоць не спі ўжо да канца Адвэнту, і ахвяра Веры Аляксандраўны — усмажанае куране. Толькі пазней Дана заўважыла, што знікла, як не было, матчына сукня колеру „фрэз”, і дзедавы фрэнч, і яшчэ нешта. Але ж на свята цуды не мелі канца. Ці не самым вялікім цудам былі піроЖныя „безэ” залацістага колеру, не, яны былі колеру дзіцячай мары ўзору 1945 года. Потым, калі прысмакі можна было набыць любым днём, крамныя, бела-ружовыя „безэ” здаваліся Дане ненатуральнымі, нібыта толькі падробка пад тыя, сапраўдныя „безэ” Веры Аляксандраўны.

Да свята дзед навучыў дзяўчатак „паланэзу”, вершам... «Падаюць сняжынкі, дыямснты-росы...», «Мой родны кут, як ты мне мілы...”. Вера Аляксандраўна рыхтавала Святлане блакітную сукенку. Дана цвёрда трымала сябе — у яе ёсць адзетак: камбініраваная з сінім сукня, на ўсе выпадкі жыцця. Дана не мела моды на зайздрасць: ёсць дык ёсць, няма дык няма. Енчыць не будзе, выпрошваць — тым больш. Але паводле калядных канонаў напярэдадні свята з'явілася чараўніца. „Таксама адвакатэса”, — мовіла пра яе Вера Аляксандраўна. На вачах у аслупяненых сведкаў яна раструшчыла сваю сукенку і сфастрыгавала Дане святочны ўбор: чырвонае з белым крэпдэшынавае плацце і аграмадныя белыя банты. Усе цуды не запозніліся, як гэта здаралася пазней у яе жыцці, усё было ў пару. „Канцэрт” прайшоў над нечуваныя воплескі прысутных.

А самае прыемнае было, мабыць, пазней. Дарослыя вярнуліся да сваіх спраў, а ў Святланы з Данай доўжыліся Каляды: ялінка, рознакалёрныя свечкі, амерыканскія дарункі — да цукерак далучыліся яшчэ дзве шакаладкі і два пачкі пячэння. І прыгожая кніжка з малюнкамі на польскай мове — адна на дваіх. З прозвішчам аўтара, што гучала таямніча і надзвычай прыгожа: Шарль П'еро.

Летам, калі Азарэвічы наважыліся ад'язджаць, панаехалі, так бы мовіць, былыя насельнікі дзіцячага пакоя. Двое сыноў і дачка Таццяна. Выправіліся вучыцца яны якраз перад тым, як Азарэвічы прыехалі ў Вілейку. Дзед спісваўся, як ён гаварыў, са спадаром Андрэем. Тэлеграфаваў. Атрымаў згоду на прыезд.

„Якое паветра”, — глыбока ўдыхаючы, паўтаралі адно за адным маладыя гаспадары. Яны выпроствалі рукі, удыхалі доўга-доўга, нібыта пілі прастору. На тую пару Дана не ўяўляла задухі вялікага горада і не магла зразумець: паветра і паветра, пра што тут весці гаворку. Але новыя дарослыя ёй падабаліся. Асабліва Таццяна — высокая, ясная, з русай касой вакол галавы. Ці надавала яна ўвагі сяброўцы сястры? Дана на тое і не зважала, не бегала за Таней, не шукала яе сімпатый,

не назаляла — Дане было проста прыемна адчуванне блізкасці гэтай красуні, падабалася бачыць яе, ведаць, што яна недзе тут, непадалёк. Не шукаючы сустрэч, не разлічваючы на нейкія стасункі, Гэта засталося на ўсё жыццё — ніколі не шукаць знаёмства, калі нехта падабаецца. Калі здараецца сустрэча і сімпатыя самі сабой — выдатна, не — значыцца, так і павінна быць. Дана не ведала, што гэта — фаталізм ці то лянотнасць і інерцыя натуры. Але плішчом у сябры не лезла. І не заўсёды любіла, калі ёй навязвалі сваю таварыскасць.

Тым часам перад самым ад'ездам Азарэвічам далі на нейкі час службовую кватэру. Маці па-ранейшаму ездзіла ў Маладзечна, ад'язджаў, каб даведацца, што там, на радзіме, дзед. Дану вырашалі аддаць у садок. Гэта было відавочным гвалтам яе свабоды, на розум Даны. І дзяўчынка вырашала пытанне проста: пералазіла цераз плот садка і прыходзіла дамоў. Але там з'явілася Ніна. Каб весці гаспадарку і пільнаваць Дану. Ніне было гадоў васемнаццаць, была яна з вёскі, з „паненкай" вырашыла ладаваць адносіны выключна з пазіцыі моцы, найперш фізічнай. Першы дзень гаспадарання Ніны быў азначаны поўнай хатай дыму. Ніна смажыла бульбу на голай патэльні — удома ў яе зроду ніхто бульбу не смажыў. варылі, пяклі ў печы. „Гэтага панскага заводу ў нас не было", — пачала яна і асеклася. Хацелася застацца ў горадзе — дык што яна, не засвоіць тую навуку? Другой падзеяй першага дня гаспадарання Ніны было высвятленне адносін з Данай. Ніна спавядала і ведала адну навуку выхавання, на яе погляд, бясспрэчную — добрую поўху. Дана была прызвычаена да падвышэння тону і натацый. Таму, атрымаўшы аплявуху, Дана, сцяўшы зубы, кінулася абараняць свой гонар. Дужая дзеўка Ніна, пра яе суседзі гаварылі: „Хоць у воз запрагай", адкінула Дану, што шчанюка, і абаронца свайго гонару бразнулася патыліцай аб драўляную канапку. І — страціла прытомнасць. Менавіта ў той момант, як маці з'явілася ў хаце. Ніне было моўлена, каб яна ніколі пальцам не кранула дзяўчо. Усе высвятленні адносін толькі праз дзеда або Вольгу Станіславаўну. Дане было загадана слухацца Ніны.

Дана як магла потым пазбягала Ніны. А тая, меўшы вялікую хэнць шчыкнуць па носе або адхвастаць ганарлівую „паненку", даводзіла ёй вусныя прысуды: квёлая, гнілая, тоўстая. Першыя два азначэнні з повада таго, што Дана часта хварэла на ангіну. Апошняе — у параўнанні з бледнымі і худымі, што чарацінкі, пасляваеннымі аднагодкамі — мала хто еў сытна — дагледжаная, з тварам ружова-вяршковага колеру Дана не адпавядала агульным „стандартам". Маці звяла добрую частку свайго гардэробу і ездзіла па камандзіроўках, але „дзіця" было сытае. Калі Ніне зусім ужо карцела дапячы Дане, яна

пачынала выводзіць рэчытатывам: „Паненэчка мала, рана дысей устала...” Што падкрэслівала эксплуататарскі сэнс Данчынай істоты і перавагу сялянства Ніны.

Дана вяла, так бы мовіць, лінію грамадзянскага непаслушэнства. Ніна, калі не было дарослых, мелася ўчыняць хатні дыктат. Дана касавурылася і вяла сваё. Тым часам Дана пайшла ў школу, на другую змену, і Ніна мела абавязак сустракаць яе. Дана вынаходліва шукала маршруты, вядомыя толькі ёй адной, і шыбавала дамоў з сяброўкамі. Злацешылася Ніна, калі Дана заліла сваё белае цыгейкавае футра чарніламі. „Во, глядзіце, нягодніца! Пястунка матчына!”. Дана не апраўдвалася. Што зробіш, даводзіла сваё блазнюкам-хлопцам, што дражнілі яе. Дана выліла ім на галаву ўсю сваю „непралівайку” — былі такія чарніліцы. Пацярпела і сама, але ж дражнілкі скончыліся. Ніхто нікому не жаліўся: закон гэты правілі ўсе.

Урэшце яны з Нінай сталі суіснаваць, прымірыўшыся з непазбежнасцю прысутнасці адна адной. Калі Дана перайшла ў восьмы клас, Ніна з'ехала ў горад Калінінград, былы Кёнігсберг. Пабрала там, ці на шчасце, ці на няшчасце, шлюб з равеснікам Даны — дагаджала яму, як магла. А Дана з маці ездзілі аднойчы ў той горад да яе ў госці. Як Дана перайшла ў дзесяты клас. Калі Дана стала дарослай, да яе неадноечы прыязджала Ніна з мужам — на правах пяшчотнай выхавацелькі і клапатлівай гаспадыні. Дана зла на яе не трымала, але і злагады таксама не было. Можа, таму, што пасля Ніны з'явілася Зося, вясёлая, гаваркая. Смажыла смачныя катлеты, цыравала ўсё, што было ў хаце, лічыла кожнага паўрублёвіка. І — галоўнае — любіла Дану. Не гаварыла пра тое, але Дана заўсёды гэта адчувала. І дзяўчынай, і дарослай. Спрабавала быць уважлівай, хаця не заўсёды ўдавалася: марнасць марнасцяў, жыццёвая мітусня...

Тым часам дзед з'язджаў — і надоўга — у іх горад. Некага шукаў і не знаходзіў. Некага знаходзіў і, падобна, радасці ад таго вялікай не меў. Маці таксама амаль што не бывала дома. Летам збіраліся пераязджаць. Спачатку ў Баранавічы. Ніна таксама кіравалася з імі.

У Баранавічах яны жылі — ці не месяц — у старшыні калегіі адвакатаў. І ягоная жонка ўсё нагадвала: „Вось забяру Дану, і мы з'едзем да Ракасоўскага”. Дана мела тую пагрозу за сур'ёз і мысліла: Ракасоўскі — няблага, бацькі ў яе усё роўна няма, а той — маршал і з выгляду прыгожы: у кінахроніцы паказвалі. Да таго ж асоба надзвычай папулярная — хто яго не ведаў на тую пару на Беларусі! — чаму б і не. Але ж маці відавочна была ёй больш даспадобы, як гэта гаваркая кабетка. Маці густоўна апранута, маці — адвакат, а не хатняя гаспадыня, маці ўсе паважаюць, лічаць, што практыкуе яна вельмі ўда-

ла. Да сораму свайго, да высновы, усведамлення, што яна, маці Даны, Вольга Станіславаўна Азарэвіч — для яе адзіная ў свеце, Дана прыйшла пазней.

Ну, але старшынёва жонка да Ракасоўскага не спяшалася, а неўзабаве Азарэвічы з'ехалі на іншую кватэру. З той прыватнай кватэры доўга помнілася акно з выстаўленай шыбай і без фіранак. Там іх абрабавалі. Знеслі ўсё — нават мытую бялізну, і шторы, што чакалі праса і былі акуратна складзены на стуле. Засталіся Азарэвічы — як стаялі. Дзякаваць Богу, быў лістапад, і снежны, то ўсе было у зімовых паліто.

Да таго ж яшчэ з Вілейкі маці Даны ездзіла — чамусьці ў Гомель — па багаж. І папрасіла нейкіх сімпатычных самавітых людзей, мужа і жонку, пасцерагчы хвіліну яе валізкі. Калі Вольга Станіславаўна вярнулася, тых дабрадзеяў як чорт накрыў. Разам з куфрам, дзе было багацце Азарэвічаў: Бібліі, кнігі, альбомы са здымкамі, дакументы іх сям'і, розная драбяза, пра якую гавораць: дарагая, як памяць. Зніклі і дзве валізкі з кнігамі. Усё гэта было цяжэннае — і наўрад ці спатрэбілася тым. А дзед і маці ўчарнелі ад тых страт. Дзед маўчаў, Вольга Станіславаўна ведала сваю правіну — сапраўды, толькі яна магла ў сорак чацвёртым (!) ваенным годзе займець вялікі давер да незнаёмых людзей.

А ў Даны з тых падзей пэўная старожкасць засталася на ўсё жыццё.

І калі ў хаце з вокнаў здымалі фіранкі, парадкуючы хату перад святамі, вокны, як запаляць святло, зеўралі адкрытай цемрай, Дана заўсёды адчувала няўтульнась і трывогу. І прысутнасць злодзеяў у свеце.

Яшчэ горш за злодзеяў помнілася клятая табліца множання. Яе вучылі якраз тады, як жылі на той кватэры. Большага пакарання, як вучыць табліцу, не было. Потым засвоілася неяк сама. Але са школьнай навукі, што давалася лёгка і неўпрыкмет, найвышэйшай пакутай выдавала табліца.

У Баранавічах, здавалася, усё было супраць іх. Нават у дзень нараджэння Даны. Менавіта тады Ніна кляла яе: „Гэта ж не дзеўка, а чорт з макам. Квелая-квелая, а тут зямля гарыць пад нагамі!" Прынамсі, прычына для гневу была: новая блакітная маркізетавая сукенка да прыходу дарослых мала што пераўтварылася ў нешта невыразна шэрае і выразна бруднае, дык шматок ад яе застаўся — навекі — на баранавіцкім плоце. Да прыходу Ніны (яна выкіравалася на кірмаш) Дана, пабіўшыся аб заклад, з гонарам асвойтала вішню і чарэшню і, уздзябурыўшыся на плот, падбіралася да клёна. Пачуўшы ля-

мант Ніны, тарганулася, і... высветлілася, што маркізет не самая трывалая матэрыя. Ну, праўда, заклад у сына гаспадароў і яго сябрукоў — яны перайшлі ажно ў чацвёрты клас — выйграла Дана. Хто гэта выдумаў — што дзяўчаты не ўмеюць лазіць па дрэвах? Хто? У іх дурны футбол і ў вайну яна гуляць, пэўна, не будзе, ажно тут — трымайцеся, жаўнеры! (Хлопцы ўсё меліся падкрэсліць, што яны — будучыя ваяры) У Даны свае меркаванні ёсць — але ўсё тое вялікая таямніца: яна яшчэ стане — не кім-небудзь, капітанам дальняга плавання! У свае сем год — не, ужо восем! — яна не мела ў тым сумніву.

...Пазней Дана неаднойчы была ў Баранавічах і неяк не выпадала трапіць у Вілейку. Так і засталася Вілейка горадам, у якім ёсць утульная гасцінная хата. Дзе святкуюць Каляды. Дзе цудоўнае паветра. Дзе бываюць розныя прыемныя выпадкі. А Баранавічы ляглі на памяць як горад перасадак, пераездаў, непрыемнасцяў... Для некага таксама, мабыць, засталіся горадам дзіцячай мары...

Але тое ўсё было пралогам, інтэрлюдыяй. Галоўнае — было ў іх горадзе. Дзе было незалежнае жыццё душы. Замак. Касцёл. Ваколіцы. Сябры. Настаўнікі. Суседзі. Людзі яе жыцця.

Непахіснасць рэальнасці

Напачатку, калі весці гаворку пра суседзяў, — Луіза Генрыхаўна.

Луіза Генрыхаўна была акуратая, абруселая, абеларушаная, украінізіраваная немка. Вырасла яна на Украіне, потым жыла ў Расіі, замуж пайшла за беларуса. Дзеля зручнасці яе ўсе, акрамя маці Даны, называлі Лізаветай Андрэеўнай, і яна не крыўдавала. Луіза Генрыхаўна была ўдава і чакала са службы сына. Рабіла ў краме. У аддзеле галантарэі і парфумы. Усё жыццё, прыйшоўшы купіць духоў ці мыла, Дана згадвала Луізу Генрыхаўну.

Луіза Генрыхаўна не стаяла, скасавурыўшыся, за прылаўкам, нібыта яе сюды накіравалі за нейкі грэх ці правіну. І не глядзела на пакупнікоў як уладарыня на сваіх васалаў, што прыцёгліся немаведама чаго на яе светлыя вочы. Не мелася трымаць усіх з таго боку прылаўка за злодзеяў. Луіза Генрыхаўна — у чорным бліскучым халаце з бездакорна белым карункавым каўнерам — увасабляла сабою ветлівасць, прыязнасць, добразычлівасць. Спакой. Яна была напагатове. Не: „Чего изволите?" Але — „чаго зажадаеце?" Па тым часе ў яе заўсёды былі духі „Магнолія" і „Камелія" — іх любіла маці Даны. Заўсёды была і „Чырвоная Масква" — Луіза Генрыхаўна сведчыла, што жонкі вайскоўцаў аддаюць перавагу толькі гэтай парфуме. Акрамя Кацярыны Пятроўны. Тая любіць „Белы бэз". Кацярына Пятроўна была зна-

камітасцю лакалёвай. Жонка кампалка, яна сама рулявала адзінай у іх горадзе „Пабедай", пад час вайны была на фронце. Яе звалі Капітаншай, хаця, здаецца, у мужа быў вышэйшы чын. Можа, сама мела капітанскія пагоны? Ну, а ў іх горадзе чыста жаночы чын у яе быў не меншы за генеральскі. Кожным выпадкам, жонкі мужчын вайсковых і цывільных гатовыя былі зашчаміць зрок сваім шаноўным палавінам, калі Кацярына пераможна бліскала нязбытным блакітам вачэй перад кінасеансам у РДК, дзе збіраўся „ўвесь горад". І ці не менш мясцовыя жонкі, шчаслівыя „ўладарніцы" мужоў на той небагаты на маладых мужчын пасляваенны час, баяліся новай следчай — Норы. Высокай, як выструненай, з такой жа пераможна залацістай хваляй валасоў, як у Кацярыны Пятроўны, заўсёды — у скураным паліто і ў кіцелі. Кацярына ззяла не стомленымі аніякімі заняткамі вачамі і свежым тварам (яна нідзе не рабіла), шыкоўнымі трафейнымі футрамі, сукенкамі а la Марыка Рок і была падобная на „дзяўчыну мары".

Кацярына Пятроўна больш падабалася Луізе Генрыхаўне — можа, таму, што Нора не купляла ў яе духоў? Можа, таму, што ваенны статус капітаншы быў у мінулым, а суровая Нора ўвасабляла сабой сённяшняе рэальнае становішча. Луіза Генрыхаўна неяк прамовіла — каб выбіраць, то яна не вельмі б ірвалася мець суседкай каго з двухпавярховага пракурорскага будынка. А найлепшай рэкамендацыяй у вуснах Луізы Генрыхаўны былі словы: „Гэта ж мой сталы кліент". І Луіза Генрыхаўна здабывала, прасіла па базе ружовую пудру, пудру „рашэль", модныя рыдыкюлі, нейкія карункі, сутажы, гузікі, духмянае мыла — каб збыцца прэйскурантнай нэндзы пасляваенных гадоў. Шаснаццатая крама, дзе рабіла Луіза Генрыхаўна, месцілася ў былых гандлёвых радах з традыцыйнай каланадай. Адразу як увойдзеш — аддзел Луізы Генрыхаўны. Нібыта даніна традыцыі і добраму густу.

У выхадны свой дзень Луіза Генрыхаўна смажыла вялізныя смакотныя катлеты, варыла кісель і ўвечары ішла ў кіно. На „Вялікі вальс", „Серэнаду Сонечнай Даліны", „Петэра". Яна любіла трафейныя фільмы: там былі прыгожыя жанчыны і шчаслівы канец. Ніхто, між іншым, не зважаў, здаецца, на тое, што гэтая кабета належала да пераможанай нацыі: дзіва, калі згадаць лёс яе супляменнікаў у Саюзе.

Прыйшоўшы з кіно, Луіза Генрыхаўна ўсплёсківала рукамі: „Ах, Франчэска Галь!", „Ах, Дзіна Дурбін!", „Ах, Марыка Рок!" І рашуча падводзіла рысу: „Ажно да Веры Халоднай ім далёка!" „О-о-о!" Луізы Генрыхаўны была шматзначным і важкім. Запярэчыць ніхто не мог. Веру Халодную ніхто не бачыў.

Тымчасам Дана ўжо ведала таямніцу — хаця гэта былі тыя веды, што нічога, акрамя расчаравання, не даюць. Гадоў да васьмі Дана

лічыла, што для кіно нехта ходзіць, глядзіць і здымае, занатоўвае на стужку. І было крыху ніякавата — а раптам і яе нехта здымае? Потым яна даведалася, што ёсць акцёры, рэжысёры, аператары, процьма розных дюзей, якія здымаюць фільмы, што ёсць спецыяльныя кінастудыі, — і ўздыхнула з палёгкай і расчараваннем.

Да таго ж, мабыць, больш за кіно Дана любіла кнігі.

Луіза Генрыхаўна таксама любіла чытаць. Да раманаў ахвоты не мела. Затое была ў яе незвычайная цікавасць да кніг пра падарожжы і мемуары. Незацярушаная памяць Даны трымала ўсе прозвішчы і геаграфічныя назвы да вялікага захаплення Луізы Генрыхаўны. Тая неаспрэчна ўсім абвяшчала: „Хадзячая энцыклапедыя”. На іх кухні гэта гучала куды больш прывабна за Нінчына: „Рукі як граблі”. І Дана была ўдзячная Луізе Генрыхаўне за падтрыманае саліднай асобай яе рэнамэ.

Зорны час Луізы Генрыхаўны надыходзіў, калі набліжаліся святы і — асабліва дні нараджэння. Ну, перад святамі ўсё ў непараўнана значных масштабах штогодна паўтарала дом каморніка ў Вілейцы. Толькі тут былі нейкія кілбаскі па-венску, струдзелі, бужаніна. Час быў ужо больш багаты. І маці рабіла горы хрустоў, булкі, булачкі, пірагі, рулеты, гуся з яблыкамі, парасят з грэчневай кашай. Абавязковымі былі паляндвіцы і кумпякі ад Буячыхі і Півачыхі — лепш за іх у горадзе не вэндзіў ніхто. У святочны дзень збіраліся ў вялікім пакоі Азарэвічаў. На Каляды аб'ядноўваў Новы Год. Увесну — Першае Мая. Святкавалі і Кастрычнік. І Май. Таксама са смакам.

Ну, а дні нараджэння і дні Анёла былі ў хаце падзеяй. Луіза Генрыхаўна падымала ўсіх на золку. Як прачнецца герой дня, кветкі павінны быць у вазах, падарункі раскладзены, вокны расчынены, — і ўсе павінны выструніцца каля дзвярэй, Нібыта прычэкваючы выхаду каранаванай асобы. Асабліва ўрачыстым, святочным выдаваў дзень нараджэння маці. Тое здаралася на пачатку чэрвеня, і хата літаральна патанала ў кветках. Чаромха, бэз, півоніі: бела-ружовыя, ярка-ружовыя — „каменкі”. Кветкі ў іх хаце былі не толькі данінай звычаю — яны панавалі, задавалі тон жыццю, былі сімвалам — красы, прыязнасці. Мабыць, знакам мастацтва. Музеяў у іх горадзе не было, не было і карцін, калі не лічыць аматарскіх спроб доктара Мазурка, што жыў пад імі на першым паверсе. На яго кабінеце ў клініцы вісела назва „вуха-горла-нос”, усе паважна гаварылі пра яго: ларынголаг. Ён быў добрым спецыялістам, а да таго яшчэ мастаком і паляўнічым. Маляваў ён пейзажы і нацюрморты, кветкі ў вазах. Луіза Генрыхаўна і Данчына маці аддавалі перавагу кветкам жывым, а на зіму ставілі букеты з аўсяных сцяблоў і белых, празрыстых, як матылькі, лунарый.

Вазы — гэта таксама быў не проста посуд для кветак, а нібыта ўздых па былым сеўрскім, гесэнскім фарфоры. Побач, у Бярозаўцы, быў шклозавод. І кватэра — і ў пакоях Азарэвічаў, і ў пакоі Луізы Генрыхаўны — была поўная вялікіх, меншых, малюпасенечкіх крышталёвых ваз. Для півоняў і гладыёлусаў, для хрызантэмаў і астраў, для канваліяў і пралескаў. Праўда, у Вольгі Станіславаўны была яшчэ ваза, у якую мелі гонар трапляць толькі бэз і чаромха, ну, і самыя высозныя півоніі і гладыёлусы. Ваза было аграмадная (туды месцілася вядро вады), з вузкаватым горлам. А на яе высокіх баках блакітам выдавала возера з прыгожа-карычневымі чаратамі, сярод якіх паважна шпацыравалі буслы.

Ваза стаяла на цяжкім дубовым стале і дадавала старасвецкай важкасці знойдзеным дзедавым дабротам. А Луіза Генрыхаўна ставілася да вазы і да мэблі Азарэвічаў з павагай старога антыквара, што знайшоў нечуваны рарытэт. Луза Генрыхаўна любіла рэчы трывалыя, самавітыя і надзейныя. Асабліва любіла дубовую шафу з бляшанай чорнай этыкеткай. Шафа была перакупленая ў маёра, што з'ехаў у Пухавічы, і надавала праўдзівасці легендзе пра астатнюю мэблю — хаця, на погляд Даны, сапраўдная гісторыя была куды цікавейшая. Але пра тое маці загадала аніколі ні словам не азвацца. Дана была паслухмяная дачка — а маці пэўна ведала: рамантычныя гісторыі не маюць вялікай пашаны ў тых людзей, што вызначалі і вызначаюць лёс многіх. Луіза ж Генрыхаўна нейкім генным чуццём, мабыць, адчувала сапраўднуто „нямецкасць” шафы і дабрала да яе сімпатыі.

Як і Вольга Станіславаўна, Луіза Геныхаўна любіла чысціню. І стромая лесвічка ў два пралёты з пераходам была, як і падлога ў хаце, заўсёды мала што вышараваная да яйкавай жаўцізны, але і засланая чысцюткімі ходнікамі, зробленымі нейкай вясковай майстрыхай з матузкоў розных тканін — яны былі светленькія, стракатыя, яркія.

Пазней, жывучы ў гарадскіх менскіх кватэрах з запляванымі лесвіцамі — чым далей да канца стагоддзя, тым больш, — Дана заўсёды згадвала ясную, як з просценькай казачкі, лесвічку: „У нейкім царстве, у нейкім гасударстве жылі-былі...”

Жылі-былі...

Луіза Генрыхаўна любіла рэчы як відавочнае ўяўленне непахіснасці рэальнасці. Любіла рэчывы. Прысмакі. Гародніну. Садавіну. Мяса. Яйкі. Кароннымі яе днямі былі яшчэ дні кірмашовыя. Аднак тут займелася не абы-якая суперніца — Ніна.

Плён зямлі

Кірмаш быў справай сур'ёзнай. Тут былі свае законы. У нядзелю — у кірмашовы дзень — усё ажно гуло ад вазоў на брукаванцы. А парсючкі вішчэлі так, як быццам іх тут, на возе, і смаляць. У хатах спяшаліся — на кірмаш. Кірмашовы гандаль — да гэтага ставіліся з павагай. Асноўны набытак быў адтуль, з кірмашу. Мяса, масла, яйкі, садавіна, гароднінa — усё адтуль. Купіць добрае і танна — было справай гонару.

Луіза Генрыхаўна ў адзінаццаць гадзін павінна была быць у краме, і яны з Нінай выпраўляліся з дому гадзіне а сёмай. Чамусьці заўсёды цягнучы за сабою Дану. Ніна любіла хадзіць на кірмаш без гаспадыні. Калі ішла маці, людзі пазнавалі яе і скідалі якую капейчыну. Хто яго ведае, як жыццё абернецца, няпэўнае паваеннае жыццё. Куды ж кінешся? Да адвакага. Абаронца. Дарадчык. Дзе ж тут Ніна магла аказаць свой талент? Ну, а калі адна... Дана ў разлік не бралася, хіба што было перад кім пакрасавацца. Ну, а паглядзець было на што. Ніна і Луіза Генрыхаўна разбягаліся ў розныя бакі ледзь не ад гары Міндоўга — кірмаш месціўся пад гарою. І кожная пачынала свой „спектакль?” гульню? экзамен на спрыт? Дана заставалася пры Ніне. Ніна ж... Трымайцеся, гаспадыні і гаспадары! Ніна перашчупае ўсіх курэй, пакаштуе ўсё масла, папераварочвае ўсё мяса. Спрачаецца за кожнага паўрублёвіка так, як быццам ад гэтага залежыць дабрабыт і лёс усіх яе сваякоў, нашчадкаў і знаёмых. Абабяжыць дзесяць разоў усе вазы, перастарэкаецца з усімі.

— Ой, бацюхны, дык вашаму пеўніку столькі ж год, як майму свёкру, — адчайна ледзь не драла пер'е няшчаснай птушцы Ніна.

Дане хацелася ўкінуць свае тры грошыкі наконт неіснуючага свёкра, але яна моўчкі падтрымлівала непадробны Нінчын гандлёвы імпэт.

А Ніна раскідвала на возе яблыкі.

— Даражэнькі, мне такіх смакаўных да прыгожых, як ваша жонка перад вяселлем!

Той даражэнькі і слова мовіць не паспяваў, як Ніна спрытна напакоўвала поўны кошык, адабраўшы самыя-самыя, адзін да аднаго.

— Го, яблычкі, хоць на Калядную яліну, — пасміхаўся паважна гаспадар.

— Ну, дзе вы бачылі, каб у жніўні ды такая цана? Дзе вы бачылі?

— І адкуль ты такая спраўная? — рагатаў дзядзька.

Яму відавочна падабалася весці гандаль з гэтай кабетай: ну, што за кірмаш, калі словам не перакінешся?

Ніна ўжо на хаду нешта вясёла крычала і неслася далей. Ухапіўшы ледзь не тузін куранят і сунуўшы Дане кошык з яблыкамі, яна вяла свой маналог: „Во акурат, крыху іх падгадую і ў смятане, з баравічкамі і з бульбай". Дана ведала, што ў смятане з баравічкамі будзе гатаваць маці, але Ніне не пярэчыла, хай сабе галёкае. Яе фэст. Ды Ніна і не пачула б, ляцела, што ганчак за зайцамі. А было дзе раскашавацца — кірмаш быў ад гары Міндоўга, і да таго месца, дзе пазней нейкі час быў аэрапорт, лёталі „кукурузнікі", сорак хвілін — і ў сталіцы. Як вецер, то быў „кукурузнічак" як трэнажор для касманаўтаў, а нічога: тутэйшы народ трымаўся, што тузін Гагарыных: самалёцік меў якраз дванаццаць месцаў.

Дык тым часам Ніна бегла да вазоў на ўзгорках, вярталася ў павільёны з мясам, борздзенька нахілялася, каб пакаштаваць масла, яшчэ патузаць куранят, ухапіць сыру — гаспадыні кідалі саломы на брукаванку і раскладалі тут свой тавар у кошыках: масла ў зялёным лісце капусты або ў палатнянай чысценькай анучыне, сыр, смятана ў слоіках. Яблыкі, ігрушы, слівы, вішні, чарэшні продалі ўсё больш з вазоў — прывозілі многа, парэчкі, агрэст, маліну, клубніцы таргавалі таксама не менш як кошыкамі. На тую пару ў іх ніхто не меў моды ні прадаваць, ні купляць шклянкамі — такой абразы гандлю ніхто б не знёс. Вялікія гарады былі далекавата, даехаць да іх горада было не проста — чыгункі не было, аўтобусы яшчэ доўга не засвойвалі мясцовую прастору, асабісты аўтамабіль быў немаведама якой раскошай. І мінчукі, якім здаралася трапляць у іх горад, глядзелі на мясцовы кірмаш як на філіял зямнога раю. А нехта і злосна кідаў: „Распанелі — заходнікі! Вось прыйдуць да вас калгасы". Калгасы і сапраўды неўзабаве прыйшлі... Тыя кірмашы засталіся толькі ў памяці. І цэны кірмашоў — таксама...

Ніна, зразумела, не рабіла футуралагічных прагнозаў, яна жыла імгненнямі. Яна адчувала сябе гаспадыняй на кірмашы — зразумела пазней Дана. І — толькі што з вёскі — мела, мабыць, тут і роднаснае атачэнне. І ўмела ў ім аказаць сябе. Ад яе было не ўтоіць ёлкага масла ці жарсткаватага творагу ці мяса кароўкі, пра год нараджэння якой не памятаў нават сам гаспадар.

Да таго ж на кірмашы былі ўсе. Шаўцы, краўцы, настаўнікі, урачы, людзі са швейнай фабрыкі, народ з трыкатажнай, з прамкамбіната, з ліцейнага цэха... Ішоў саністы ганаровы грамадзянін рэспублікі Чэхаславакія, што партызаніў у тых краях, судмедэксперт Харытончык з жонкай, дырэктар дзіцячага дома, пазней „мэр" горада — Ірына Паўлаўна Касцючэнкава, сябар сям'і Азарэвічаў, намеснік

ваенкама Варава з жонкай— яе Дана ведала як цёцю Шуру, як увасабленне дабрыні і чалавечай спагадлівасці...

Гандлёвы, кірмашовы дзень.

Увечары Ніна і Луіза Генрыхаўна рабілі, так бы мовіць, рэестр перамог. Кожная хваліла куплёнае суседкай: гэтага вымагала этыка адносін. „О, якія вішні! Варэнне будзе — хоць да царскага стала!" „Божа літасцівы! Якое кураня! Хай крыху пагадуецца, з маёй качкай рэзаць будзем!" Птушак прадалі і куплялі жывых. І галоўнымі „экзекутарамі" былі Ніна і Луіза Генрыхаўна. Трэба было, каб істота не пакутавала, адсекчы галаву за адным разам, спусціць кроў, а потым чысценька-чыценька абскубці, абсмаліць — ну, не смаленне вепрука, але таксама навука. Вольга Станіславаўна той навукі не ўмела, і не любіла. Дана ж увесь рытуал уяўляла толькі тэарэтычна, і то не вельмі пэўна. Але куранят, асабліва ў смятане ды з маладой бульбай і баравічкамі ці лісічкамі, ела. Хаця смаку дэгустыйнага дабралася пазней, з гадамі. На тую пару лічыла ўсё гэта мітуснёй, баўленнем часу — гэта ж не пташак слухаць гадзінамі: во, то справа для яе!

Калі ж пачыналіся слоўна-рэчавыя гульні на кухонным рысталішчы, хто каго перахваліць, хто каго перасіліць, хто на рубель выйграў у кірмашовым турніры — Дана ціхенька сыходзіла з хаты ці зашывалася куды-небудзь з кніжкай. Свет не існаваў для пераможцаў.

Да кірмашу ў Даны адносіны былі складаныя. Яна любіла летні ранак у нядзелю. Зазвычай добрым надвор'ем клалася спаць на гаўбец і прачыналася гадзін у шэсць ад заклапочаных крыкаў варон на клёнах праз дарогу, ад скрогату вазоў па брукаванцы, ад віску парсючкоў на вазах, ад шлёгання пугі ў гаспадарскіх сялянскіх руках.

Было надзвычай добра — ад свежасці раніцы, ад, незамглёнага блакіту неба, ад шоргату вазоў, ад адчування пачатку дня. Было ва ўсім гэтым нешта неадольна трывалае, надзейнае, усім патрэбнае. Анёл у цень сваіх крылаў не адно стагоддзе глядзеў на тыя вазы, на парсючкоў, на яблыкі, на акуратныя кошыкі — і блаславуляў зямное дзейства, і меў асалоду ад выявы пладоў зямлі, ад плену яе.

Дане падабалася віраванне натоўпу на кірмашы, і сыры на мокрым палатне, і жоўценькае масла на лістах капусты, светлае, свежазбітае, з кропелькамі-расінкамі ў ямінках-рэбрынках, зробленых лыжкай. І вязкі залацістай цыбулі, і вазы з яшчэ цвердаватымі грушамі і празрыстымі летнімі яблыкамі, і кашы з алычой і слівамі, яблычкамі-"райкамі". І вочы каней — вільготныя, спакойныя, мудрыя, нібыта яны, коні, ведаюць нешта такое, пра што сном-духам не ведаюць людзі. У вогуле ёй спадабалася вясёлая мудрасць местачковай імпрэзы. Хаця мітусня, таргі, гвалт — тут Дана не ўмела дабраць цікавасці. Мо

таму, што была толькі сведкай і Ніна нават спробы не рабіла, каб далучыць яе да сваіх ведаў, да таямніц куплі-продажу, да ўласцівасцяў рэчаў: што такое ёлкае масла? Мо таму, што Дана не мела да гандлю прыроднага спрыту. Так і не займела ніколі. „Ат, паненка”, — махала на яе рукой Ніна. І злавалася, калі Дана ўставала да ўзыходу сонца, прыцемкам, каб сустрэць пачатак дня на замку. „І чаго ўзбілася? Сама спаць — канікулы, рабіць ёй няма чаго!” Дана не магла растлумачыць Ніне, чаго яна ўставала на золаку і імчала на гару.

Інтанацыі жыцця

Узыход сонца ўвогуле было лепш за ўсё сустракаць на замку. Сонца толькі-толькі з'яўляецца, перасоўваецца ад Сяльца да Градзілоўкі, што яшчэ не мела свайго сумнага прызначэння як месца вечнага спакою, а была ўтульным лясочкам з рачулкай і млыном.

Свет суцішыўся ў будзённа-ўрачыстым чаканні дня. Гаючая самота. Сума гадоў яшчэ не абавязвае, не паграждае, не прыціскае да зямлі, нагадваючы: „Таму што зямля ты і ў зямлю сыдзеш”. Душа засяроджана. І лётна свабодна. Далягляды прыгожыя і на пару Данчынага дзяцінства яшчэ не маюць дакучных адзнак цывілізацыі. Мабыць, усё так, як было ў часы Гражыны. Ці Міндоўга. І нехта таксама глядзеў адсюль на спакой зяленіва і Боскую чысціню неба. І аднекуль таксама назіраў на яго Анёл Боскі. Чаму, дарэчы, Анёл іх горада з шалямі і цёмны, нібыта на яго ўпаў цень? Што ён узважае — рух жыцця, яго зменлівыя аблічча? Можа, час? Прыкідвае — каму колькі гадоў адшкадаваць? А магчыма, вызначае меру поспеху? Меру славы і няславы? Меру таленту? Меру сумлення?

Дана зазвычай углядвалася ў неверагодную верагоднасць фарбаў, ліній, абрысаў, ідучы абарончым валам. Потым скіроўвалася самым стромым схілам гары на дно былога рова (напрадвесні і вясною тут заўсёды вада), бегма бегла на наступны пагорак, з яго — у парк, да сажалак, і паўз ручэй, цыркліва негаманкі, цацачна нешырокі, выкіроўвалася да прыступак фарнага касцёла — Фары.

Тут Дана зазавычай прыпыняла хаду, ішла доўга, павольна, садзілася на лаўку ля касцёла. Проста сядзела. Слухала птушак. Глядзела на дрэвы. І адчувала амаль фізічна гармонію існага. Раніцы. Цішыні. Свежасці. Адчувала на сабе ясвіны святла вялікай Загадкі Быцця.

Гадзін у сем дзверы касцёла адчыняліся. Там было строга-прыгожа. Заўсёды многа кветак. Увесну — бэз і півоніі. У ліпені — белыя лілеі. У жніўні — гладыёлусы і астры. А потым ад восені да самай вясны — хрызантэмы. Асабліва ёй падаліся лілеі і хрызантэмы. І дзіўна —

у пакоях у хаце пах лілеяў меў нейкую склівую слодыч, быў даўка-задушны. Тут, у храме, пах раствараўся ў паветры, у прасторы і набываў адухоўленую вытанчанасць, рабіўся ўстойліва-няўлоўным. Нейкім асаблівым хараством выдавалі лілеі каля абраза Святой Тэрэзы — мо таму, што і Святая, і кветкі былі сімвалам цноты і чысціні. Тоеснасць сэнсаў. А хрызантэмы — белыя як снег і пяшчотна-дробныя, як сняжынкі (тут ніколі не стаялі тыя, падобныя на баб-снегавікоў, з галовамі-шарамі). Гэтыя хрызантэмы ўвогуле нібыта з'явіліся на свет дзеля таго, каб упрыгожваць касцёл. Невялікі — фарны то і ёсць фарны. Без асобай аздобы, але з арыстакратычна-спакойнай прастатой. Ніякага дэкору. Строгая готыка, межаваная з раманскім абрысам. Стральчастыя вокны, аднакаляровасць сценаў, цёмнае, самавітае разьбярства спавядальні і абмона, нешыкоўная завершанасць алтару. Цішыня храма была працягам наўкольнай. Імшу на тую пару тут не правілі. Афіцыйна. Ксяндза не было. Касцёл лічыўся нібыта зачыненым. Даглядала, вартавала, садзіла кветкі каля касцёла сястра Малгажата, незарэтанка.

Яе сясцёр у Хрысце расстралялі пад час вайны немцы. За міласэрнасць. За дабрату. Яны прынеслі ахвяру. Сястра Малгажата пад час арышту законніц была ў шпіталі на службе і засталася жывою.

...Дзверы храма былі адчыненыя. Парафіяне хадзілі да касцёла. А зазвычай гадзін да васьмі там нікога не было. Дана была адна. Доўга стаяла каля дзвярэй, потым праходзіла ў правы неф, да абраза Святой Тэрэзы. Урэшце садзілася на лаву...

Тады Дана яшчэ нічога не ведала ні пра споведзь Святога Аўгусціна, ні пра „Шматграннасць рэлігійнага вопыту” Уільяма Джэймса, нічога не чула пра „Суму тэалогіі”... Не ведала, што было Святая Тэрэза Авільская і святая Тэрэза з Лізьё.

Афіцыйна касцёл адчынілі, калі Дана ўжо ад'ехала з горада, атрымаўшы атэстат сталасці, ва універсітэт. Але ж усё роўна тут, у святыні, адчынялася ёй нешта вельмі важнае, пакрыёмае, падсвядома яна адчувала неабходнасць сваіх стасункаў з Сусветам, а дагмат Святой Тройцы рабіўся зразумелым, ачышчэнне здавалася блізкім, абавязковым, натуральным. Бог-айцец вядзе шляхам Памяці, Бог-сын — шляхам Розуму, Бог-Дух Святы — шляхам Любові.

А ітэнерарый (шлях) падаваўся адзіным, выпрабаваным і зацверджаным канонамі спосабам жыцця. Аскеза... Толькі так... Гіём з Сен-Т'еры, Тама Аквінскі... Іх высновы — непарушныя...

Як цішыня і маўчанне. Ідэальныя ўмовы для яе modus vivendi[1]. Засяроджанасць і праца. Хаця пазней цішыня стала вялікай раскошай. Рэдкім святам. Як за маску, Дана стала хавацца за шматслоўе — так было зручна, так яна раскідвала шматкалёрныя пацеркі і зачыняла галоўнае, што было на душы. Улюбёны ж стан быў — маўчанне. Але маўчанне як стратэгію паводзін, як зброю жыцця яна ніколі не засвоіла. Не ўмела маўчаць — калі ганьбілі іншых, не ўмела — калі спрабавалі таўчы яе. Анёл у ценю сваіх крылаў — што ён узважваў на шалях у гэтыя хвіліны?

Як ён паглядаў на калякасцельных жыхароў, на суседзяў Даны?

Вопыт суіснавання

Ці не самыя прыкметныя суседзі былі Хмары. Іх хата — першая ад касцёла: два, адзін да аднаго, блакітна-шэрыя дамочкі, прыгожая альтанка, гарод, два клёны, што звісалі над агароджай. Пазней новыя гаспадары ссеклі тыя клёны — яны ім цянілі агарод, і альтанка знікла...

Тады... Пані Хмара ў свае ці не дзевяноста гадоў дайсці магла ўжо толькі да плота свайго дворышча. Аднак — у капялюшыку, пальчатках, у гарнітуры шляхетна-арыстакратычнага пэрлёва-шэра-бэзавага колеру. Яе муж ішоў у касцёл таксама ў шэрым гарнітуры, абавязкова з парасонам — тросткай-лясачкай. Сёй-той памятаў яшчэ, якія скалікі строілі мясцовыя кабеты, калі гэты хлопец-зух, бухгалтар (прафесія — не на млыне кола круціць), у свае крышталёвыя дваццаць год узяў шлюб са статэчнай удавой удвая старэйшай за яго.

Час замірыў і гэтыя порсткія плёткі, і прыцішыў дваццацігадовую розніцу, нібыта зменшыў яе. Двое людзей спакойна і годна падыходзілі да канца свайго жыццёвага шляху. У Даны яны так і засталіся на памяці. Сышлі з гэтага свету яны, калі Дана вучылася ў Менску, неяк не за яе прысутнасцю, і не засталося адчування страты, што накладваюць немінуча хаўтуры. Нібыта адышліся Хмары — як дзень позняй, але прыветналагоднай восені.

А насупраць касцёла жылі дзве сястры Жыжылеўскія. У іх былі самыя прыгожыя флёксы ў гародчыку. А ў гародзе было ўсяго патроху — бульбы, гуркоў, маліны, трускалак. Гарод сыходзіў да дрэў, што выструніліся, як жывы плот. За дрэвамі — яркая, прыгожая лугавіна. За домам Жыжылеўскіх быў размешчапы дзіцячы дом, былы пансіён назарэтанак, адабраны ў іх пад час вайны немцамі. Праз шмат гадоў

[1] Спосаб жыцця (лац.)

Дана прачытала ў адной кніжцы, выдадзенай у Ватыкане, што Хмары далі прытулак назарэтанцы, сястры Імельдзе, калі немцы сталі гаспадарыць у доме сясцёр Хрыстовых.

А ў доме Жыжылеўскіх на пару юнацтва Даны жыла сястра Малгажата, калі адчынілі касцёл, месціўся першы святар, які распачаў афіцыйныя набажэнствы ў касцёле.

За дзіцячым домам жыла Хайтайба. Яна продала гародніну: моркву, капусту, буракі, памідоры, гуркі, цыбулю. І сама Хайтайба нагадвала нейкі дзіўны гароднінны гібрыд — ці то капусты з буракамі, ці то морквы з памідорамі. Разбухлая, з абсіверaным рыхлым тварам, у нейкіх трантах: немагчыма было разабраць, дзе спадніца, дзе камізэля, дзе хустка.

Палонскія, што жылі насупраць Азарэвічаў, пабудаваліся тут, прыехаўшы з вёскі, і ён адразу пачаў рабіць на мясакамбінаце. Жонка была праваслаўная, ён — каталік, святы ў іх звычайна падвойваліся, але дзякаваць Богу, хапала і на працяглыя Каляды, і на Велікодную двухтыднёўку, і на будзённы дзень. Гэта іх пляменніку надавала вялікай увагі Ніна, а заадно і ягоным сваякам. І мала цікавасці мела да суседзяў побач з іх домам — прырода любіць захоўваць раўнавагу.

А побач з домам Азарэвічаў на месцы згарэлага котлішча ўсталяваўся чалавек сур'ёзны, акуратны, якога чамусьці ўсе звалі не па мянушцы, а выключна па роду заняткаў: цырульнік. У яго ўсё было дагледжанае і акуратнае, як бы стрыжанае і прычасанае. Хата з зашклёным ганкам, садочак, гарод. І ён сам і яго жонка. І дачка іх, якую малой ніхто не бачыў і не чуў. Нібыта яна адразу стала падрослай, падгадаванай.

З другога боку Азарэвічаў жыла ўладальніца Дзюма і іншых прыцягальных тамоў — Варвара Мікалаеўна са сваёй даўняй пакаёўкай, а цяпер з жанчынай, што вяла ўсю гаспадарку і мелася трымацца заведзенага некалі стылю адносін. Палову будынка ў Варвары Мікалаеўны рэквізавалі, і там жылі нейкія нетутэйшыя людзі. Заўважная была адна жанчына. Летам у нядзелю яна расчыняла вокны і дзверы і брала на змор усіх суседзяў, ставячы адну і тую ж пласцінку. „Валенки, валенки, да не подшиты, стареньки", — салодкім, густым рэчытатывам выводзіла Русланава. Сама ўладальніца пласцінкі часам выходзіла на ганак — да вялікага здзіўлення і гневу Варвары Мікалаеўны, у блішчастым цвяцістым капоце, які ўсё расшпільваўся ў самых нечаканых месцах, і — да яшчэ большага канфузу гаспадыні дома — пачынала лузгаць семкі пад любімым бэзам Варвары Мікалаеўны. Ну, але тая жанчына вольная бывала толькі зрэдзьчасу, і зазвычай тут было

ціха і спакойна, і ніхто не спакушаўся на этычныя і эстэтычныя асновы тутэйшых.

Затое Варвара Мікалаеўна ставілася з павагай да насельнікаў хаты, дзе жылі настаўнікі. Выкладчыца беларускай мовы і літаратуры Надзея Адамаўна і расійскай — Марыя Пятроўна.

Дом быў прыкметны яшчэ і тым, што жыў у ім некалькі год фізік Яфім Пятровіч, што кіраваў у школе струнным аркестрам, а сваім прадметам быў захоплены так, што калі пачынаў тлумачыць урок, дык завітваў у такія эмпірэі, дзе яго ўжо мала хто разумеў, а ён нікога не чуў і не бачыў. Тым не менш — яго любілі, трошкі пацвельваліся, але не злосна, і ў свой аркестр ён нейкім чынам зацягнуў і старанных адэптаў школьнай навукі, і кончаных бэйбусаў.

У доме, дзе жылі Азарэвічы, былі яшчэ тры кватэры. Той самы ларынголаг на першым паверсе, што часам абвяшчаў сваю нязгоду з нейкімі высновамі ці то свайго сямейнага жыцця, ці то ўвогуле са светапарадкам — тады ў іх хаце было шумна, гаспадар аказваў уладу спосабам старым, як шлюбны лад, і жонка выяўляла незвычайны для яе важкай постаці спрыт, порстка выскокваючы праз акно.

Пасля перасялення Мазуркоў у гэтай трохпакаёўцы часта мяняліся гаспадары. Жыла старасвецкая пара з сястрой жонкі. Сястра, Вольга Іванаўна Ліпская, змусіла, не быўшы вялікай дзяячкай, адседзець тэрмін „за польскім часам”, з прычын палітычных. Не пакінулі яе сваёй увагай немцы. Ну, а паваенныя саветы далі тэрмін трывалы. Аднак Вольга Іванаўна, у акулярах такой таўшчыні, што вачэй не відаць, была сталай чытачкай бібліятэкі, праглынала ўсе часопісы і закідвала Дану пытаннямі. А як там Еўтушэнка? Той толькі набываў вядомасць. А што піша Аксёнаў? А як зараз пачуваецца Максім Танк? А хто гэта — Уладзімір Караткевіч? А што новага надрукаваў Брыль?

Нязбытная была ў гэтай жанчыны цікавасць да людзей. І вера ў добрае. Зведала пакуты, спазнала іх сэнс і перастварэнне душы пакутамі і праз тое — глыбінную сутнасць быцця... І дзень развітання з ёй быў вясновы, ясны, пагодны. І Анёл у цяню сваіх крылаў, мабыць, узважваў у той дзень на сваіх вагах меру дабраты і даравання... Можа, заўважыў і машыну Антона Іванавіча, суседа яе, што выпраўляўся ў чарговы рэйс. Машыну сваю ён любіў, даглядаў, як рысака з радаводам, і вёў свой аграмадны „МАЗ” адначасна засяроджана і гуляючы. І з далёкіх сваіх рэйсаў вёз усё ў свой дом. Дзе была жонка, пра якіх у народзе кажуць: „У дзеўках — поўная вуліца, у жонках — поўная печ”. Што тых слоікаў — з варэннем, з кампотамі, што кумпякоў вяндліны, кілбасаў — было-было ў доме Лізы і Антона.

А галоўным аўтарытэтам у доме была Вольга Станіславаўна. Хіба што жыхары на першым паверсе, у двухпакаёўцы, не падзялялі таго піетэту. Самога, таямнічага супрацоўніка НКУСа, амаль ніколі не было ўдома. Затое яго адсутнасць кампенсавалі сваёй неаспрэчнай заўсёднай прысутнасцю жонка Клаўдзя Фёдараўна і яе маці. Абедзве яны нідзе не рабілі — вялі дом. Вялі ўзорна, Клаўдзя Фёдараўна, маладая жанчына, мабыць, мела ахвоту быць на людзях, але з-за адсутнасці асяродка, што мела б столькі ж вольнага часу, як яна, больш займалася хатай, і цэлыя гадзіны яны з маці сядзелі на вышараваным да жаўцізны, як лесвіца, ганку і вышывалі. Клаўдзя Фёдараўна была гладка ўчасаная, з тонкімі рысамі твару, дагледжаная, ненатомленая, зазвычай у крэпдэшынавых квяцістых сукенках. Калі яна ўставала з ганка, дык здавалася, што нехта жартам падкінуў да гэтага тонкага твару і зграбнай таліі важкія, сялянскія клубы. Але Клаўдзя Фёдараўна на комплексы не пакутавала, была задаволена сабой, сваім жыццём, дагледжаным домам, магчымасцю чытаць, вязаць, вышываць.

Летам яны, здавалася, жылі на ганку. А Данчына маці адчувала няёмкасць ад гэтай кожнадзённай варты — яна праходзіла спрацаваная, не заўсёды ў гуморы, і ёй былі зусім недарэчы позіркі гэтых вольных, адпачыўшых жанчын.

Не была ў вялікім захапленні ад візітаў Іры, пляменніцы Клаўдзі Фёдараўны, і Дана. Сталічная госця была ўпэўненая, да правінцыялкі Даны ставілася звысоку, аднак таварышаваць ёй, падобна, тут не было з кім. І яны хадзілі разам гуляць у „два агні". Наладжвалі на ганку дома гульні ў „ручаёк", „глухі тэлефон", „фанты", „садоўніка".

У „ручайку" нехта „непарны" дабіраў сабе „да пары" з тых, хто выстройваўся ў шэрагі пар. У „садоўніку" кожны браў сабе назву кветкі — ружа, лілея, бэз... А „садоўнік" крыўдаваў на тое, што ўсе кветкі яму абрыдлі, акрамя... Тая кветка, якую ўпадабаў „садоўнік", крычала „Ой", а на пытанне: „Што з табой?" адказвала: „закахана"; а на чарговы запыт: „у каго?" мелася назваць чарговую „кветку"...

Гульні нечым падабаліся. Магчыма, тым, што лёгка так вымаўлялася пакрыёмае слова „закахана", а яшчэ і выбарам — часам ён прыпадаў на таго ці на тую, на каго прыпадала і ўвага ў жыцці. Як і ў тым „ручайку" — трэба было ўзяць за руку, прайсці разам, нахінуўшы галовы праз узнятыя рукі: адчуць сябе абранай, выбранай і мець магчымасць выбраць самой. Проста так, як то бывае ў маленстве і юнацтве. Ты пэўна ведаеш, што гульня — гэта гульня і ўсе трымаюцца яе правіл. І ўсё „понарошку" і крыху сур'ёзна. І нібыта не толькі Анёл у цені сваіх крылаў паблажліва пазірае аднекуль з бліжэйшага ад замкавых вежаў воблака, але і цэлы гурт небанасельнікаў злёгку пасмі-

хаецца з наіўнага спектакля, рэпетыцый будучага дзейства, што ў рэальнасці часта несла ў сабе магчымасць махлярства, аблуду, здраду, імкненне перахітрыць, нешта схаваць, а ў нечым пазначыць тое, чаго там ніколі не было. І тым больш чароўнай і нязмушанай чулася музыка былога, якою тут, здавалася, было насычана паветра, і незвычайнымі здаваліся зусім шэраговыя суседскія хлопцы і дзяўчаты. І нават просценькая камізэлька выдавала рэнесансным калетам ці якім-небудзь шыкоўным брандэбурам часоў Людовіка XIV. А ўвогуле такое прымройвалася на хвіліну, бо гэтыя постаці рэальнасці выдавалі чарнавым накідам тых, што павінны былі з'явіцца ў -”сапраўдным”, „дарослым” жыцці. Нейкі гібрыд-абсалют — з кніг Дзюма і Грына, Джэка Лондана і Майн Рыда. І герояў фільмаў Жана Марэ і таго невядомага, што быў на экране Робін Гудам. Жыццё пазней крышыла і ламала стэрэатыпы і класічна-юнацкія ўяўленні: істоты са знешнасцю Марціна Ідэна аказваліся Санчо Пансамі, а Жульены Сарэлі лічылі сябе Сірано дэ Бержэракамі. А паскуднікі, накшталт тых, што жылі каля МТС, рабіліся начальнікамі і неяк мелі гарт захоўваць свой статус пры ўсіх выкірунках грамадскага лёсу. Якое пакаранне ўзважваў для іх на сваіх шалях Анёл у ценю сваіх крылаў?

А хлопцы, што жылі за МТС, заўсёды дражніліся — неяк цёмна, малазразумела. І адчувалася — вельмі крыўдна. Дана не ведала іх у твар, былі яны нейкай падплотнай, бруднай масай. Заўсёды вышчэрваліся наўздагон — і адразу збягалі. Заставалася ўражанне, што яе закідалі камякамі зямлі...

Такі ж быў Драбышэўскі ў іх класе. Паскудненькі, хітранькі. І, як пазней зразумела Дана, заўсёды згаладнелы. Калі ў школу прывозілі батоны з ізюмам — за два рублі трыццаць капеек, Драбышэўскі хапаў батон і глытаў яго за некалькі хвілін. Можа, таму і быў такі злосны?

Наіў міласэрнасці

Хаця.. Прыехаў у іх клас Віця Собалеў. З Севастопаля. З сям'і, мабыць, не багацейшай за сям'ю Драбышэўскага. Дана зразумела гэта, калі Валера Чыкала, сын вайскоўца, амаль што выдатнік, прыйшоў, парыпваючы новымі чаравіамі, а Драбышэўскі зрабіў з таго рыпу падзею, дык неяк адразу высветлілася, што Віця старанна хавае пад лаву свае ногі ў нечым цыравана-латаным. І што чорная яго суконная гімнасцёрачка (яна нагадвала гімназічную форму) — таксама цыраваная на локцях. Але Віця быў упэўнена-спакойны, амаль заўсёды ніжэй за адзнаку „выдатна”, як і ўладальнік новых чаравікаў, не апускаўся.

Увогуле-то ўсе яны мелі амаль што аднолькавы шык. І хлопцы, і дзяўчаты — у фуфайках, якія зваліся чамусьці футболкамі, фланелевых ці вельветавых. Усе — зімой у валёнках з галёшамі. Хлопцы — як хлопцы — у нагавіцах, а дзяўчаты ў форменых сукенках, карычневых ці сініх з белымі каўнерыкамі, чорных фартушках і — дзе ж было ўзяць цёплыя панчохі ці гетры? — усе спрэс у шараварах: сацінавых, байкавых, вельветавых. Пасляваенная школьная дэмакратыя. І яны ўсе былі ў той уніформе: і дачка першага сакратара райкома Ларыса Бандарэнка, і Галя Каспяровіч, бацька якой рабіў на электрастанцыі, і яна, Дана.

Ці было гэта справядліва? У кожным выпадку — не было зайздрасці. Не было бегу навыперадкі. Яны былі па-за прывілеямі. Па-за рэчавай мітуснёй. У іх проста быў нейкі абутак. І адзетак. Калі Дане справілі бела-чырвоную сукенку: белыя крэпдэшынавыя рукавы і манішка, а ўсё астатняе — чырвоная воўна, а да таго ж яшчэ і шыкоўныя чырвоныя басаножкі на венскім абцасіку, Дане было няёмка. Яна выдзялялася з усіх. „Заможнасць” прыціскала яе. Нават заахвочваючае Ірына: „Ой, вось бы табе зараз у Менск! На праспект!” — неяк не дадавала настрою. Белая варона. Яны праглі спавядлівасці. Меліся быць міласэрнымі. Хаця само то слова не было ў цане.

Яны праглі актыўнай дзейнасці. Тым часам прачыталі „Цімура і яго каманду” і „Як гартавалася сталь”. І хацелі свае высакародныя памкненні ўвасобіць у канкрэтных учынках.

Трэба ствараць суполку. Першы збор быў прызначаны ў Галі Каспяровіч. Яна жыла наўпрост на электастанцыі, у маленькім пакойчыку, дзе месціліся яе бацькі і двое дзяцей, малодшых за яе. Аднак удзень дарослых не было, ды і малых звычайна да вечара адводзілі ў садок. У Галінай хаце былі дзве прыцягальныя рэчы: радыёпрыёмнік і радыёла. Прыемнікі былі ў многіх, радыёла была прыналежнасцю адметнай. А планы ашчаслівіць, ну, не так каб усё Чалавецтва, але ўсіх нямоглых акругі неверагодна супадалі, як ім здавалася, з хрыплаватымі галасамі Бернеса і Уцёсава. „А помирать нам рановато, есть у нас ещё дома дела”, — пэўніў адзін. „В этом доме пустом мы танцуем вдвоем, ну, скажите хоть слово”, — сцішана прасіў другі. Тэарэтычная частка наконт вялікіх учынкаў міласэрнасці была адпрацавана дасканала, але на практыцы здзейсніць подзвігі ананімна, інкогніта ім не ўдалося. А менавіта ж так і рабіла ўся каманда Цімура. Слоўцы гэтыя — „ананімна” і „інкогніта”— усім падабаліся, прынеслі іх Валера і Віця, вымаўляліся яны з адчуваннем уласнай вагі.

Ну, а калі цэлы гурт падшыванцаў з'явіўся з прапановай прынесці вады і дроў адной апекаванай, дык яна, разліўшы з перапуту

ваду з вядра, ляснула веснічкамі перад іх носам, а ўжо з ганка перапалохана паабяцала давесці да ведама ў школу. Гэта зусім рушыла іх планы.

Пазней, калі Дане даводзілася чытаць з'едліва-крытычныя заўвагі наконт тэорыі малых справаў, яна згадвала іх няўдалы дзіцячы вопыт. Але ніколі не пагадзілася з марнасцю тых малых учынкаў. Часам прынесці каму хлеба і слоік малака дае куды больш карысці, чымся высокія тэарэтычныя памкненні і словы, словы, словы... „Любіць чалавецтва лягчэй, як зрабіць дабро суседу", — Рыгор Скаварада меў рацыю. Дана ў сваім жыцці сустракала столькі гарачых барацьбітоў, змагароў, трыбунаў, палымяных прамоўцаў — і так мала проста прыстойных людзей... І чамусьці заўсёды інтарэсы груповак выдаваліся за інтарэсы прагрэсіўнага чалавецтва, а сябра абавязкова выдавалі за вялікі талент. І перспектыўна патрэбную асобу абавязкова рабілі незвычайна даравітай, імя прыгадвалі пры выпадку і без асобай патрэбы — і ўсе спадала ў нябыт, калі раптам асоба знікала са сваёй службовай арбіты ці зусім пайшла з жыцця. Тут, праўда, здаралася і іншае. Памяць пра істоту часам пачыналі любіць, абагаўляць, рабіць рэальнае з неіснуючага. Тады... Тады ў іх была нагода прыходзіць да Галі. Не абы-што — збор цімураўцаў. Іх было некалькі чалавек. Таямніца захоўвалася шчыра і старанна. Яны адчувалі на сабе гэты водсвет патаемных добрых спраў — не мела значэння, што больш прывідных — і, як матылькі на агонь, ляцелі на гукі радыёлы. Тым часам у Галі з'явіліся новыя пласцінкі. Раберціна Ларэці, хлопчык з Італіі. Не голас — мара. „Авэ Марыя"... „Санта Лючыя"... „Джамайка"... І — ці то анёльскі голас Ларэці паўплываў , ці то Шульжэнка так чароўна махнула знакамітай сіняй хустачкай, але 5 „В" вырашыў перайсці на тактыку асобных учынкаў. Бачыш — трэба дапамагчы, дапамогай. „А потым — справаздачы на зборы атрада", — вякнула было Алка Паравая, але яе зашыкалі і засмяялі. Губляецца ж ўвесь сэнс. Яны павінны рабіць дабро — пакрыёма. Так, як рабіў Цімур. Ці Робін Гуд. 5 „В" быў пад ўражаннем трафейнага фільма пра героя Шэрвудскага лесу.

Потым і гэтая задума, як большасць высакародных задум... не тое каб зусім не спраўдзілася, але неяк зачаўрэла. Ці то ў Галі не з'явілася больш новых пласцінак, ці то бацькі даведаліся пра зборы і яны ім не прыйшліся даспадобы. Ці то з прычыны ад'езду завадатараў — Собалева і Чыкалы. Ці, можа, з натуральнай прычыны — дабро неабавязкова рабіць гуртам. Можна і паасобку.

Маскарад

Да таго ж надарыліся дзве падзеі. Першая — Новы год. Другая — выбары. І не проста Новы год, а баль-маскарад. Для старэйшых — восьмых — дзесятых класаў. Але для ўладальнікаў маскарадных строяў будзе зроблена выключэнпе. Калі зробяць касцюмы, пусцяць недалеткаў. Колька Шаптун з 6 „А” надзеў кірзавыя боты і шаўковую чорную сукенку і пачапіў медаль маці-гераіні. Тады адносіны да ўзнагарод былі самыя пашанотныя. Але гэтая дзёрзкасць і відавочная гарэзія ўсім снадабаліся. Рогату было на ўсю школу. Колька адчуваў сябе сапраўдным героем. Прэміі яму, праўда, не далі. Першую прэмію атрымаў Сурвіла — з дзесятага класа. У яго касцюм быў звышідэйны — „Мір”. На галаве паняровы Крэмль, а на ім самім — нейкі цёмны балахон. Тэма была модная і яшчэ вельмі актуальная — у школе былі дзеці з дзіцячага дома — з-за вайны. У школе былі бязбацькавічы — з-за вайны. Галоўны тост у застоллях дарослых быў — „За мір ва ўсім свеце”. Пакаленне Даны, крыху падросшы, пасмейвалася над рытуальным тостам-заклінаннем, ажно калі іх жыццё перайшло на сваю другую палавіну, яны зразумелі сакральны наіў сваіх бацькоў: зноў больш ці менш лакальныя канфлікты адбіралі жыццё старых і маладых, ператваралі ў нішто дабрабыт, адбіралі веру ў справядлівасць.

А на тым, першым сваім маскарадзе Дана таксама мела касцюм „у дусе часу”, як любіў паўтараць пазней адзін чалавек, што лічыў сябе літаратарам. Касцюм меўся паказваць „голуба міру”. Тады ўсюды быў растыражыраваны „Голуб міру” Пікаса, і большасць цывілізаванага грамадства адной шостай часткі зямной кулі сур'ёзна лічыла малюнак галоўнай працай вялікага іспанца. „Адкрыцці” Пікаса, імпрэсіяністаў, імажыністаў, экспрэсіяністаў, кубістаў сталі адбывацца гадоў на пяць-сем пазней. І прыпалі на студэнцкія Данчыны гады.

Напярэдадні маскараду маці Даны сядзела не адну ноч, нашываючы белае пер'е ці то курэй, ці то качак на белую марлю. Галоўны акцэнт быў на какетцы, рукавох і шапцы. Рукаво было аблямавана пер'ем, і калі Дана ўздымала рукі, дык выгляд атрымліваўся досыць дыстынктоўны. Ну, а каб яе строі не прыняў хто за намёк на пазасацыяльнае адзенне той інфанты, на блакітнай стужцы праз плячо было пазначана: „Голуб міру”.

А прывезла ў школу Дану сама капітанша Кацярына, на адзінай у горадзе „Пабедзе”. Праўда, высвятлілася, што Дана прыняла гэтю каралеўскую міласць зусім не як дарунак лёсу. Яна буркнула: „Дзякуй”, — і збегла. Аднак Кацярына аказалася міласцівай да канца. І прыехала за Данай а дванаццатай гадзіне. Смяялася — забіраю, як

Папялушку. Праўда, у Даны крышталёвых чаравічкаў не было. Былі — тыя самыя класічныя „балеткі”, начышчаныя зубным парашком да нечуванай белаты. Гэта быў першы баль. Першае свята, амаль як у дарослых, старшакласнікаў. І Дана чакала яго. Павінна здарыцца нешта незвычайнае. „Вайну і мір” Дана ўжо „праглынула”. І была ўражаная Балконскім і Дорахавым. Наташа Растова ёй не вельмі спадабалася, але першы баль Наташы Дана запомніла. Ну, школа, безумоўна, не вялікасвецкая зала, аднак фантазія магла прымроіць што заўгодна...

На ганку школы Дана вызвалілася ад футра Капітаншы Кацярыны і ад яе самой. Перайшла пад апекаванне маці. Насунула на вочы маску: „Маска, хто вы?” Але яе адразу ўсе пазналі. І чароўныя прынцы недзе, мабыць, збіліся з дарогі, не трапіўшы на баль. І добрыя феі, падкінуўшы „карэту” Капітаншы Кацярыны, вырашылі далей пралога казкі не пасоўвацца. Дана таксама яшчэ не мела на мэце, што казачны прынц, Капітан Грэй, князь Балконскі павінны з'явіцца да яе. Дана была згодная на чужы баль. Але ж не было нікога, падобнага да Руі Блаза, Асоль ці хаця б на Наташу Растову!

Няўжо прыгоды больш не адбываюцца на іх зямлі? У іх горадзе рыцараў і герояў? Ніякага мройна-ўзнёслага свята, толькі строгія воклічы маці: „Выпрастай спіну, што ты як ваду пясеш?”, „Не хіхікай”, „Ты не змерзла?”

А можа, некаму здавалася ўсё зусім інакшым? І для некага гэта быў баль? І свята? Вось для іх, незнаемых, недасягальна дарослых старшакласнікаў? Яны збіраліся купкамі, гаварылі пра нешта сваё... І здаваліся Дане звычайна-празаічнымі, як і настаўнікі, што сядзелі на лаўках уздоўж сцяны. Толькі пазней Дана ўсвядоміла і ацапіла — 31 снежня, а дванаццатай гадзіне — настаўнікі былі ў школе! Са сваімі вучнямі!

Першы баль не адбыўся. Дзіцячыя святы адыходзілі ў мінулае. Дана была расчараваная.

І доўга яшчэ расчароўвалася ў святах, немаведама чаму чакаючы цуда, пакуль не зразумела — да свята трэба быць падрыхтаванай. Трэба набыць унутраны вопыт, каб спрычыніцца той радасці. У школе. Дома. У касцёле. У жыцці.

Дыялог

Затое вось гэтае свята было заўсёды з ёю. Будзённым днём. І ўрачыстым. У дзяцінстве і ў сталым веку. Вежы замка, касцёл пад чырвонай дахоўкай, зачынены і напаўразбураны, але ўсё роўна пры-

гожы касцёл дамініканаў, звівы вуліц, з якіх вясной лятуць маладыя і рамантычныя ручаіны — адвеку і заўсёды — маладыя і рамантычныя. За Ягайлам, за Міцкевічам, за Пілсудскім, за Брэжневым — маладыя і рамантычныя. Ім няма справы — які ў каго настрой. Які час, якая эпоха: ці то паскілзаюцца на схілах горада вершнікі магутнага князя, ці то фанабэрыста ляціць вазок асадніка, ці то фукае маторам эмтэ-эсаўскі „газік”. Зімой гэтыя вуліцы-горкі — пакаранне для ног, што ўжо досыць папахадзілі па зямлі, і вясёлая рызыка — для ступакоў гарэзліва-ненатомленых. Канькі, прыстасаваныя да валёнак пастромкамі і драўлянымі друзачкамі (шык пасляваеннага часу), імчаць адсюль самі. І кожны хлопец-зух пачувае сябе ўвасабленнем руху, вечна маладым, назаўсёды спрытным, на ўсё жыццё — бесклапотна вясёлым. Імгненні лятуць, бы святочныя канфецці, свет — поўны зіхоткіх чараў.

Дана не мела ні такога спрыту, ні такое рызыкі — яна з'язджала з замка на лыжах. Ці седзячы на ўласным футры. Разам са шчанюком Вітусам. А ягоная маці — аўчарка Рэгіна — пяшчотна-паблажліва пазірала на малечу: свайго нашчадка і маладую гаспадыню. Хай сабе гарэзуюць — на тое і маладосць. Колькі год было Рэгіне — ніхто не ведаў. Яе вывез з Нямеччыны вайсковец, што займаў да іх кватэру, той самы, у якога была набыта дубовая шафа. Азарэвічы ці не месяц-другі жылі ў адным пакоі, накуль маёрава сям'я не з'ехала ў Пухавічы. Ці то нечым упадабала Азарэвічаў Рэгіна, ці то былі яшчэ якія абставіны ў яе сабачым жыцці, аднак праз нейкі час аўчарка з'явілася ў іх доме і стала паўнапраўным сямейнікам. Прыгажуня. З вачыма, што разумелі ўсё. Калі былая гаспадыня Рэгіны, маёрава цешча, гулькала пульхнага — вочак не відаць — дзіцёнка-ўнука, прыгаворваючы: „Ой-ёй-ёй, шейка, как у чаечки”, — Рэгіна паглядала на яе відавочна іранічным позіркам. Можа, таму і трапіла ў няміласць?

На Дану, Рэгіну, Вітуса, на ўсіх гараджан пазіралі звысоку вежы замка. Што ім да згрызот гэтых часовых насельнікаў? Яны, вежы, стаяць тут стагоддзі. Што ім змена часоў? Рэжымаў? Нораваў? Строяў? Што ім да парафіян, што ідуць да касцёла? Да забудоў гэтых парафіян? Тэатральныя дэкарацыі чарговага спектакля часу. Хаця... Яны таксама частка дэкарацый. Ды і... толькі вежы. Толькі рэшты. Вось і храм дамініканаў, замыслены на даўгалецце, на працягу аднаго жыцця Даны зачынялі, рабілі сховішчам, спалілі... і ўрэшце сабраліся рэстаўрыраваць. Той рэжым, на які прыпала значная, не, мабыць, большая частка яе жыцця, відавочна не быў у згодзе з вечнасцю. І са старадаўнінай. Тое, што прыйшло на замену, таксама было мала падобна на патрэбны людству лад. І тых, і другіх гаспадароў жыцця хто вёў

шляхам Розуму? Шляхам Памяці? Шляхам Любові? Якім было іх sensibilite — адчуванне? Чаму адны выракліся Таямніцы, а другія, падобна, абвясціўшы свабоду, выракліся ўсяго, што цэніць чалавек? Палітыкі ставяць спектаклі часу — „до полной гибели всерьез”, надаюць масштабы мізэрнаму. Гуляюць гульні эпохі.

І чым далей, тым часцей згадвалася сцэна пад Аўстэрліцам. І нават празарэнне Андрэя Балконскага: „Ён ведаў, што гэта „Voilä une belle morte[1]”, — вымавіў Напалеон, гледзячы на Балконскага... Князь Андрэй чуў, як называлі sire[2] таго, хто сказаў гэтыя словы...Ён ведаў, што гэта быў Напалеон — яго герой, але той хвілінай Напалеон здаваўся яму такім маленькім, мізэрным чалавекам у параўнанні з тым, што адбывалася зараз паміж яго душой і гэтым высокім, бясконцым небам з воблачкамі на ім... Яму падаліся такімі нікчэмнымі ўсе інтарэсы Напалеона, такім дробязным падаўся сам герой яго, з гэтым дробным славалюбствам і радасцю перамогі, у параўнанні з тым высокім, справядлівым і добрым небам, якое ён бачыў і зразумеў.

І усё жыццё Дана аддавала перавагу гэтаму паразуменню з небам і воблакамі, гэтаму бясконцаму дыялогу, што ніколі не надакучваў, перад любымі інтарэсамі. І усё больш пэўнілася — толькі гэта сапраўднае. З людзьмі дыялог здараецца вельмі рэдка. Але ёй пашчасціла.

Шчасце выпадку

Пэўна — той раніцы Анёл у ценю сваіх крылаў відавочна паспрыяў ёй. З касцёла, калі Дана падышла да яго, даносіліся гукі — яна нават не ўсвядоміла адразу, што нехта спявае. Сапрана было чыстае, як усмех дзіцяці. Лірычнае сапрана, што мела, мабыць, схільнасць і да калатуры. Старэнькі клавесін нягучна падыгрываў голасу. А голас не ляцеў, а ўзносіўся — і сціхаў недзе высока пад скляпеннямі, потым зноў — узнікаў і лёгка плыў далей.

Так было цэлае лета — дзяўчынка прыходзіла і слухала ў пустым касцёле голас. Пазней адбылося знаёмства з жанчынай, што пела. На вуліцы яна сама падышла да Даны. А тая не схацела звязаць голас, тыя хвіліны з будзённага выгляду жанчынай у шэраватай паркалёвай сукенцы. Чар голасу не супадаў з уражаннем ад яго ўладальніцы. Дана яшчэ была ў палоне рамантычных мрояў, і несупадзенне выгляду і голасу было не тое каб асабістай абразай, але відавочным непара-

---

[1] Вось выдатная смерць (фр.).
[2] Ваша вялікасць (фр.).

зуменнем. Яна ніколі ў жыцці не будзе глядзець на хоры, нібыта яе можа прычакаць пакаранне Лотавай жонкі. І таму, што не схоча парушаць канон, і таму, што будзе баяцца пабачыць твары, падобныя на выцвілую кашулю ці квяцісты чайнік. Яна будзе толькі слухаць што-небудзь накшталт:

Чысцейша Панна,
Без жаднай сказы,
Усцеражы нас хвароб, заразы,
Ты найстрайнейша
Райска лілея,
Авей павета —
Вітана будзь, Марыя!

Жанчыну Дана не ўпадабала, але ўражанне ад голасу ў касцёле засталося. Уражанне, якое выпадала з часавых і побытавых рэалій, незвычайнасць гукаў, за якімі нібыта і не было нікога — як быццам Высокі Дух сублімiраваўся ў гэты ясны і высокі голас. І пустата касцёла, яго строгія і класічна вызначаныя абрысы толькі падкрэслівалі гэта, акустыка святыні несла гукі пад нефы храма, нагадваючы пра першапачатковую існасць музыкі, яе Боскую надзвычайнасць.

Тады Дана кампазіцыю жыцця ўяўляла сабе ідэальнай. Свет выдаваў добрым, прыязным, добразычлівым. У тыя гады ёй пашанцавала — яна мела стасункі з істотамі, што нібыта выпраменьвалі дабрату і цноту. На тую пару ёй гэта выдавала натуральным — хіба бывае інакш? І потым яна адчувала сябе безабароннай перад злом, не тое каб слабай, проста не была падрыхтаваная да тых хітрыкаў, якімі д'ябальскага складу дэміург надзяляе сваіх „пратэжэ".

Тады... жыццё давала ёй свае шчасныя знакі.

Тады днём яны былі з Ірай. Каля касцёла кульгаваты Яцак пілаваў так бы мовіць, дровы. Былі то тоненечкія сухадрэвіны, але цягаць пілу аднаму было нязручна. І яны падбіліся дапамагчы. Узнагародаю былі дзве шклянкі смачнага малінавага сіропу. І — галоўнае! Знаёмства. З сястрой Малгажатай. І пані Магдай.

Сястру Малгажату Дана заўсёды бачыла здалёк. Тая — нязвычна і прыгожа апранутая — доўгая спадніца, чапец. Не падобная ні да каго. Гэтая асобнасць адзеткам яе толькі падкрэслівалася — галоўнае было не ў тым. Адчувальным было episleme[1], тое веданне, што было недасягальным для атачэння. Тое празарэнне існага, дачыненне да субстанцыяльнага — адухоўленасць. Для Даны, і не толькі для яе, сястра Малгажата была стварэннем іншага парадку. Хаця рабіла

---

[1] Веды (ст.-грэч.).

сястра, — а яна ўвесь час нешта рабіла, — „не ўжывала хлеба ляноты”, — працу звычайную: гадавала кветкі, прыбірала касцёл (калі яна даводзіла яго да ладу? — з ранку да вечара касцёл быў адчынены), рабіла — з вялікім густам, вось тую самую, жывую аздобу з кветак, акрасу... Гатавала... Мыла...

Як пазней зразумела Дана, сястра Малгажата па сутнасці выратавала касцёл — ад нядобрых рук нядобрых людзей, пражыла не адзін і не два гады ў муры, прыняла пакуты хваробы веку: памёрла ад раку лёгкіх.

Дана вазіла сястры Малгажаце з Менска лімоны, цукеркі, нейкія прысмакі. А яе на вакацыі заўсёды чакаў букет хрызантэм, а ўлетку — пунсова-ружовыя трускалкі — іх сястра Малгажата прыносіла ў парцэляновым кошыку, абкладзеныя лютом. Твор мастацтва, абразок местачковай культуры...

Маці Даны ў касцёл хадзіла — нібы выпадкова, між іншым. Адвакат, здаецца, не ўлада, і беспартыйная, але ўсё ж афіцыйная асоба...

Аднак Вольга Станіславаўна не адну ноч праседзела разам з пані Магдай, каб пісаць апеляцыі, — трэба адчыніць касцёл для вернікаў. Маці з таго таксама мела, мабыць, на тую пару рызыку... Як і ад знаёмства дачкі з жанчынамі пры касцёле. У жыццёвых, побытавых варунках — найперш з пані Магдай.

Пані Магда была чалавекам свецкім, святовым, у адрозненне ад сястры Малгажаты. Сваёй сям'і ў пані Магды не было — і Дане пашчасціла зазнаць увагу і спагаду яе. Дарэчы, Дана не разумела ні тады, ні пазней гэтага з жальбой прамоўленага: самотная, адзінокая. Магчыма, то не было splendid isolation[1], але было станам, які дае магчымасць засяродзіцца на руху душы, спрычыніцца волі духу, спазнаць мудрасць не затлумленага клопатам жаночым, сямейным існавання. Пані Магда не была ні маралісткай, ні ментаркай, яна проста прыходзіла да іх у дом. Да маці. Пазней, можа, больш да дачкі. Без нагоды. З нагоды. Яна адна называла Дану яе імем, „Панна Даміміка”, — прамаўляла яна, пасміхаючыся. Хто і калі стаў клікаць Даміміку Данай — ніхто на памятаў. І мала хто ведаў, што яна не Данута, як то павінна было б вынікаць са скарочанага імя. „Даміміка!”, — пані Магда прамаўляла гэта нават радасна-ўрачыста. Потым мала хто ў жыцці яе так клікаў, але было тое неверагодна прыемным напамінам. Часам пані Магда давала сабе клопат аднавіць строі, часам распачаць якое шытво. „Крыху памадэліруем”, — прамаўляла пані Магда. І яны

[1] Бліскучая адзінота (англ.).

мадэліравалі — больш, падобна, душу, як постаць. Калі была пашытая тая самая сукенка, якую саромелася апранаць Дана — занадта шыкоўная, — дзед быў задаволены: „Насі доўга. Колеры нашай дзяржавы”. Пані Магда падтрымала: „Святыя колеры”.

З пані Магдай яны вялі доўгія размовы пад час школьных і студэнцкіх вакацый. Калі Дана з'ехала ў Менск, пані Магда пісала ёй: „Дарагая мая! Набліжаецца нікому не вядомы дзень Твайго Імя. Сапраўдныя твае імяніны. І толькі тая твая старая, несучасная сяброўка лічыць гэты дзень важным для цябе.

Ліст гэты ты павінна атрымаць напярэдадні, тады згадай сабе, што некалі жыла маладая, можа, прыгожая асоба з такім імем, што фігуруе ў календары. Звярніся да Яе, пад Яе абарону...

Не май сумніву, па той бок могуць быць у нас Сябры і Абаронцы. І калі нам цяжка, мы ва ўзбуджэнні можам да іх звяртацца і ў іх шукаць парады. Толькі трэба прыслухоўвацца да іх адказу, а можа, іх адказ нам не заўсёды прыйдзецца даспадобы.

Мы жывём сёняшнім днём, але здараецца гак, што тое, што сёння выдае важным, надалей у будучым прымае зусім іншую вагу”.

„Sursum corda[1]”, — суцяшала Дану пані Магда.

Sursum corda! Трымайся! Згадвала Дана пані Магду, калі было скрушна і крыўдна, калі лірычныя ілюзіі і рамантычныя мроі расструшчваліся безапеляцыйнай рэчаіснасцю, што шчарупкі пад ботам рыбара, і брала мудрую кнігу і чытала: бачыў я пад сонцам, што не прыткім даецца ўспешлівы бег, не храбрым — перамога, не мудрым — хлеб, і не спраўным — благасць, але час і выпадак для ўсіх”.

Час і выпадак здараліся зрэдзьчасу, але здараліся. Былі дарункі жыцця. І знаёмства з пані Магдай і сястрой Малгажатай — з найважнейшых. І ведучы, больш падсвядома, у будзённай сумятні, падлік страт і набыткаў у адвечнай спрэчцы паміж Боскім і чалавечым, Дана ўсё сваё існенне ў чарадзе дзён адчувала іх прысутнасць у сваім жыцці як сімвал сапраўднага і справядлівага. Яны не прысутнічалі на дзействе яе жыцця, яны далікатна нагадвалі пра ідэалы і светлы наіў маленства.

Хаця рэчаіснасць пасміхалася з ідэалу і наіву. І ў гады маленства. І ў часы дарослыя. Падкідваючы дзействы па прынцыпу абсурду.

---

[1] Трымайся (лац.).

Прынцып абсурду

99,9 працэнта — іншых лічбаў статыстыка краіны не ведала. Толькі так — амаль аднагалосна. У адзіных шэрагах. У адзіным парыве.

„Адзіны парыў” рыхтавалі пастаўнікі, службоўцы, розныя канцылярысты, актывісты-рабочыя. І, безумоўна, павінны былі весці рэй юрысты. І маці, разам з Галінай Яўгенаўнай, суддзёй, ішлі пешшу — лютаўскай завеяй, па вёсках. З'яўляліся закуржавелыя, скасцянелыя — варылі бульбу, пілі гарбату. Галіна Яўгенаўна, адтаўшы, голасна смяялася і расказвала, як яна рабіла ў міліцыі Маскоўскага метро. А на выбарчы ўчастак суддзя з'яўлялася, як на свята, у яркай-яркай сукенцы — гэты колер лічыўся надзвычай модным і зваўся „электрык”. У працэсе і на працы Галіна Яўгенаўна заўсёды была ў суровым ангельскім гарнітуры — ён выглядаў на ей мундзірам. Можа, быў перашыты са старой формы? У госці ж да Азарэвічаў яна прыходзіла ў той самай сукенцы, што і на выбары, заўсёды спявала, нібыта ўскрыквала, нейкія рускія прыпеўкі. І распеўна вяла шчымліва-голасныя песні. „В красной рубашоночке, хорошенький такой”, — захаплялася Галіна Яўгенаўна.

Дзень выбараў быў што судны дзень. Маці падрывалася ледзь не сярод ночы: у шэсць гадзін трэба было ўжо адчыніць дзверы выбарчага ўчастка і быць напагатове. Здаецца, гадзіны са дзве-тры камісія сядзела там сам-насам. Потым пачыналі паціху ісці выбаршчыкі. Гадзіне а дванаццатай аж гул ішоў. А ў дзве гадзіны пачыналі шныпарыць па адрасах. Хто не прагаласаваў? Тое было страшэнным грахом — адмовіцца ўдзельнічаць у выбарах. Калі хто настойваў на сваім вольным праве не галасаваць — больш за ўсё пакутавалі агітатары: не змаглі давесці важнасць падзеі, садзейнічаць парушэнню блока камуністаў і беспартыйных.

Маці Даны і Галіна Яўгенаўна, так бы мовіць, сімвалізавалі сабой той блок — і шчыравалі як маглі і нават больш за свае фізічныя магчымасці. Маці пасля ўсіх урачыстых падзей пакутавала на галаўны боль — потым высвятлілася, што гэта былі гіпертанічныя крызы. Галіна Яўгенаўна таксама не цвіла здароўем.

Ну, але то быў нуднаваты і афіцыйна зацыклены свет дарослых. Для Даны і яе адналеткаў цікава было зусім іншае. На ўсіх выбарчых участках — у дзвюх школах, у тэхнікумах, у школе механізацыі — грала музыка. І можна было зусім свабодна, без запрашальных білетаў ці яшчэ якіх „квот” зайсці і танчыць. Незалежна ад узросту. Увогуле Дана не спяшалася стаць дарослай. Але ў дарослых было досыць многа пераваг, перш-наперш — незалежнасць. І магчымасць заходзіць куды

хочаш — так ёй здавалася. А пад час выбараў у іх, падлеткаў, з'явіліся паравагі. Ніякіх абавязкаў, нават галасаваць не трэба, а танцаваць можна колькі заўгодна і дзе заўгодна.

Урэшце выбарчая мітусня заканчвалася. Абраннікі народныя, клішыравана падобныя адзін да аднаго, займалі свае месцы на партрэтах, якія выцягвалі аднекуль пад час дэманстрацый. Здавалася, што нідзе канкрэтна, акрамя тых сховішчаў і партрэтаў, яны не існуюць.

Пазней Дана столькі разоў і ў такіх кантэкстах чула пра свабоду выбараў. Бачыла змены дэкарацый і змены „каравула" асноўных дзеючых асоб, але галоўнае заставалася нязменным: прага ўлады, мітусня слоў пра волю, пра шчасце народа, а шчасце ўсё неяк, паводле вялікага паэта, было такім блізкім, такім магчымым, але заўсёды блукала, вандравала недзе там, дзе быў яе народ, людзі, што жылі побач з ёю. І прыходзілі новыя гападары, з тымі ж і новымі лозунгамі — а нічога не мянялася. Стракацелі новыя героі, з іх ужо не паспявалі рабіць партрэтаў, абыходзіліся фотаздымкамі і кадрамі хронікі — тым часам тэлехронікі, бо скрынка гэта замяніла сабой і сад, і агарод, і відовішчы. Прынамсі, для большасці яе суайчыннікаў. І не суайчыннікаў таксама. Прыходзілі новыя, спрачаліся, ішлі напярэймы, выходзіў зазвычай не лепшы. І ўсё адбывалася наноў. Круг рабіўся шырэйшы, але заставаўся кругам. Колцам. Палітычныя міжсабойчыкі. Мастацкія міжсабойчыкі. Калякграшовыя міжсабойчыкі. Там таксама былі таленавітыя, менш таленавітыя, зусім бязладныя і бяздарныя, але пры пасадзе ці нават пры месцейку, што жывіла многіх, і вабіла, і давала калі не наедак, дык магчымасць падыграць, пакрасавацца, падстаўбуніцца. І які-небудзь вызнаны дзеяч Адраджэння цягнуў на п'едэстал побач з Блокам цётачку-паэтачку, якой цана ламаны грошык у самы ўдалы кірмашовы дзень.

ЛюдзіДанчынага маленства — ці фарысейстравалі, ці шчыра памыляліся, хто іх ведае, але цапу памылкам сваім плацілі высокую, сваёй, не чужой, „гибелью всерьез". Галіна Яўгенаўна, пазней старшыня абласнога суда ў Гародні, калі яе везлі ледзь не ў непрытомнасці, каб рабіць тэрмінова пункцыю спіннога мозгу, даводзіла, лежачы на насілках: „Завязіце мяне ў суд. Мне трэба здаць партыйныя дакументы". Яна была сакратаркай партбюро. Цвікі, паводле таго вызнання паэта, былі б з яе кволай абалонкі нетрывалыя, але свой шлях яна прайшла і Галгофу сваю займела. Дзеля чаго ахвяра? Яна была ўпэўнена, што дзеля сапраўднай справядлівасці. А ці была справядлівасць пазней? І ці ўвогуле яна была калі-небудзь на зямлі? Хіба што якімі момантамі. Спарадычна. Як нагадванне пра найвышэйшы закон. А

што Анёл у ценю крылаў? Што тыя сілы, да якіх звяртаецца амаль кожны, нават знясіленыя духам?

Пакеты і выпрабаванні — як сэнс жыцця з Хрыстом? „Я ж вырашыў нічым не хваліцца, акрамя як Крыжам Госпада нашага Ісуса Хрыста". „Цяпер радуюся ў пакутах маіх за вас і імкнуся дастачыць тое, чаго не стае ў плоці маёй ад пакут Хрыстовых". Ну, гэта веданне было дадзена апосталу, а што нам, шэраговым? Дане не хапала гэтай прасветленасці пакутай, хаця яна цярпліва трывала, надавала веры і тлумачыла сабе нават не тэарэтычна, а тым, што глыбей і вышэй за тэарэтычнае, — існаваннем Духа, што дае светлату і абнаўленне.

Выбар... Гэта заўсёды засталося нейкай стрэмкай у душы, нечым, што даецца цяжка і чаго хочацца пазбегнуць. Некуды адысціся, сысці. Збегчы. Выбар нагадваў пра дысанансы існуючага. І хацелася выпасці з рэальнасці, апынуцца ў нейкай прасторы і ў нейкім часе, дзе ўсе гэтыя мітуслівыя выбары, людзі, што лічаць сябе абраннікамі — людскімі і Боскімі — не ў цане. Дзе ўвогуле само разуменне „цана", „кошт", „каштарыс" не існуе. А ёсць упэўненасць, і вера, і тое адчуванне святла, што бывае толькі пасля цямніцы.

І няма ніякіх законаў, прэзумпцый нявінаватасці, ніякіх дэфініцый, фактаў, доказаў... Арсенала з атачэння яе маці.

Дане падабалася і не падабалася прафесія маці. Падабалася — быць дачкой адваката. Маці адзіная ў горадзе мела такую прафесію. Гэта потым з'явіліся яшчэ яе калегі. Падабалася, што маці робіць „у судзе". Так казалі. Падабаўся знешні рытуал. „Устаць. Суд ідзе". І ўсе застываюць — як пры выкананні гімна.

Дане не падабалася, што прафесія юрыста грунтуецца на фактах, дэталях, дробязях. Гэтыя бясконцыя старонкі судовых спраў, што вывучала маці. Жыццё потым пасмяялася над Данай. У музеі яна, не самая дурная, заўсёды складала каталогі, рыхтавала выставы, пісала анатацыі. А нехта ездзіў ладзіць вернісажы, галёкаў з подмасцяў, красаваўся на імпрэзах...

Можа, і варта было стаць адвакатам? Патрэбны чалавек. Як стаматолаг. Як кравец.

Як гэта? „Хай згіне свет, але здзейсніцца правасуддзе!" — „Fiat justitia, pereat mundus!"

Fiat justitia, pereat mundus!

Так пацвельваўся адвакат Галіцын з суддзі Кацяўца — самага галоўнага старшыні з Гародні. Замест прывітання ён гаварыў: „Fiat justitia, pereat mundus!"

Было гэта пад час так званых выязных сесій. Бясконцых паказальных працэсаў.

Пад час выязных сесій у іх часам нехта спыняўся — атэль быў малы і няўтульны. А калі ніхто не атабарваўся ў іх хаце, дык абавязкова прыходзілі пасля заканчэння працэсу. На вячэру. Дана не ведала, ці залежала гэта ад прысуду ці не. Мабыць, ва ўсіх была патрэба лучнасці, гаворак, нейкага пярэдыху пасля шматдзённай, з ранку да вечара (часам і гадзін да дзесяці) працы.

У суседні пакой, дзе сядзела Дана, даносіліся фразы, чапляліся за слых словазлучэнні накшталт „склад злачынства”, „абвінаваўчы акт”, „касацыйная скарга”, „факт злачынства”... Або незнаёмая прыцягальная латынь: „Confessus pro judicato habetur”. „Той, хто прызнаўся ў злачынстве, лічыцца асуджаным”. Латынню звычайна карыстаўся Кацявец — вымаўляючы фразы ўрачыста, прыгожа, паводле ўсіх правіл рыторыкі. І нібыта між іншым, як рэпліку ўбок, кідаў пераклад. Высокаму, са строгім класічным тварам, Кацяўцу нібыта самім лёсам вызначана спраўджваць справядлівасць паводле законаў. Яму была б вельмі дарэчы мантыя. Але на тую пару мантый не насілі, і свой класічна-адукацыйны „дэкор” старшыня абласнога суда спраўджваў без знешніх атрыбутаў. Затое — на класічнай латыні. Яго барытон аксамітна пераліваўся: „Jus talionis, закон таліёна, заўсёды мае сваіх прыхільнікаў”, — даводзіў ён Галіцыну. Той быў адвакатам. Прыехаў у Гародню з Пецярбурга — ён інакш не называў гэты горад: ніякіх там пралетарскіх „Піцераў” ці афіцыйных „Ленінградаў”. Галіцын падкрэсліваў сваю багемнасць, знаёмства з тамтэйшым акцёрствам. Падкрэслена, не на првінцыйны лад насіў доўгі шалік — перакінуўшы праз плячо. І — як Кацярына Пятроўна сваімі футрамі — так і ён уражваў уяўленне гурый абласнога і раённага маштабу шыракаэзным паліто бэжавага колеру і карычневым велюравым капелюшом. Тым часам большасць мужчын афіцыйнага статусу фарсіла ў ботах, галіфэ і мундзірах — ці то даношваючы ваенную форму, ці то мімікруючы пад правадыра, дык Стас Апалінарыевіч быў постаццю не толькі заўважнаю, але і з пэўным эпатажам. Латыні ён не ведаў, але затое ведаў процьму вершаў, памятаў немаведама колькі трапных цытат, вершаваных і невершаваных, меў не менш гучны голас, як Кацявец, і мог паводзіць сябе куды больш вольна за старшыню суда. Адвакат...

Пабачыўшы Кацяўца, ён абвяшчаў тую самую каронную фразу пра ўсемагутнасць юстыцыі і дадаваў: „Да, да, и знал он хоть не без греха, из „Энеиды” два стиха”. Самаіронія не была чужая яму. „Анатоль Петрович, — звяртаўся ён зноў да Кацяўца, — не испепеляйте

меня взором, грешен, грешен... На площади, знаете, харчевня, вполне, знаете ли... Самое забавное — её называют: «Чайная Бескина». Запад...” Кацявец хмурыўся, але маўчаў — працэс скончыўся, дзякаваць Богу... А Стас Апалінарыевіч мог „аскароміцца” і ў самы непрыдатны момант. Аднак, як с хітрынкай прамаўляў Галіцын, той „мирволил ему”. А сам Кацявец гаварыў: „Люблю таленавітых людзей, маю слабасць”.

Затое Кацявец вокамгненна пачынаў збірацца, калі з'яўляліся мясцовыя чыннікі правасуддзя. „Свірын — ён прысуды робіць наўгад, па-вяцку”, — рабіўся раптам калючым Кацявец. „Слюсараў... Лікбез... смерш... нарсуд... Такая амплітуда поспеху”. Пра Галіну Яўгенаўну гаварыў коратка і нейтральна: „Службістка”. І пеяк не рэагаваў, калі нехта ў застоллі пачынаў распаводзіць „навіну” пра сімпатыі мясцовага чырвонашчокага прыгажуна і „службісткі”. Прыгажун быў намеснікам пракурора, і яго пільна даглядала мізэрненькая, шэранькая, што мышка, жанчына — яго жонка. Былая медсястра, член партыі, член нейкіх жэнсаветаў і г.д.

Галіна Яўтенаўна, зразумела, таксама мела чырвоную кніжачку, без такой кніжачкі ў юрыспрудэнцыі савецкага часу можна было рабіць толькі адвакатам ці натарыусам. І даражыла сваёй кніжачкай і сваім статусам сацыяльным, як і яе амант, і неўзабаве Галіну Яўгенаўну перавялі ў Гародню на павышэнне, а крыху пазней з'ехаў у іншы горад і намеснік пракурора, з жонкай, вядома. Яна была такой жа неад'емнай спадарожніцай яго пасады, як і чырвоная кніжачка.

Часам на выязныя працэсы выязджалі і адвакаты — з Гародні і Баранавіч. Мэтр-абаронца з Гародні — Ямніцкі. І свяцілы мясцовых калегій — Старцэвіч і Бялецкая з Баранавіч.

„У нас пацешыць публіку — што арэх згрызці. Можаш ім не тое што цытаваць, цалкам чытаць усё што заўгодна, хоць Біблію, усё на рахунак адваката ідзе. Ды і, прабачце, прававерных суддзяў як заўгодна далёка можна завесці. Любы спектакль ладзіць. Я не пра Вас, Анатоль Пятровіч, тут я схіляю галаву”. Кацявец — гэта было вядома ўсім, скончыў не толькі універсітэт, дыпломам маглі пахвастацца многія, — але скончыў некалі класічную гімназію, і мала хто меў такія веды, як ён.

Іраніст і хітраван Старцэвіч — і Бога ашукае, і ў чорта адхопіць — пасмейвацца любіў: „Памятаю, якія воплескі адхапіла Абуховіч — амаль цалкам працытавала Плеваку. Без спасылак, без спасылак. „Грамадзяне суддзі, колькі бядот, колькі выпрабаванняў давялося перанесці нашай дзяржаве за яе існаванне. Нямецкія рыцары, пілсудчыкі, фашыстоўцы... (Гэта яна ўжо ад сябе дадала, так бы мовіць,

асучасніла, у сааўтарства ўвайшла.) Усё вынесла, усё пераадолела. А тут... Хлопец скраў кавалак кілбасы. Гэтага наша краіна не знясе, загіне, загіне канчаткова і назаўсёды".

Кацявец пярэчыў: „Ну, скажыце дзякуй, што хаця б чытала. Трансфармавала печэнегаў і татар на немцаў, і дыкцыю мае, і паўзы трымаць умее. А вось з ёю сапраўды анекдатычны выпадак быў. Яна ўвайшла ў смак, гаварыць — толькі што не спявае. Падсуднага не тое што апраўдаць, а хоць да святых можна залічыць. Ну, і ён у апошнім слове, спрабуючы аддзячыць абаронцы — выступала паводле 55-га — так бы мовіць, у якасці ганарару, адсыпаў: „Вы ўжо даруйце, грамадзянка адвакат, каб ведаў, што вы такі чалавек, дык нізавошта б ваш радыкюльчык у мінулым годзе на вакзале не..." Падсудны ніяк не мог знайсці далікатнае слоўца да свайго „дзейства". А ў судзе паўза — што ў „Рэвізоры".

Яе, мабыць, не вельмі любілі, тую Абуховіч, таму што Старцэвіч тут жа не вытрымліваў: „Яна, між іншым, не праміне пры выпадку і без выпадку пазначыць, што зямлячка знакамітага Спасовіча". „Ах, ну что там ваша Речица, — узмахваў шавялюрай Галіцын. — Я родился в Москве. Кто там только не явился на свет. Ну и что? Урусова из меня все равно не вышло. Уехал в Петербург — Кони из меня тоже не получился". Бялецкая падымала рукі ў гаырачэзных прыгожых рукавах: „ Супакойцеся. У нас жа не практыкум паводле знакамітых юрыстаў. Давайце лепш спяваць". І яна пачынала нізкім, мяккім голасм: „Ostatnia niadziela..."

І Кацявец, прыгожа-ссівелы, шляхетны, слухаў моўчкі, гледзячы некуды ў сваю, аднаму яму вядомую далячынь. А потым распачынаў сам: „Утро туманное, утро седое..." Голас яго нібыта нешта згадваў, змысліваў, адыходзіў ад латыні, юрыспрудэнцыі, ад строгага афіцыйнага выгляду. Але не губляў сваей вытанчанай класічнасці, арыстакратызму, толькі мяняў рытм і настрой: „В движеньи мельник жизнь ведет, в движеньи..." На „біс" яны з Вялецкай выконвалі „Вечерний звон" і „Зорку Венеру". „Зорку..." Бялецкая вяла высокім голасам, здавалася, зусім не тым, што спяваў даваеннае танга, а Кацявец туркаваў, нібыта вуркочучы, зусім ціха, толькі каб стварыць тон.

Цвяроза-заклапочаны нават тут, Ямніцкі спрабаваў перавесці застолле ў дыскутыйнае рэчышча: „А майму падсуднаму варта было пару год скасціць. Гэта не злачынства, гэта махлярства". — „Падайце апеляцыю". — „Ужо напісаў. Паеду ў Вярхоўны". — „Ваша воля", — Краявец карцінна схіляў галаву: „Трэба ж і гаспадыні явіць свае непрацэсуальныя таленты". Кулдыркаеў — Дана не ведала, хто ён, заўсёды сядзеў моўчкі і толькі граў на акардэоне — Данчыным.

Нязбытную „Цыганачку” Вольга Станіславаўна не саступала нікому. У чорнай шаўковай сукенцы, у аксамітавай камізэльцы з бліскаткамі, з амерыканскіх дарункаў — яна доўга шла павольна, толькі паводзячы плячыма, потым пачынала адбіваць рытм абцасамі, і ўрэшце толькі віхурна мільгацела спадніца, і здавалася, танчылі нават каралі на камізэлі. І толькі матчын твар быў нерухомы, засяроджаны, як таго вымагала класічная традыцыя цыганоў.

Калі пачыналася „мастацкая частка”, клікалі і Дану. Яна павінна была граць на акардэоне і спяваць ці танчыць.

Праўда, чытаць вершы, і такія, якіх яна не ведала, аматараў была процьма. Чыталі Блока, Міцкевіча, Тувіма, Ясеніна, Надсана... А на акардэоне граў толькі Кулдыркаеў — але ён быў госць рэдкі. Данчына ж умельства граць на акардэоне было вельмі адносным. Маці наняла музыкантшу — тая, пабачыўшы, што ў дзяўчынкі ёсць слых і неблагая зрокавая памяць, хуценька навучыла яе вальсам, танга, а дзеля атракцыі яны засвоілі яшчэ і „Гумарэску” Дворжака. Там былі патрэбныя жвавыя пальцы, і неспрацавапыя рукі Даны скакалі па клавіятуры, беручы неймаверныя акорды — да вялікага захаплення гасцей. Дана ж даўно адчувала ва ўсім гэтым нейкі падман, але з чаго ж і як вучаць музыцы — не ведала. Маці неяк сама высветліла, што Дана не мае ўяўлення пра ноты, спытала пра „методу” — і абурылася страшна. Аднак Лідзія Сямёнаўна, пабраўшы «колейны шлюб”, з'ехала тым часам у невядомым напрамку. Выходзіць замуж — было яе галоўным заняткам, сэнсам жыцця, хобі, а між іншым, дзеля рызыкі і грошай, яна давала ўрокі музыкі: на фартэпіяна і акардэоне.

„Навука” тая адбылася недзе ў трэцім-чацвёртым класе, але ж прывідны плён музіцыравання доўга цешыў наведвальнікаў хаты Азарэвічаў. Каронпым нумарам Данчыных спеваў была песенька ці не з гарадскога фальклору, што сталася ў 50-я гады ў выкапанні Розы Багланавай шлягерам — „Самара-гарадок”. Дана сумленна падраблялася над спявачку, пасмейвалася над гераіняй песенькі і ўключыла, так бы мовіць, у рэпертуар яшчэ гарэзліва-іранічны раманс „Душачка”. Сам-пасам Дана захлыналася і арыяй Разіны, і душазначнымі рамансамі „Цёмна-вішнёвы шаль” і „Веснічкі”. І збірала патроху па для „Болеро” Равэля”: з кіно, з малюнкаў у кніжках, дзе ў прыгожых позах застылі тарэра і пікадоры, гранды і пеоны, ідальга і вакерас. Яна заліхвацкі блытала на караколес, сапатэо, оле, усе танцы Іспаніі і розных куткоў амерыканскай Лаціны, дадаючы туды і нешта ад маўрытанскай самбры і нават італьянскай карманьолы. Тады яна гэтага не ведала. Але Іспанія таямніча высверквала з ілюстрацый да Сервантэса, са старонак Мерымэ, ледзь не кожны дзень нагадвала пра сябе

знакамітай сегідыльяй Бізэ. Пазней Іспанія казытала ўяўленне рэпрадукцыямі і альбомамі Гоі і Сальвадора Далі, фіестамі і карыдамі на старонках Хемінгуэя. А потым магутна плынула кніжнай лавінай: Гарсіа Лорка, Рафаэль Альберці, Мігель дэ Унамуна, Рамон дэль Вальe-Інклан, Піа Бароха... І іх моўнымі калегамі з-за акіяна: Алеха Карпенцьер, Гарсія Маркес...

А свае інтуітыўныя харэаграфічныя практыкаванні ўжо ў сталым узросце Дана згадвала, калі глядзела Антоніа Гадэса і Крысціну Оес — іх танец пераўзышоў усе самыя вялікія яе ўяўленні. А тады... на яе незабыўнае ўражанне зрабіла крэолка з фантастычным найменнем — Ісідара Каварубіа дэ Лос-Ланос. Сюжэт Майн-Рыда не вымагаў да крэолкі асаблівых сімпатый, павінны былі падабацца Морыс Джэральд і Луіза Пойндэкстэр, але на памяць запала гэтая красуня. І вярэдзілі ўяўленне таямнічыя, ваблівыя назвы: савана, серапэ, гасіенда, прэрыя, пампасы... Іспанізіравана-энглізаваная, з індзейскім каларытам гэтая мясцовасць — Тэхас — ва ўяўленні Даны чамусьці супадала з настойлівым наступам гукаў Равэля.

„Балеро" Дана танчыла з задавальненнем. Публіка не шкадавала апладысментаў. Дана — нават тады — разумела ім цану. Ну, хіба можна не захапляцца талентамі гаспадарскай дачкі? Тым больш што добраму настрою спрыялі смажаныя качкі і пульхныя пірагі, і мноства розных прысмакаў, і іскрыстыя хатнія наліўкі. Крамы ў гарадах не ламіліся ад харчу. І гэты кірмашова-хатні пяропых, выключна раённага, мястачковага кшталту, пасля пасяджэнняў па дванаццаць гадзін запар — хіба ж ён не схіляў да авацый. Да таго ж Дане пасавалі вузкія, упрыцён, чорныя нагавіцы з высокім пасам, са старых дзедавых, белая матчына блуза і тая ж самая аксамітавая камізэля з бліскаткамі. Гэта было падобна на гульню — нават на тэатр.

Тут, у пакоі, маці таксама была вясёлая, бадзёрая, ззяла ўсмешкай, гасціннасцю, любасцю. Ажно Дана ведала і той бок гасціннасці, па-за заслонай. Ніна касавурылася і кволілася, як толькі падаваўся знак пра гасцей, і маці смажыла, мясіла, выпякала, упрыгожвала, раскладвала — тут Ніна і сапраўды не мела ад матухны-прыроды і намёку на густ. А маці стамлялася, злавалася, шыкала на ўсіх — і Дана ненавідзела тых качак і тыя пірагі.

Святы — зусім іншае. Усё рабілася загадзя, спакойна, спакваля, спраўна, не за адну ноч. Аднак маці, мабыць, усё ж любіла быць гасціннай. Любіла гэтыя нячастыя сходкі, зборні, гаворкі. Проста хацела зрабіць добрае людзям. І калі частавала іх, і калі запрашала, каб жонка нейкага адваката, быўшы бухгалтарам-рэвізорам, пад час сваіх камандзіровак жыла ў іх. Шаблінская, як і Кацявец, вучылася ко-

ліcь у гімназіі, латынь і французскую яна, праўда, не ўжывала, але прывозіла здымкі, дзе яна была зусім не падобная на сённяшнюю паважную кабету. У гімназічнай форме, у прыгожым капелюшы, у старадаўнім жакеце і з муфтай.

Аднаечы да іх прыязджала і матчына сяброўка, пагроза вобласці, палкоўнік юстыцыі, пракурор Антаніна Фёдараўна Сталыпіна.

Выпадак быў не з пракурорскай кампетэнцыі і не з яе, так бы мовіць, практыкі. Антаніна Фёдараўна прыехала прыватным парадкам. Данчынай маці зрабілі прапанову ўзяць шлюб. Ці не з лёгкай рукі некага з яе калег, здаецца. Прэтэндэнтам на шлюб быў не хто-небудзь, а оперны спявак з Вільні. Бачыў і чуў яе пад час працэсаў у Гародні: можа, тэатр быў там на гастролях, можа, акцёр трапіў па нейкай іншай нагодзе. Але так ці інакш — чуў, бачыў, шукаў. Знайшоў. Маці была настроена рашуча: „Мысліцца, яму патрэбна ахмістрыня і кухарка”. Антаніна Фёдараўна — з высока плоенымі валасамі, з паставай патомнай уладарыні, высокая, паважная, у доўгім блішчастым крэпсацінавым капоце — сядзела за сталом, як на троне, кубак кавы трымала ў руках, што сасуд капланкі. Словы нібыта падалі ў той кубачак і растваралiся там — не, звякалі і асядалі на донцы. „Зразумей, мая ка-ха-ная, ка-лі на а-кен-цы ня-ма фі-ран-кі, дык лепш газет-кай пры-крыць. А тут са-а-лідны чала-век. Ну, нават калі аманткі там, кветкі, што табе? Ты ж не паміраеш ад вялікай любві. Кватэра ў цэнтры Вільні, дача (па тых часах немаведама якая раскоша). Будзеш жонкай не нейкага клерка ці настаўніка, а саліста тэатра. Такі шлюб, нават скасаваны, надае вагі жанчыне. А тым больш адвакатэсе. Уяўляеш, як кліенты будуць ляцець?”

Але маці газеткі, нават сталічнай, на вокны не хацела. Яна любіла шторы з добрай тканіны. І яшчэ занавесы з цюлю. Кастэля дык кастэля. А не — дык лепш акенцы зачыніць і нікога не пушчаць.

Дана тым часам нічога не мела супраць таго, каб маці, як меліся гаварыць дарослыя, „уладкавала жыццё”. У Даны парады не пыталіся, і яна ўшчымілася са сваім маналогам-дазволам сама. Яна — не супраць, будзе трымаць нейтралітэт. Бацькам нікога называць не збіраецца, але ж чыніць перашкод не стане.

Пазалетась у маці быў яшчэ адзін сур'ёзны прэтэндэнт. Матчыны калегі ведалі пра „зайздросную партыю” і тым часам папікалі Вольгу Станіславаўну: „Ну, чаго ж...” Маці рабілася яшчэ больш сур'ёзнай, як звычайна, падымала правае брыво і з выглядам пакрыўджанай дабрачыннасці адпрэчвала: „У мянс ёсць дачка. Я жыву дзеля яе”. Часам тое гаварылася і ў прысутнасці Даны, і ёй было няёмка. Чулася нешта тэатральнае, астэтанцыйнае ў словах маці. Як і ў тым, што Вольга

Станіславаўна любіла летам пад час адпачынку ці проста выхадным днём, апрануўшы Дану ў блакітную матроску і капялюш з блакітнай стужкай — выкапаная класічная дзяўчына з „добрай сям'і”, — выпраўляцца ў парк на шпацыр.

Дана любіла маці, але не любіла гэтую абавязковую, падкрэслена перыядычную акцыю. Горад меў тры месцы, дзе збіраліся ўсе: круглым годам — кірмаш, зімою і вяснова-восеньскай слотам — кіно ў РДК, а пазней у кінатэатры, летам — замак і парк. Гулялі, дарэчы, не па замчышчы, а ішлі ў парк той гарою, дзе быў пагорак Паэта, танцпляцоўка і пахілы доўгі спуск у парк. Нехта ішоў у парк каля школы, нехта кіраваўся паўз касцёл, як яны.

Пазней Дана зразумела маці. Так, Вольга Станіславаўна дэманстравала сваю сямейнасць, сваю незалежнасць, сваю абароненасць, сваю жаночую строгасць. Так, яна адна. Але ў яе ёсць праца, любімая, ёсць дачка, любімая, яны маюць што апрануць, ім не грэх выйсці на людзі. Пасля працы, пасля сумленных турбот. І гэта Дана была яе заслонай, яе фіранкай. Не, жалезнай занавесай кастэлі: накшталт тых, што апускаліся і падымаліся ў замках перад мастом цераз роў. Да таго ж пакрыёма гэтыя шпацыры аднаўлялі нешта з мінулага Азарэвічаў. І, дарэчы, калі быў дзед, праменады мелі нейкі іншы сэнс. Дзед не падкрэсліваў нічога. Апранаўся ён проста, але не падобна да іншых: грубай вязкі камізэля з пасам і кішэнямі або шарачковая куртка і выцвілая шапка з доўгім казырком — канфедэратка, як тлумачыў Дане дзед. Маці нешта цёмна пазіралa на тую шапку і купляла дзеду капелюшы — велюравыя, саламяныя, і розныя фуражкі-кепачкі. Дзед дзякаваў і складваў усе тыя ўборы ў шафу. І насоўваў на лоб выцвілую канфедэратку. Сустракаючыся са знаёмымі, ён цырымонна здалёк падымаў шапку. Урэшце мясцовы майстар-кравец Бузук аднавіў дзедавы гардэроб — аднак выключна ў тым жа выглядзе, як таго схацеў дзед.

Справядлівасць мараў і несправядлівасць рэчаіснасці.

Здаецца, неўразуменні паміж дзедам і маці адбываліся не толькі з-за канфедэраткі. „Я не хачу нічога хаваць, — даводзіў дзед. — Я не злодзей. Я вярнуўся да сябе на радзіму”. Маці садзілася на канапу, запальвала папяросу „Казбек” — іншых не ўжывала, — і выгляд у яе рабіўся такі, нібыта ўсе бядоты свету абрынуліся на яе. „Зразумей, тата, пачнуць высвятляць, што, калі, як. Мне абавязкова з гэтай нагоды нагадаюць не толькі пра мужа, які згінуў пад час вайны немаведама дзе. Але і паходжанне. І сасланага бацьку. І... А ў Даны напе-

радзе жыццё”. Аргумент быў неабвержны. Дзед сходзіў з хаты — гуляць у шахматы. Калі Дана перайшла ў трэці клас, ён з'ехаў да стрыечнага брата. Той жыў адзін і быў ужо зусім нямоглы: паміраў ад раку. Пахаваўшы брата, дзед прыехаў, але праз год выправіўся да малодшага сына. Да магілы жонкі. У Сібір...

Перад тым ён павёз Дану ў Вільню. Гара Гедэміна, Вострая Брама, касцёл Святой Анны, сабор Пятра і Паўла на Антокалі... Касцёл, у якім ён браў шлюб са сваёй Марыяй. Не расказваў, больш хадзіў моўчкі, згадваючы нешта сваё. Толькі часам прамаўляў слова: „Што б табе ні згадвалі, ведай: самая мудрая кніга — Біблія. Чытай яе...” Дзед скрушна ўздыхаў — у тым страчаным у Гомелі куфры была і Біблія, і яшчэ патрэбныя кнігі, якіх сёння не знойдзеш. „Зараз табе б самы час пачынаць чытаць. Сёння ты, можа, і не зразумееш мяне. Прыйдзе час — зразумееш. Хачу верыць, зразумееш. Вось вы ў школе вучыце Багдановіча. А ты запомні такі ягоны верш: „Пагоня”.

Усё лятуць і лятуць тыя коні,
Срэбнай збруяй далёка грымяць...
Старадаўняй Літоўскай Пагоні
Не разбіць, не спыніць, не стрымаць.

А яшчэ памятай — калі Міцкевіч піша: „Litwo! Ojczyzno moja”, — ён гаворыць пра наш край, пра Беларусь. Мы — ліцвіны. Ты не забывайся пра гэта, што б там ні прапісалі ў пашпарце.

Чар Вільні застаўся на ўсё жыццё, хаця больш ніколі не давялося пабыць там хаця б некалькі дзён. Была ў Таліне, гадоў з дзесяць кожнага года ездзіла ў Юрмалу і адтуль наладжвала доўгія шпацыры на самоце ў Рыгу, а ў Вільні была заўсёды ад цягніка да цягніка. Дзень. Не было дзе прыпыніцца, не было да каго звярнуцца, а потым Вільня і ўвогуле сталася замежжам, ці то блізкім, ці то далёкім, але недасяжным. І заўсёды — з адзнакай таго даўняга ўражання, пад якое падпадаеш толькі ў маленстве.

А перад тым, як з'ехаць з іх горада, дзед пайшоў з Данай на замак, раскапаў ямінку, узяў у капшучок жменю зямлі і доўга стаяў каля бакавой вежы. Ціха і нібыта паміж іншым кінуў Дане: „Ніколі не з'язджай адсюль”. Потым Дана раздумвала, што меў на ўвазе дзед — з іх горада ці з Беларусі? І што было ў яго на душы... Кім ён быў, яе дзед? Няўдаліцай? Чалавекам, у якога ўсё субліміравалася ў сумленне? Ахвярай рэфлексій? Энтузіястам? Героем? І ў якіх стасунках ён быў з гісторыяй? Дане хацелася неяк абмінуць гэтую жорсткую і несправядлівую пані. Яна заўсёды пазбягала так званых грамадскіх подмасцяў, крыху выйшаўшы з піянерскага ўзросту. Партыі — доўга была адна, як адзінае апірышча, увасабленне адной ідэі, і партый — калі іх рап-

там стала такое мноства, што нава і запомніць іх было немагчыма. Пазбягала з'ездаў, сімпозіумаў, канферэнцый, нарад. І гэтаксама не любіла прыватнае, непрыбранае жыццё гарадскіх мікрараёнаў, гэтых сімбіёзаў вёскі, лагера і інтэрната. Некалі з жахам глядзела на расхрыстанае жыццё італьянскага поўдня ў неарэалістаў: гвалт, бялізна вісіць паміж дамамі, нейкае жыццё — нібыта ў шкляным посудзе. А потым гэты вар'яцкі modus vivendi вісеў у яе над галавой, лез у вочы, раздзіраў немым галасам магнітафонаў вушы, запаўзаў ва ўсе куткі свядомасці, церушыў смеццем галёкання розум, парушаў дысцыпліну адчуванняў.

Дане падабалася адстароненая халаднаватасць і знешняя ўпарадкаванасць Балтыі, магчымасць быць незалежнай і ад мітусні перанаселеных, як вуллі, дамоў-карабкоў, і ад гісторыі з яе салодкімі клішэ афіцыйных уяўленняў, забаронамі-вердыктамі і крывавымі разорамі. І Дане заўсёды хацелася ўцячы ў тое імгненне, паводле Андрэя Балконскага пад Аўстэрліцам, адчуць сваю повязь з небам і аблокамі і лічыць, што гісторыя — грымзлівая настаўніца, святло ісціны, жывая памяць — і што там яшчэ пра яе гаварыў вялікі прамоўца? Дык што вось гэтая шматаблічная і старая-старая пані ціхамірна спачывае пад кустом бэзу ці пад якой немудрагелістай стакроткай. Нават пад той момант, калі можна было, утульна ўладкаваўшыся ў крэсле, глядзець, як гісторыя проста шыбуе да цябе: праз экран тэлебачання відаць, як падпісваюцца пагадненні, ратыфікуюцца дамовы, узнікаюць і знікаюць дзяржавы, як недзе адбываецца землятрус, усё заліла паводка, як забіваюць людзей і нішчаць будаванае чалавекам, яна не адчула гарманічнай сувязі з дзействамі той няўтомнай ткаллі Кліо. Плыня часу віравала сама па сабе, яна ішла сваімі сцежкамі, старымі і непрыкметнымі, дзе часам з'яўляюцца здані выйшаўшага з моды рамантызму, А рэальнасць выдае сваю прывіднасць і мройлівасць.

У дзеда, мабыць, адносіны з гэтымі пані былі яшчэ больш складанымі. Ён усё спрабаваў у тую вузельню са стагоддзяў і тысячагоддзяў уплесці і нейкую сваю нітачку ці пакінуць літару (ці кропачку?) у вавілоне тамоў. Аднак аналы тыя былі раўнадушныя да статыстаў. Што для гісторыі чалавечая адзінка? Яна пераходзіць у індывідуум толькі на ўзроўні „вяршыцеляў лёсу".

А як паглядаў на статыста Анёл у цяню сваіх крылаў? Падобна, яму не вельмі падабалася, што дзед ад'язджае з радзімы. У кожным выпадку быць пахаваным побач са сваёй Марыяй дзеду не выпала...

Тады Дана яшчэ не ведала безвыходнага значэння слова „назаўсёды". Ды і слова тое не вымаўлялася. „Да сустрэчы", — пагладзіў па

галаве Дану дзед. Мелася на ўвазе, што яны з маці будуць прыязджаць да яго.

Усё ж — чаму з'ехаў дзед? Не пабачыў той зямлі, да якой імкнуў? Не знайшоў на іх котлішчы нават цагліны? Ад фальварка не засталося і знаку. Не хацеў хаваць свайго мінулага? Не паразумеўся з дачкой? Маці ўгаворвала яго. „Дана расце. Бацькі няма. Ёй сама вучыцца. Вучыць мовы. Ды і мяне амаль што не бывае". Дзед, нават не пацвельваючыся, сцішана даводзіў: „А ці на карысць будуць тыя веды? Ды калі захоча — „для разумнага веды лёгкія". А так спытаюць — адкуль? Навошта? Супакойся, дачка. „Валадар неба і зямлі дасць табе радасць замест смутку твайго. Супакойся..."

Дзед, верагодна, мудра здагадваўся, што яны могуць і не пабачыцца больш. Маці пачала хварэць. Дзед набіраў гады. Паміж імі было дзесяць тысяч кіламетраў.

Паехала Вольга Станіславаўна ўжо толькі пакласці кветкі каля крыжа...

Адышоў дзед у восемдзесят шэсць гадоў, пахаваўшы сваю Марыю ў сорак і так і векаваўшы адзін увесь век.

Тады, у іх горадзе, дзед — у сваёй неадменнай канфедэратцы — памахаў Дане з „кукушкі", так зваўся цягнічок на іх вузкакалейцы. Маці праводзіла яго да Баранавічаў...

Мабыць, ад дзеда — Дане лёгка даваліся мовы. Але веды старога Азарэвіча адышліся разам з ім — ніхто з нашчадкаў не пераняў іх: іронія лесу, іронія часу. Калі Дана пачула неяк, што вядомы акцёр у дзяцінстве страшэнна злаваўся на бабку, як тая клікала яго па-французску, яна згадала свайго дзеда, і маці, і сябе.

На тую пару ўжо і маці знайшла апошні прытулак на сталічных могілках.

І праводзілі яе землякі і суседзі. І калегі. Прыехаў суддзя Жыткевіч, з Гародні, праз дваццаць год пасля сумеснай працы ў іх горадзе. На тую пару ён займаў колішнюю Кацяўцову пасаду — быў старшынёй абласнога суда. Прыехалі суддзі, натарыус, справаводы, сакратаркі... Суседзі... Была нейкая нітка ў хаосе жыцця, што не давала гэтым людзям забыць адзін аднаго. Гульні і трагічныя каверзы часу ўспрымаліся імі як нешта абавязковае, жудасна лагічнае, тое, чаго нельга пазбегнуць, і трэба падпарадкоўвацца нейкім вызначаным законам. Сацыяльным? Усясветным? Лакальна вызначаным? Пражытае і непражытае для іх яшчэ мае сваю сувязь, якую нельга парушыць. І ўмоўнасці побыту і звычаяў падпарадкоўваюць іх сабе. Яны не рушылі той „свет насілля", яны жылі за ладам, што праіснаваў 74 гады, прымалі гістарычныя і сацыяльныя рэаліі як устойліва існуючыя,

дзяржаву як уладаванне, у якім трэба весці сваю лінію жыцця, адпаведна з прынятымі законамі: юстыцыі, этыкі, маралі.

У якіх адносінах яны былі з тымі старонкамі гісторыі, калі людзі іх прафесіі наўрад ці маглі быць убаку — гэтага Дана не ведала і не даведаецца ніколі. Адно было пэўна зазначана ў біяграфіі маці. Пад час вайны яе выклікалі ў НКУС: людзей не хапала. І яна згадзілася ісці ў ваенізаваную пажарную ахову — відаць, гульні з агнём былі самымі бяскрыўднымі. Потым яна наказвала Дане абавязкова ў біяграфіі пазначаць гэтую яе службу, хаця жарты з агнём працягваліся нядоўга: Вольгу Станіслаўну выправілі ў дзіцячы дом, дзе былі „цяжкія” падлеткі пасля ўцёкаў на фронт. Маці мела, акрамя юрыдычнага факультэта, яшчэ і педтэхнікум. Дана памятала з тых часоў пасёлак з пазабіванымі вокнамі — замарожаны аб'ект. Ночы на адзіноце, з сабакам, і маці ў галіфэ і фрэнчы. А з дзіцячага дома помніліся — пад'ём а шостай гадзіне, ссунутыя сталы, на якія маці клала яе дасыпаць. І яшчэ — перавернутую мэблю дзіцячага дома і маці ў нейкім кажуху: гулялі ў вайну. Пасля НКУСа Вольга Станіслаўна гатовая была хутчэй за ўсё і на месячык на возе ехаць.

Постскрыптум дабрачыннасцяў

„Усё для фронту, усё для перамогі”, — гэты лозунг маці ўспрымала літаральна. Яна здала ўсе клейноты у „фонд абароны”. І здавала кроў. Група крыві ў яе была першая — вельмі зручная для прамога пералівання. І тры разы з маці выкачвалі столькі, колькі было трэба. Донар-патрыёт — пісалі ў мясцовых газетах. Газеты „з'ехалі” ў тым жа знакамітым куфры.

Як высветлілася, дзейнасць донара-патрыёта мела досыць сумныя вынікі. Дванаццацігадзінны працоўны дзень таксама зусім не спрыяў здароўю, а камандзіроўкі — тым больш. Аднаечы раніцай Вольга Станіслаўна не ўстала. І гэта была не якая-небудзь ангіна — Дана з іх не „вылазіла”, як відавочна грэбліва пазначала Ніна. У маці накрыж адняліся рука і нага. Доктар Гордзін дыягназ паставіў адразу — гіпертанічны крыз. І дамовіўся з нейкім сваім знаёмым у Менску пра кансультацыю. А мясцовая ўлада нават адшкадавала стары, зацёўханы „опель” з шафёрам на падарожжа.

„Опель” глохнуў на самых рызыкоўных скрыжаваннях, шафёр злаваўся, маці нервавалася, медсястра, што суправаджала іх, захоўвала выгляд індыйскага Буды, а Дана нават не глядзела па баках, хаця ў Менску была ўпершыню. Запомніла з таго разу больш назвы: Другая клініка, неўралагічнае аддзяленне, Ніжні базар — незразумела

чаму, бо ніякага базару не было. Лысаватыя горкі з нейкімі кволымі дрэўцамі каля Опернага тэатра і каля Свіслачы — яны выраслі разам з ёю і сталі пазней, калі Дана атабарылася ў сталіцы, яе любімымі паркамі.

Маці хварэла ўвесь красавік, травень, чэрвень — і толькі недзе ў ліпені стала, пакульгваючы, збірацца на працу. А тут Анёл у ценю сваіх крылаў згадаў пра іх і, мабыць, з ласкі сваёй міласць сваю аказаў. Маці выйграла грошы па аблігацыі. Ні тады, ні пазней Дана не ведала колькі. Яна ўвогуле неяк адстаронена ставілася да грашовых зпакаў. Але вандроўку ў Менск, вось гэтую, мела ў памяці доўга.

Маці вырашыла павезці яе і Ніну ў Менск. І зняла там апартаменты — інакш і не скажаш — нумар-люкс у атэлі „Беларусь”. Тры пакоі і дзве спальні-нішы. Сіні аксаміт мэблі і штораў. А на вокнах яшчэ крэмавыя шаўковыя са зборамі фіранкі. Калі Дана чатала Булгакава, дык згадвала вось такія крэмавыя шторы. У зале быў нават раяль.

Маці набыла білеты ў оперны. І яны глядзелі балет. Музыка Залатарова — ішоў ягоны балет „Князь-возера” — уражання не зрабіла, але сам спектакль, танец, атмасфера тэатра, нейкая ўрачыстасць, храмавая узвышанасць надоўга былі з ёю. І як Вільня згадвалася саборамі, нейкім архітэктурна-ландшафтавым дзівам, так Менск меў свае асацыяцыі — з оперным тэатрам, люксам з сінім аксамітам і Другой клінікай. Пакуль не прыйшоў універсітэт...

Анёл у ценю сваіх крылаў, безумоўна, вырашыў узнагародзіць Дану тым летам. На дзень нараджэння маці прэзэнтавала цэлую гару кніг: чатырохтомнік Лермантава ў блакітнай вокладцы, „Новую зямлю” з прыгожымі малюнкамі, маленечкія кніжачкі Багдановіча і Купалы. І „Дыпламат” Джэймса Олдрыджа. І яшчэ — „Віцязь у тыгровай шкуры”. Напачатку Дана захапілася „Віцязем...” Потым, высвятляючы, чаму кніга зрабіла такое ўражанне, шукала перакладчыка: ён не быў пазначаны. І толькі праз доўгі час, ужо ў іншым, дарослым жыцці, даведалася, што гэта быў класічны пераклад Забалоцкага, забароненага на тую пару.

Чытала Дана ўзахліп Лермантава — яго постаць уяўлялася трагічна-таямнічай, прывабнай. Сваіх, беларусаў, яна адкрыла для себя значна пазней — не было дзеда? Не дарасла? Занадта яшчэ ліхаманілі яе ў дванаццаць год іншыя аповеды.

У тое ж лета Дана адкрыла для сябе, на яе погляд, цэлы скарб — праз некалькі дамоў ад іх зняла жытло жанчына, што рабіла ў гарадской бібліятэцы. Дана, як усе „запойшчыкі” — з іх і суседняй школы, брала кнігі ў школьнай, раённай і гарадской бібліятэках.

А ў бібліятэкаркі былі зборы твораў Стывенсана, Вальтэра Скота, Жуль Верна, Майн Рыда, Фенімора Купера, Дзюма-бацькі — спакуса падлеткаў. Але з парады той жа бібліяфілкі Дана ўпершыню прачытала Шэкспіра і Ралана, Стэндаля і Філдзінга, Голсуорсі і Растана, Шоў і Уайльда.

Гэты свет, размаіты і яркі, быў куды як больш цікавы, чымся ў тых кніжках, што стосам ляжалі на століках у бібліятэках і пра якія зазначалася: рэкамендаваныя. „Кавалер залатой зоркі", „За цябе, Масква", „Жніво"... Гэтыя кніжкі не мелі ні пераваг фантазіі, ні судачынення з рэальнасцю. У іх былі нейкія сувязі з рэчаіснасцю, якіх не магла ўспрыняць Дана, і яна падзяліла: прыцягальны свет яе кніг і неаспрэчная рэальнасць, якая выдавала таксама вельмі цікавымі сустрэчамі, кантактамі, сувязямі. Стварала атмасферу, у якой кожны пэўна адчуваў факт свайго існавання.

Факты існавання і субстанцыі быцця

Факт свайго існавання гэтая кабета з вёскі Нягневічы выдавала заўсёды грымотнымі гукамі голасу, мажной постаццю, нязбытна мажорным, нягледзячы на ўсе згрызоты лёсу, настроем. Быўшы кірмашовым днём у горадзе, яна абавязкова заходзіла да Азарэвічаў. Кандратчыха — інакш удаву Кандратчыка ніхто не зваў, — трапіўшы ў кватэру да Вольгі Станіславаўны, адразу ішла ў „залю" — толькі так уяўляўся ёй вялікі пакой кватэры. Скідала хустку з галавы, ставіла стул чамусьці пасярод хаты і вымала з торбы слоікі. „Во! Малачко і смятанка". Малачком зваліся густыя вяршкі, а смятану можна было нажом рэзаць. З маці Кандратчыха была на „ты" — на знак незвычайнай павагі, прыязнасці і таварыскасці. „Ты ж мне самы найблізкі чалавек. У царкву і да цябе".

Дана ведала, што ў Кандратчыхі сваякі забілі мужа — сякерай. Ці больш дакладна — пасеклі. Колькі было ранаў — нават экспертыза баялася памыліцца ў падліку. А зямля, з-за якой так крывава біліся, неўзабаве адышла ў калгас... Маці на судзе бараніла інтарэс Кандратчыхі. І даўно тое было, але Кандратчыха нечым так упадабала абаронцу, што ледзь не кожнага месяца прыязджала з дабрадзейнай данінай. І — барані Божа — каб узяла грошы. Ці села за стол. Пачостка ў доме Азарэвічаў была рытуалам абавязковым, але ў цёткі з Нягневіч былі свае завядзёнкі. Затое ад варэння ці ад печыва не адмаўлялася. „Я так не ўмею", — тлумачыла Кандратчыха.

А на сваёй сядзібе яна ўмела ўсё: за жанчыну і за мужыка. Рабіла ў калгасе, на сваім дворышчы і ў хаце. Жыццё яе было паднача-

лена адвечным законам, паводле якіх жылі яе аднавяскоўцы, яе маці, бацька, дзед, бабка і гэтак ледзь не да Адама і Евы. Райскіх садоў яна не прагла, Кандратчысе выдаваў зусім прыстойным яе ўласны надзел з ігрушамі і яблынямі. Вымогі цывілізацыі засталіся для яе на нейкім даўнім этапе, функцыянальна пазначаным гадавым гаспадарчым цыклам і асноўнымі кадяндарнымі святамі, што вагаліся недзе паміж паганствам, хрысціянскімі канонамі і сённяшнім атэістычным ладам. Кандратчыха давярала больш каню, як трактару, лічыла надзейнымі не грошы, а рэальны прадукт: сала, мяса, масла. Колькі іх ужо змянілася на яе вяку, тых грошай. А ўвогуле была стыхійнай экзістэнцыялісткай і факт існавання лічыла вышэйшым за субстанцыю быцця. Не раздумвала над сэнсам цуда жыцця, не тлуміла сабе галаву марнасцю хуткаплыннага часу. Яна — існавала. І кожным сваім пражытым днём тое пацвярджала, і адчувала сябе вельмі надзейна на зямлі. На гэтай, сваёй, нягневіцкай. І іншай не ведала. І не мела вялікай ахвоты зазнаць. Яна разумела, што недзе, па яе меркаваннях, не так скора, надыдзе немінучы момант расстання з гэтым светам. Але ў яе была і пэўнасць — усё будзе, як у людзей. Нават свайго забітага мужа яна выправіла па той бок дабра і зла як належыць. Ну, дык будзе каму тое справіць і з ёю. Грунтоўна, сур'ёзна. І, пакуль яна жыве, яна падпарадкоўваецца сваім уяўленням пра дабро, удзячнасць і справядлівасць.

За што была ўдзячная пані Тэрэза, адкуль было знаёмства, Дана не ведала. Падобна — фальваркі Азарэвічаў і бацькоў пані Тэрэзы былі некалі побач. Хаця пра тое ніколі не гаварылі. З'яўлялася пані Тэрэза раз ці два на год, улетку, з кошыкам малінаўкі, з аграмадным букетам гольчастых астраў. У шаўковай сіняй сукні з белым каўняром, урачыстая, старанна ўчасаная — тугія косы ляжалі цяжкім вузлом на патыліцы. Яна ніколі не адмаўлялася, у адрозненне ад Кандратчыхі, ад пачосткі: піла гарбату, каву, відавочна атрымліваючы ад таго рытуалу і ад гасцявання ў іх хаце задавальненне. Назад вярталася з кніжкай, скрыначкай духоў, крэмам ці вазелінай.

Некалі пані Тэрэза пабрала шлюб з мужыком, мела з таго вялікую знявагу сваякоў. Муж загінуў у трыццаць дзевятым годзе, на пачатку другой сусветнай, яна засталася адна з двумя дзецьмі. Цяпер мезальянс абярнуўся да ласкі лёсу, яна засталася ўдавой хаця і жаўнера польскай арміі, што не вельмі каб віталі сённяшнія ўлады, але затое — бедняка. Рабіла пані Тэрэза ў школьнай бібліятэцы і за адным — тэхнічкай, прыбіральшчыцай. Пані Тэрэза была прыгожая, ветлівая, негаваркая. І, падобна, той суцэльнай гарантыі ўпарадкаванасці лёсу, як Кандратчыха, не адчувала. Як і не адчувала суцэльнай мэта-

згоднасці свайго існавання, сваёй працы, ладу свайго жыцця. І, мабыць, апошняе сваё імгненне не прадчувала завершаным акордам, заканамерным канцом шляху. Ёй відавочна яшчэ хацелася прайграць нейкі акт жыцця, хаця было зразумела, што ўсе варыяцыі сюжэта ўжо вычарпаныя. Пані Тэрэза ніколі не гаварыла пра сябе, не распытвала пра жыццё Вольгу Станіславаўну, ажно не прамінала выпадку пазначыць агульнае паміж імі — удовы. І жанчыны, на якіх трымаецца дом. Можа, гэта вабіла і Кандратчыху? Але, падобна, тая не адчувала, што ў ланцужку яе існавання не стае нейкага звёнца.

Жанчына, что насіла малако з Градзілоўкі, прыходзіла праз дзень, і гэта былі, так бы мовіць, рабочыя візіты. Кабета вылівала малако са збанка ў збанок, брала грошы і ішла дамоў. Тым больш што Вольга Станіславаўна была на працы, а ў Ніны гэтая наведвальніца цікавасці не выклікала. Ужо ў Менску Азарэвічы і сям'я гэтай жанчыны апынуліся ў суседстве. І Данчына маці мела з таго незвычайную асалоду: акраечак былога, тамтэйшага жыцця. У сваім горадзе. Данчына маці змушаная была прыехаць у Менск да дачкі з-за хваробы. Нё любіла ні гэтага горада, ні мікраранннага атачэння. Разумела неаспрэчнасць ходу жыцця, не пакутавала ад адзіноты — ды яе і не было, — але часам прамаўляла нібы сама сабе: „Там людзі гаварылі мне: „Пані адвакат, маю да вас інтэрас”. А тут я толькі твая мама. Ну а паколькі Дана не была ні знакамітым чалавекам, ні санавітым, дык той статус быў ані зайздросным, ані грунтоўным. А субстанцыяльныя, быційныя стрыжні былі для Вольгі Станіславаўны неад'емна злучаныя з фактам існавання, са статусам сацыяльнага існення. Немаштабнасць, расплывістасць становішча, што так упадабала для сябе яе дачка, відавочна, было не „пад мыслі” Вольгі Станіславаўны. Сядзіць у сваім музеі, піша артыкульчыкі пра мастакоў. Хто іх чытае? Хто іх цэніць? Хіба што героі дапісаў...

Дана лічыла спраўджанасць па іншых мерках. Гаварыць пра тое ніколі не было заводу, аднак Дана адчувала маўклівую незадаволенасць маці.

Цікава, яе Хрысціна таксама была б расчараваная? Яна любіла пазначыць Дане лёс з пячаткай выбранніцтва...

Хрысціна... Ні з кім не было так добра, легка, нікога Дана не любіла так, як Хрысціну. Іх часам былі вакацыі. Пра тое не дамаўлялася, не вызначалася. Так — было. Хрысціна — на год і на клас старэйшая за Дану, і пад час школення сустракацца ім не выпадала. Затое як толькі надыходзіў іх час, яны ледзь не штодня хадзілі адна да адной. Каб не размінуцца, рушылі па вуліцы Савецкай, паўз сабор дамініканаў, не заўважаючы, між іншым, парадаксальнасці гэтых злучэнняў.

Потым дзяўчаты ішлі ў бібліятэку, выпраўляліся пасля яе да Даны, садзіліся на канапу, у розныя куткі, і чыталі. Часам — сабраўшыся, наладжвалі гульні: паводле чытанага, гледжанага ў кіно і прыдуманага. Хадзілі па парку. Навыперадкі імчалі на замак. Лезлі на цэнтральную вежу — на апошнюю, самую верхнюю, прыступку, дзе была невялікая пляцоўка. Сядзелі моўчкі. З дзяўчат іх горада толькі яны з Хрысцінай „бралі гэтую вышыню”. Але не лічылі тое ані гонарам, ані надзвычайнай рызыкай, проста адтуль быў асабліва прыгожы краявід. Ну і, безумоўна, падабалася лезці на вежу, намацваючы нагой трывалы камень, адчуваючы паслухмянасць і спрыт цела.

Да касцёла Хрысціна хадзіла з маці, адкрыта. Дана — заўсёды адна. Але пані Магда чамусьці не вельмі любіла маці Хрысціны. Аднак гэтую звестку Дана пакідала ў нейкім далёкім закутку памяці. Без пані Магды яна не ўяўляла свайго жыцця. Ажно Хрысціна і яе маці, іх дом каля раённай бібліятэкі і могілак — былі неад'емным, натуральным, абавязкова існуючым.

Хата Хрысціны былі непадалёк ад могілак, і дзяўчаты лічылі натуральным хадзіць туды. Могілкі былі старыя, мармуровыя мадонны і анёлы выйгравалі ў параўнанні з цяжкімі стандартнымі помнікамі аднаму і таму ж чалавеку. Іх горад чамусьці аддаваў перавагу правадыру ў цывільным.

Мармуровыя мадонны сведчылі пра сувязь з найвышэйшым. Відавочна нагадвалі тыя часы, калі стандарт не гнаў ні дамоў, ні помнікаў. А самі эпітафіі і іх змест мелі на ўвазе ахоўную ўрачыстасць спрадвечнай латыні і высокую ісціну, што небыццё — гэта толькі іншабыццё.

„Прымі, Дух Святы...”

Благачыннасць Даны і Хрысціны выдавала відавочныя хібы. Яны неяк не задумваліся пра тое, што тут месца апошняга супакою, часцінка вечнага... Успрымалі гэтую супольнасць дрэў, статуй, агароджаў, камяніц як прыгожае месца. І проста хадзілі па ім, часам нават сядзелі на лаўках. І не адчувалі ні ўлады Вялікай Здані, ні свайго знаходжання на самым краі Леты. Не было страху, не было разумення, што гэта побач — зусім іншы пласт Быцця. Яны існавалі — і не задумваліся над гэтым фактам.

І Анёл у цяню сваіх крылаў, мабыць, паглядаў на іх не злосна, але з відавочнай прыкрасцю. А мо і злаваў? Ажно гневу свайго не аказваў. На Хрысціну ўвогуле, здаецца, не злаваў ніхто. Яна заўсёды была ў гуморы, мілая, сімпатычная. З худзенькай, што драцінка, дзяўчынкіператварылася ў крамяную, ладную, спрытную дзяўчыну. Калі ім надышла пара хадзіць на танцы, Хрысціна ніколі не падпірала сцяну ці

печку-кафлянку плячыма, робячы выгляд, што астылая печка казыча цяплом. Хрысціна, як кажуць, мела поспех. Яна ведала — стыхійна — нейкія таямніцы спакойнага, ураўнаважанага стаўлення да ўсіх, мела немітуслівую ўпэўненасць у сабе. Рабіла толькі патрэбныя справы. І прафесію выбрала неабходную, вартую і спакойную — фармацэўт.

На вакацыі Хрысціна любіла доўга і соладка спаць, потым, лежачы ў ложку, чытаць да полудня — да вялікага дзіва сяброўкі. Дана ўзбівалася з ложка яшчэ да сонца, займалася рознымі справамі, не займалася нічым — але прачыналася абавязкова рана, прачнуўшыся, павінна была ўскочыць з ложка, прыбраць яго, пераплесці косы, вымыцца сцюдзёнай вадой. А ўвогуле — пачаць дзень з ранку. І з дзеяння. Тым не менш Хрысціна настойвала на нейкіх малапрыдатных амплуа для Даны. Дана аддавала належнае шчодрасці сяброўкі і скептычна глядзела на свой адбітак у люстры. Не, „у тваім гербе — цнота лілей” — не пра яе. Да таго ж рэчаіснасць сведчыць пра тое, што ў іх горадзе звяліся і рыцары, і героі. І ўсё ж — ёй падабалася пайсці да Хрысціны надвячоркам. На плошчы, на „пятачку”, як на плошчах усіх невялікіх гарадкоў свету, збіраліся мясцовыя маладзёны. Нормы этыкету патрабавалі, каб праскочыць, не пазнаючы і не вітаючыся. І сама праходка, немаведама чаму, выдавала рызыкоўнай. Не тое каб там атабарылася плойма мушкецёраў, але ж чуўся запал гульні, не абвешчанай, аднак пакрыёма прызнанай.

Анёл у ценю сваіх крылаў, мабыць, сцішана пасміхаўся над ёю. А пані Магда з вышыні — ці далечыні? — свайго паўвеку канстатавала: „Які ў цябе прыгожы ўзрост”. Дана не разумела — узрост як узрост. Не разумела і сваю гаспадыню, у якой кватаравала ва універсітэцкія гады: „Ну, што ты ўсё з кніжкай сядзіш? Такія гады...”

Пазней, калі Дана дасягла пары, якую гжэчныя палякі падаюць як узрост элегантнасці, часам, зірнуўшы ў люстра, яна згадвала і пані Магду, і сваю гаспадыню. Сапраўды, у тых год была безліч пераваг, таму ўзросту належала калі не логіка развагі, не неаспрэчнасць ісціны, дык, безумоўна, перавага беспрычыннай радасці, напрыклад. Калі сам факт існавання — святочны выпадак. Усё выдае ўдачай — нечаканыя сустрэчы, неспадзяваныя візіты, планавыя, так бы мовіць, загадзя падрыхтаваныя дзействы. Потым надыходзіць час, калі кожная неспадзяванка раздражняе, што парушае пазначаны ход падзей, неабходнасць некуды ісці выдае толькі абавязкам і патрабуе „пратакольнай” адпаведнасці выпадку. А яе, той адпаведнасці, няма. І твар, які глядзіць з люстра, мае адбітак усіх нудот і згрызот жыцця. Стомленыя вочы, змардаваныя „ланіты”, непатрэбныя, абмяклыя мышцы і непатрэбныя лініі твару. „Сотри случайные черты...”

Дана не пакутавала ад тых метамарфоз, але ёй здавалася алагічным, што на той момант, калі ёй трэба, яна не можа накінуць, прыстачыць, як урачыстае ўбранне, нейкі больш-менш прыстойны, адпаведны выгляд. Яна заўсёды рабіла, заўсёды да стомы, натура помсціла за гэта. А мастацтвазнаўца ў Дане аспрэчвала гэты вердыкт натуры. Дана прытрымлівалася традыцыйна класічных поглядаў і мела за асноўнае крэда мастацтва хараство. А ў жыцці хацела ўпарадкаванасці — унутранай і знешняй. І для сябе хацела не красы, а дабрачыннага яе эрзацу: пэўнага стылю, дагледжанасці, прыстойнай касметычнай маскіроўкі. Праўда, калі мець давер да анатамаў, дык ёй усё ж пашанцавала — яны сцвярджаюць, што з цягам часу ў людзей большае нос і вытыркаюцца вушы. Падобна, гэтае пакаранне яе абышло, дык і трэба дзякаваць лесу.

А ў тым, іх з Хрысцінай агульным існаванні, часам погляды сустрэчных гаварылі больш за люстэрка. Вочы людзей выдавалі нават больш лагоднымі і добразычлівымі, як тая халодная гладкасць шкла. Вочы Хрысціны таксама былі добразычлівыя. Як яна сама.

І тым не менш — ці то з бясспрэчнай логікі жыцця, ці то з-за легкадумнасці маладосці — яны згубілі адна адну. Ніколі не перапісваліся. Было зразумела — прыедзем дамоў, пабачымся. Ажно з'ехала ў Гародню маці Хрысціны. Жыла апошнія гады з Данай яе маці. Сувязь часоў знікла ў стракатай мешаніне геаграфічных кропак і значных і нязначных падзей. Дзе і як вядзе свой рахунак з жыццём Хрысціна? Ці яшчэ вядзе?

А можа, ёсць сэнс у тым, што яны засталіся адна для адной маладымі? І Хрысціна недзе далёка глядзіцца ў люстэрка. Ці паклала так званая мудрая сталасць адбітак на яе „лице”?

Тады — Хрысціна прынесла зачытаную польскую кніжачку. І Дана пазнала адзіную мелодыю, лейтматыў жыцця душы. Вобраз, ідэю ўвасаблення жаноцкасці і дзейснага існавання. Гражына! Нават этымалогія гэтага слова высвятляла яго сутнасць. Прыгожая... Красуня...

І не дзе-небудзь, у чужых краёх, а тут, у іх, на замку, куды Дана лётае кожнага дня, адбыліся гераічныя падзеі. І выратавала ўсіх жанчына. Гэта не ціхамірная дыкенсаўская Аінэса ці яшчэ якая „кроткая”, пяшчотная, квелая дабрачыннасць, што ўзнагароджвалася чамусьці хэпі-эндам. Не, прыгожая, смелая, высакародная...

Бясспрэчна, гэта яе ідэал. З Хрысцінай яны не гулялі ў Гражыну, яны, так бы мовіць, загартоўвалі сябе. На выпадак. А раптам — іх горад зноў стане горадам рыцараў і герояў?

З Бэцяй такога быць не магло. Там заўсёды заставалася нейкая паласа адчужэння і існавалі паразуменні і непаразуменні нечага.

Жыла Бэця ў тым месцы іх горада, якое звалася Псігуркамі — Сабачымі Горкамі. Там і сапраўды адзін пагорак каціўся ў яміну, а яму насустрач бег друті, гэткая сабачая гарэзія. А мо — гэта здавалася Дане, і на самай справе нейкія іншыя прычыны паспрыялі назве. Але так ці інакш, месца было такое — пагорак, лагчына, зноў пагорак. Жыла Бэця ў цемнаватым паўпадвале. Страшэнна худы і вясёлы яе бацька даводзіў ім: „Уяўляеце, колькі прэмій атрымаў бы Пушкін? За „Каўказскага палонніка", за „Цыганоў", за „Палтаву"... Ну, а за „Яўгена Анегіна" — хоць адразу ўсе прэміі яму аддавай".

Чытанне было яго любімым заняткам, яго салодкай пакутай, яго сапраўдным жыццём. Усё астатняе — толькі малацікавы абавязак. Бэціна маці, чалавек практычны, прымала рэчаіснасць, не наракаючы ні на што, заўсёды нешта гатавала, цыравала, мыла. І, да вялікага здзіўлення Даны, падавала на стол спачатку тушаную бульбу з вынятай з супу курыцай, а толькі потым суп. Курыца была рытуальнай. У доме Азарэвічаў аддавалі перавагу ялавічыне, свініне, бараніне, і толькі летам, разам з грыбамі і маладой бульбай, з'яўляліся кураняты. На пост назапашвалі алею і селядцоў, калі ўдавалася натрапіць на тую рыбку. Апошні тыдзень перад Вялікаднем звычайна елі сухары і пілі гарбату з варэннем. А ў Бэці на Пасху рабілі мацу. Як на погляд Даны, прыдатны на самы шчыры пост наедак: тоненечкія сухія пласціны. Пра зыход, пра пустыню Дана даведалася пазней. А мацу Бэця прыносіла ў школу — Катляры на свята не запрашалі. Быў такі негалосны закон канфесійнага суіснавання. Пазней, у кніжцы, выдадзенай Ватыканам, Дана прачытала пра іх горад:

„Трапілі ўрэшце ў той горад, дзе палякі жылі побач з беларусамі, габрэі з татарамі, а ўсе разам выяўлялі ўласныя звычаі, уласную культуру, уласную ментальнасць, уласную веру, уласныя звычкі, схільнасці і непрыманні". Непрыманні? Анёл у ценю сваіх крылаў, мабыць, пільна сачыў за злагадай канфесійнай і нацыянальнай. Ну, а класічныя Liberte, Fraternite, Egalite[1] былі ўзведзеныя, здаецца, да рангу абсалюту. Недасягальнага, але абвешчанага. Які нельга аспрэчваць, ажно і прытрымлівацца можна больш у тэорыі, што, як абвяшчалася, без практыкі безнадзейна мёртвая. І ўвогуле — гэта толькі настаўленне да дзеяння. Таму кожны інструктар самай галоўнай установы ў кожным горадзе меркаваў па-свойму і прымерваў сяк-так пачутую і прачытаную тэорыю да ўласнага інтэлекту і інтарэсу. Паколькі большасць інтэлектаў мела грунтам біялагічным не вельмі складаны генетычны код і досыць стабільна стандартызаваныя паўшар'і мозгу, дык кожны

[1] Свабода, роўнасць, брацтва (фр.).

інструктар быў роўны свайму начальніку, а кожны ўпаўнаважаны быў роўны інструктару. І ўраўнаважваць біялагічныя імпульсы і гістарычна спазнаны ход думак і дагматы (не, настаўленне да дзеяння) адзінай самай справядлівай тэорыі імкнуліся на ўзроўні класічнасхаластычным і адначасова ваенізаваным і канцылярскім. „Даеш!” Сяўбу, жніво, выбары, вытворчыя паказчыкі. Штурм, аўрал — як норма жыцця. Натура Данчыных землякоў не прымала гэткага рытму, і жылі яны ледзь не да сярэдзіны пяцідзесятых на хутарах, адасоблена, адштурхоўваючыся падаткамі ад назалялага націску. Але паважаючы свабоду і роўнасць, з недаверам ставіліся да брацтва. Яно і ў сваяцтве не ўсё бывае добра, а чужыя — браты? Не, тут нешта не тое. Наконт светлых далячыняў недалёкай і далёкай будучыні не пярэчылі, больш трымаліся сённяшняга дня і вякамі зазначаных пастулатаў.

Бацька Бэці, падобна, падзяляў гэтыя настроі, аднак гаварыў зазвычай з дзяўчатамі выключна на тэмы літаратурныя. І аддаваў перавагу класіцы. Бэціну маці і сацыяльныя, і эзатэрычна-літаратурныя акалічнасці мала цікавілі, усё, што адыходзіла ад канкрэтнага, уласнага, сямейнага клопату, не мела для яе сэнсу. Жыву тут, у гэтым падполе, што мыш. Затое калі сям'я Катляроў перасялілася ў вялізны светлы пакой — ці не перад самым ад'ездам — яна акрыяла, часам нешта спявала сабе пад нос. І нават перамаўлялася з Данай якім слоўцам — чаго раней ў думках, здаецца, не мела. „Мой бацька быў нэпманам. Такі, як гэты, у мяне быў асабісты пакой”. І Дана ўяўляла сабе Бэціну маму ў футры, з клейнотамі і чамусьці ў вазку рамізніка. І з вялікім рыдыкюлем.

А ўвогуле гэта не мела для Даны значэння — якая была маці ў яе сяброўкі, тым больш у мінулым. Усё гэта існавала недзе на ўскрайку свядомасці і ўражанняў. А Бэця была выдатнай кампаньёнкай па чытаных кнігах і разумела самыя рызыкоўныя рамантычныя залёты Даны. Дана — падзяляла Бэціны мроі. Абедзве мелі адна да адной тую ступень разумення і іроніі, як то трэба было для падтрымання сяброўскіх адносін. Калі пачыталі таго самага знакамітага „Авадня”, таксама ў іх гульнях не было ніякага сумніву — Бэця — Джэма, Дана — Артур.

Калі Бэця з'ехала з горада, Дана засталася ў салодкім, мройлівым свеце кніг, і толькі кніг. Хрысціна з'явілася пазней, а Іра з Менска была толькі госцяй, якую трэба было займаць, памятаючы святыя законы гасціннасці.

Дана ці не трыдзесятым разам перачытвала „Авадня” і не магла пазначыць, што больш вабіла яе — ці лёс Артура, ці рамантычнае каханне, ці водар таго спосабу жыцця, што на першых старонках кнігі: бібліятэка, расчыненыя вокны з узорчастым чыгунным ліццём,

сад старажытнага кляштора дамініканаў, ружы... „Так, на пачатку дзён была бібліятэка, пыл, вавілон тамоў, пергамент, цішыня...” Потым, у Менску, пабраўшы ледзь не за сталае жытло галоўную бібліятэку рэспублікі, яна прачытала гэтыя вершы вялікага француза і падсвядома, не згадваючы канкрэтна, заўсёды памятала лаўку пад магноліяй, дзе вялі гаворку Мантанэлі і Артур, зал бібліятэкі кляштора... Наконт „Трох мушкецёраў” — Дана магла пэўна зазначыць, што гісторыя з клейнотамі каралевы не цікавіла яе, але стыль паводзін шэвалье, дуэлянтаў і малайцоў, Парыж часоў кардынала Рышэльё, водар эпохі — гэта яна ледзь не глытала. Як пазней старонкі Хемінгуэя і Эрэнбурга — з тым жа неверагодным горадам, куды ёй пашчасціла трапіць, на жаль, ва ўзросце, далёкім ад таго, у якім быў харобры гасконец, калі ягоны конь, невядомай свету масці, трапіў на брукаванку горада бясконцых Людовікаў.

Дана ўвогуле была апантаным, але недысцыплінаваным чытачом — чытачкай. Асвойваючы „Як гартавалася сталь”, яна вельмі палюбіла першыя старонкі кнігі, дзе баявіты хлопец-зух Паўка бярэ знаёмства з дзяўчынай „з добрай сям'і” Тоняй Туманавай. Дана проста на свае вочы бачыла гэтую сажалку, мабыць, такую, як у іх, вуду Паўкі, капялюш Тоні... Як пазней спазнавала на слых, пах, на кожны гук маёнткі Сенкевіча, горад Пруса, сядзібы Тургенева і Буніна...

Дана умела неяк абмінаць увагай выпадак „з махрой” у Паўкі Карчагіна і ніякавага сябе адчувала, калі Артур сек малатком крыж. І была амаль упэўненая — таямніцы споведзі маглі здрадзіць толькі недзе там, далёка, у Італіі. Хіба пані Магда ці сястра Малгажата маглі б каму здрадзіць? Выдаць? Назарэтанкі прынеслі ахвяру... Тут, праўда, чым далей, тым болей, Дану казытала пытанне — а як сябе адчуваў ксёндз, якога шукалі немцы і з-за якога па сутнасці арыштавалі законніц? Нават калі іх ахвяра была ахвярай за ўсіх мешканцаў горада, што адчуваў гэты святар? Якія словы мовіў на споведзі? Як жыў пасля гэтага сваё жыццё? Зямное жыццё? Ён, святар?

Яшчэ вельмі непакоіла Дану, за што не толькі людзі, але і Вышэйшая Воля пакаралі вязня з Аляксееўскага равеліна? „Адзетыя ў каменне” адымалі спакой, ціснулі на ўяўленне — усё жыццё ў каменнай пастцы. Горш за смерць. І калі смерць прыняць за іншабыццё — дык што ёсць гэтае дваццацігадовае паміранне? Ці варты быў замах на цара, нават толькі задума замаху, гэткага катавання быццём? Ці варта? І ці вартая была самаахвярная аскеза і вымогі разумовыя і фізічныя Паўкі Карчагіна таго, што займелі яго нашчадкі? Ці трэба дзеля шчасця іншых абавязкова прыносіць ахвяры? Хаця — і дагматы найвышэйшыя таксама сцвярджаюць, што пакуты жывяць душу,

пераўтвараюць яе. Але які быў сэнс у тым абвяшчэнні Liberte, Fraternitc, Hgalite, а потым у моры крыві ў Францыі і ўсёй Еўропе? Ды і егіпецкі паход — не прывід у пустыні. Inferno[1] ў Афрыцы. І дзе ж тыя свабода, роўнасць? Дзе логіка гісторыі?

Калі ў жыцці ўсё стала мяняцца месцамі, Дана ніяк не магла зразумець, чаму жанчына, што абараняла дысертацыю пра дзекабрыстаў і, безумоўна ж, пісала яе паводле ўсіх канонаў савецкага часу, інакш не абаранілася б, раптам, быўшы жонкай чалавека, якога людзі на Няве абралі мэрам горада, начала весці гаворку пра піэтэт перад домам Раманавых. Які піэтэт? Чаму? Навошта? Дана любіла таямніцу старажытных партрэтаў і складана-заблытаныя, што лабірынты, адгалінаванні генеалагічных дрэў, але дваццатае стагоддзе мае свае правы і свае законы. І сваіх тытулаваных асоб. І тытулы тыя маюць мала дачыненняў да карон.

Логіка гісторыі... Пасля войнаў Напалеона французы сталі на шаснаццаць сантыметраў ніжэйшымі. Другая сусветная забрала кожнага чацвёртага беларуса. Рэпрэсіі ў Саюзе звялі самых разумных і незалежных. „Задумваюць рэвалюцыі філосафы, здзяйсняюць фанатыкі, карыстаюць плён прайдзісветы”. Афарызм Бісмарка час ад часу рабіўся модным. Прыходзіў лейтэнант артылерыі ці камунальнага маштабу Шарыкаў...

І ўсё ж тады — і пазней — з мройлівага вэлюму часу выступалі постаці... І прага рамантыкі ставіла ў адзін шэраг Касцюшку і Артура — Рыварэса, дАртаньяна і Кастуся Каліноўскага, філаматаў, філарэтаў і чараду іншых, рэальных і кніжных герояў.

Pochlebstwu, chytrość i zbytek
Nech każdy przed progiem miota,
Bo tu wieczny ma przybytek
Ojczyzna, nauka, cnota[2].

Уяўленне дражнілі і вабілі гэтыя радкі і тое, што жывыя, рэальныя філарэты і філаматы жылі тут, на гэтых вуліцах, дыхалі гэтым паветрам... Раней то быў горад рыцараў і герояў...

Дом Паэта аднавілі пазней. Тым часам, на пару іх юнацтва, наўскасяк ад плошчы былі толькі рэшты таго будынка, толькі фундамент. Пазней тут стаўся музей. Пазней былі розныя імпрэзы, святы, угодкі. Да іх ні Хрысціна, ні Дана дачынення не мелі. Прыязджала тады ў

---

[1] Пекла (лац.).
[2] Ліслівасць, хітрасць і раскошу
Хай кожны кіне ў парозе,
Таму што вечныя ёсць святыні —
Айчына, навука, цнота. (пол.)

горад мноства людзей, вучоных і менш вучоных, стаяў пафасны галас, і на гэтыя літаратурныя фэсты іх, вядома, не запрашалі. І, мабыць, добра. Спакладаны архівамі і няўтомнымі росшукамі фактаў дух галоўных персанажаў гэтых дзействаў наўрад ці меў уяўленне пра шматгалоссе вякоў, пра яго невымоўны чар. Удзельнікам імпрэз так падабаліся каментары і лагічная расшыфроўка фактаў, што рэальнасць губляла свой першаісны водар. І шмаглікія „я" ў гэтай духоўнай прасторы пераўтвараліся на тых дзействах у зацяганы, зарытуалізаваны ў часе стандарт — аднолькавы ад Ромула да нашых дзён. Усё прывідна, падманліва, фальшыва. Ёсць рэальныя лозунгі, шэрагі маршыруючых, плоймы спевакоў... І — прамоўцы, прамоўцы, прамоўцы. Але няма той духоўнай прасторы, што давала строй думкі Паэтам.

У вершах, што чытаюць тут, на вялікіх дзействах, адчуваецца гвалт нагоды — і няма руху жыцця. Ёсць толькі жалезнае ляскатанне слоў. І імкненне ўпіхнуцца ў плынь часу. Тыя, філаматы і філарэты, таксама былі дзецьмі свайго часу, ажно жылі свежымі ўяўленнямі, любоўю і болем. І не стрыглі купонаў ад любові да Айчыны. І не былі залежныя ад афіцыёзу, што мяняе назвы і формы, але захоўвае status quo ў існасці сваёй. І характарыстыкі існавання складаюцца ў гэтых выпадках са спарахнелых матрыц і клішэ. Але публіка — тая, што дзейнічае, і тая, што сочыць за дзеяннем, ці то сапраўды не разумее, ці то робіць выгляд, што адбываецца толькі відачынства, „лицедейство", і новыя дзейныя асобы нічога не дадаюць да гэтага адвечнага спектакля. Хіба што з'явіцца ладзіць відовішча той, каму цесна ў вузкім рацыянальна-пафасным прагматызме. Але такія на відовішчы не трапляюць. Інакш яны абавязкова ператварылі б іх у нешта іншае. І там не было б нудотных прамоў, запраграмаваных мізансцэн з дзеячамі раённага і сталічнага маштабаў, не было б безаблічных постацей сацыяльнага мімансу на амплуа сацыяльных герояў, не было б справаканага традыцыяй энтузіязму эталонных людзей натоўпу, а паміж імі існуе нейкая неўклюдна абавязковая сувязь, якую наўрад ці мае чалавек, блізкі да Натуры, чалавек, што адчувае сапраўдную каштоўнасць існуючага і разумее прыроду рэчаў.

Гэта раней іх горад быў горадам паэтаў і герояў. А пазней выцвілыя ілюзіі абвяшчалі вяснова свежымі ідэямі, свет вечных каштоўнасцяў замянялі на актуаліі хвіліны, а хцівых бадзяг абвяшчалі пілігрымамі.

Але ў пару жыццёвай раніцы Хрысціна і Дана мелі сваю радасную веру ў шчаслівую рэальнасць. І Анёл у цені сваіх крылаў хітравата паглядаў на іх: маўляў, яшчэ ўсяго хопіць на вашым вяку.

А пакуль яны хадзілі ў бібліятэкі, аднаўлялі кожнага года звычай „узяцця вяршыні” на замку, абмяркоўвалі чытанае, знаходзілі новыя крыніцы здабывання кніг.

І тут была яшчэ адна асоба, што магла даць фору ім абедзвюм. Дэвік Гальдштэйн, той самы сын цырульніка, выдатнік і жыццярадасна-іранічная асоба.

І да сябе, і да сваіх сяброў Дэвік заўсёды ставіўся з добрай доляй гумару. Недзе ў душы яму, заўсёднаму пяцёрачніку, хацелася мець іншыя заслугі. І ён ахвотна, ледзь не ўзахліп прамаўляў: „Ну, мы з Мусяй ім далі!” Муся быў сынам вайскоўца ў немалым чыне; высачэзны хлопец, з нейкай сваёй тугой думай. Асабліва цяжка і маўкліва ён задумваўся каля дошкі — застываў, нібыта егіпецкі сфінкс. І ніякія высілкі Дэвіка, што ахвяраваў сваім „выдатна” на паводзінах, шыпеў, тэатральным шэптам вымаўляў ледзь не па складах — нішто не магло зрушыць глыбіню самасузірання Мусі. Хіба што любімая гульня — Муся мог у самым натуральным сэнсе пераплюнуць усіх у класе. Або „цюшка” — тут таксама Мусіенка выходзіў са сваёй „нірваны”, вочы яго гарэлі, і тут ён таксама не меў сабе роўных. Падкідаць нагой гэты кавалачак свінцу з аўчынным верхам ён мог хоць цэлы дзень. Не меў ён сабе роўных і пад час боек „мясцовага значэння”. Вышэйшы за ўсіх у класе, куды мацнейшы за аднагодкаў, ён усур'ёз не прымаў нікога. І тут ужо Дэвік быў „пры Мусі”. Але ўспрымаў подзвігі сябра блізка да сэрца і імкнуўся дачыніцца да іх. Асабліва пад час аповедаў пра чарговы турнір. Ну, што там былі ўсе пяцёркі Дэвіка побач з такімі непараўнанымі вартасцямі...

У Мусі, як і ў Даны, збіраліся па святах: да таго схілялі памеры іх кватэр. Да Дэвіка шасталі кожным днём, хаця ў Гальдштэйнаў быў толькі адзін пакой, у якім месцілася пяць чалавек: Дэвік, дзве яго сястрычкі і маці з бацькам. Хата ў іх не зачынялася, але не было выпадку, каб Дэвікава маці каму-небудзь паказала на дзверы. У іх хаце быў заўсёды добры настрой, было тлумна і весела. Як Дэвік рыхтаваў урокі ў гэтым гармідары — невядома, але пяцёрка была яго звычайнай адзнакай. Дэвік і Дана былі заклятыя выдатнікі і пазней — залатыя медалісты. Аднак Дане грэх было б вучыцца абы-як: два пакоі, дзе заўжды была кляшторная цішыня, ніякага хатняга клопату. А Дэвік жыў, што на вакзале.

Ён быў адзін з тых, хто вярнуўся пасля інстытута ў іх горад. Маючы паважаную ва ўсе часы прафесію ўрача.

Дана ж атаясамлівала гэту прафесію найперш з адной асобай.

Доктар Гордзін — яго ведалі ўсе. Ён меў загартоўку старога, „за польскім часам” эскулапа. Загартоўку, што мелі некалі „уездные” ўра-

чы. Прымаў у лякарні, удома, хадзіў на візіты. Доктар Гордзін не быў участковы ўрач, за візіты браў грошы, але бег на просьбу, што на пажар. Аднаечы, калі Дана атруцілася, ён ляцеў а трэцяй гадзіне ночы да Азарэвічаў, накінуўшы паліто на бялізну. У дзяўчынкі тэмпература сорак!

Доктар Гордзін быў сямейны ўрач, і не ў іх адных. Пазней Дана аніяк не магла прызвычаіцца да іншых дактароў і дакторак. Урач — гэта доктар Гордзін.

Калі Дане давялося запрашаць да маці ці вадзіць яе па дактарах і лякарнях, прыгадваўся доктар Гордзін — з яго пэўнай таксай, пэўнымі стасункамі паміж пацыентам і ім. Не трэба было квахтаць: „Ах, доктар, я вам так абавязана”, — і пакутліва прыкідваць — ну, як жа матэрыялізавана ўвасобіць тое абавязацельства! Каб аддзячыць і не пакрыўдзіць. Праўда, калі Вольгі Станіславаўны ўжо не было на гэтым свеце і грымнула крутая „дэмакратыя” і карабок духоў стаў каштаваць ці не двухгадовага заробку Даны, а банбаньерка цукерак — месяцовага, гэтае пытанне сышло з парадку дня.

Як маці суадносіла сваё, выключна „сацыялістычнае” стаўленне да парад (Вольга Станіславаўна брала грошы адпаведна таксе толькі на працы, усіх, хто прыходзіў дадому, так ці інакш, нейкай парадай ды цешыла, але грошы не брала ніколі), дык якія былі суадносіны з „хатняй” таксай доктара, Дана не ведала. Здаецца, маці гэта лічыла зусім заканамерным: кожны мае свой стыль працы.

Між іншым, Дана не магла згадаць, каб нехта абразіў Бэцю або Дэвіка, а ўжо тым больш Гордзіна з-за іх нацыянальнасці. Была прымоўка: „Тваё „зараз”, як жыдоўскае „пачакай”. Або: „Дружым, як брацце, лічым, як жыдзе”. Але то была беларуска-польская традыцыя назвы — і не больш. Куды горш гучала, калі некаму даводзілі: „Ну, ты, як Антэк варшаўскі”. Хто быў таямнічы Антэк, Дана не ведала, пэўна, і да Варшавы ён меў дачынне вельмі ж апасродкаванае, але чамусьці так казалі, калі некаму хацелі давесці, што ён клёку ў галаве не мае.

На Фулімэну гэтага не гаварылі. Яе шкадавалі. А эмтээсаўскія дзецюкі, канечне ж, паскудна смяяліся. Імя тое бясспрэчна было знявечанае імя Філумены. І сама Фулімена была непапраўна знявечаная. Высокая, мажная, чарнявая жанчына — час ад часу яна аднекуль з'яўлялася і імчалася па горадзе. Каля фарнага касцёла распраналася ўшчэнт і лётала вакол яго пад угагаканне эмтээсаўскіх бэйбусаў.

Гаротніца недзе знікла. Мабыць, у шпіталі... Дана доўга памятала гарачы бляск яе агромністых цёмных вачэй, і калі чытала „Джэн Эйр”, дык жонку Рочэстэра ўяўляла як іх Фулімэну.

„Не дай мне Бог сойти с ума, уж лучше посох и сума”. Вялікі паэт — ён ведаў кошт і цану фактам існавання...

Дана пра гэта не задумвалася. Яна жыла. І не ведала, дзе яна, „страніца лепшая ў штодзённіку жыцця...”

Верасень

У кожным выпадку ёй аднолькава падабаліся і вакацыі, і шкаленне. Асабліва першыя, вераснёўскія дні.

Напрыканцы лета ў гародчыках расцвіталі настуркі і мальвы, цягнуліся з-за плотаў вяргіні. Падалі на зямлю пераспелыя яблыкі. У паветры з'яўляўся той непаўторны водар, што бывае толькі напрыканцы лета. Гэта той самы водар, у якім ёсць наіўнасць чакання і трывога пераходу з аднаго стану ў другі. Суцэльна вольная істота засталася за парогам першага верасня. Але і ўнармаваны, цалкам падпарадкаваны звычнаму цыклу дзень — яшчэ наперадзе. А пакуль што — некалькі ні на што не падобных тыдняў. Ужо заняткі — але няма нудотнага атожылка „маці вучэння”: няма чаго паўтараць. Няма кантрольных, і хатнія заданні нагадваюць хутчэй гульню — розныя ўводзіны, перадумовы, уступы. А затое — сустрэчы: за лета ўсе змяняліся больш, як пазней за гады. А затое — новенькія: цікава. Затое — новыя настаўнікі — адкрыццё.

Увосень і ўвесну Дана выпраўлялася ў школу паўз замак, вузенечкай сцежкай каля Буячыхінай хаты — потым ад той сцежкі не засталося ані знаку: адзін хмызняк. А тады можна было хуценька прабегчы тут, падняцца на горачку, прайсці па валейбольнай пляцоўцы, дзе пазней паставілі помнік Паэту, і з задавальненнем адштурхоўвацца ад гравейкі па шырачэзнай строме — да школы. Шлях гэты быў карацейшы, але не тое мела асобы смак. Ісці кругаля вуліцай было нецікава, тут ішлі ўсе, тут ты нібыта ўступаў у шэрагі і павінны быў крочыць крок за крокам у агульным рытме, агульным выяўленні, агульным... А ёй хацелася ісці сваім шляхам.

...Вокны іх класа глядзелі на гару, і пад час урокаў беларускай мовы і літаратуры па гэтай горцы гойсалі дзеці вайскоўцаў, вызваленыя ад заняткаў і гэтай мовай, і гэтай літаратурай, а яны ўсе — амаральна і непатрыятычна — зайздросцілі ім. Што гэта амаральна — Дана разумела і тады. Што непатрыятычна — даўмелася нашмат пазней. Што яны, бэйбусы на горцы, згубілі непапраўна многае — уявіла сабе таксама не ў тыя вераснёўскія дні. Ажно — яны так і не даведаліся аб прыгодах дзядзькі ў Вільні і пра тое, што было раніцай у нядзельку ў лесніка Міхала, не ведалі нічога пра адвечную песню, спраў-

джаную „ўсясільнай рукою тварэння”... Не адчулі горкай асалоды слоў:

Калісь глядзеў на сонца я,
Мне сонца асляпіла вочы,
Ды што мне цемень нечнай ночы,
Калісь глядзеў на сонца я.

І пазней — яны не ўведалі ні пра ўцеху думкі — выспу Патмас, на якую трэба ехаць у залатым чаўне ўспамінаў, бо „ўспаміны маюць вялікую моц”. Ні пра ладдзю Роспачы і Хрыстоса, што меўся прызямліцца ў Гародні. Ні пра Алеся Руневіча, які хадзіў тымі ж сцежкамі, што і яны. Ні пра „смаленне вепрука”. Ні пра краіну Ідылію.

Тады Дана не магла ўсвядоміць гэтага і не брала да галавы тых думак. Але ж у ласкавы вераснёвы дзень, калі самая пара ўсё кінуць і гойсаць па парку, яны, пакутнікі, павінны сядзець на ўроку суседкі Даны, Надзеі Адамаўны. Праз нейкі час пра „шчасліўцаў” на горцы забываліся і слухалі — пра Нясвіжскую семінарыю, пра Горы-Горацкую акадэмію... Голас Надзеі Адамаўны ўтульна парыпваў, як пёра на паперы, а рука секла паветра, нібыта падкрэслівала яе ўлюбёнае: „Мысліце пра будучае”.

Тады Дана не думала ні пра будучае, ні пра мінулае. Яна нібыта плыла на чоўне нейкага вераснёвага дабраўладдзя. Да дошкі яшчэ не выклікалі, не трэба было нервавацца. Дана амаль заўсёды ведала ўрок і амаль заўсёды хвалявалася. Сутнасць была нават не ў тым, што Дана павінна была атрымаць сваё абавязковае „выдатна”, а інакш — страта „рэнамэ”, рэзрух ладу, завядзёнкі і няспраўджаныя надзеі настаўніка. Было нешта невытлумачальнае, падсвядомае ў гэтым рытуале ісці да дошкі, як да месца — ці то пакарання, ці то допыту, ці то прымусовага акту споведзі. Хочаш — не хочаш, расказвай. Да таго ж — ніхто не дасць пераскашавацца тым, чаго не ведаюць яе аднакласнікі. Абавязкова прыпыняць: хопіць. І заставайся сам-насам з усімі Рычардамі, Генрыхамі, Сапегамі, Карыбутамі, з радкамі вершаў — ганяй іх сабе з паўшар'я ў паўшар'е. Ці яны маюць там пэўнае месцейка? Пэўную клетачку? Нейкія скрыначкі, дзе размешчаны яе, Данчыны, набыткі?

...Дана любіла ўрокі Ганны Севасцьянаўны. Тая тлумачыла ўрок, нібыта прыпячатваючы ўказкай да карты Пунічныя войны, войны Пунсовай і Белай ружаў, усіх Плантагенетаў і Капецінгаў, Макіявелі і Саванаролаў... А патлумачыўшы, Ганна Севасцьянаўна давала хвілін дзесяць-пятнаццаць на чытанне і пыталася: „Хто будзе адказваць?” Гэта былі зорныя хвіліны Абумава і яе, Даны. Падабаўся момант не спаборніцтва нават, а гульні — нібыта ляціш да фінішнай стужкі. Ад-

чуваючы імклівасць думкі. Бачачы антычныя каланады, брамы гарадоў, вузенечкія вулачкі, застыглыя муры замкаў, пепласы грачанак і верцюгарды часоў Людовікаў. Разгортваючы стужку падзей. Тады не мыслілася, што крывавых. На старонках падручнікаў і кніжак усё выглядала так прывабна... І недзе там заўсёды блукала пазагістарычная постаць гасконца ў гістарычным антуражы. Тым часам яны паглядзелі фільм пра славутага героя і маглі хоць сярод ночы праспяваць:

В Гаскони я родился,
В Гаскони я и жил
И двадцать лет
Об этом нисколько не тужил.
Но — вот мне дали шпагу,
Отцовский пистолет,
И я решил изведать,
И я решил изведать,
І я решил изведать
Шумный свет.

І так нечувана ваблiва гучала: „Поэтами воспетый от погребов до крыш!” І здавалася — чуеш нават цокат капытоў коней, калі згадваліся радкі прыпеву: „Туда, где день яснее, вино всех вин краснее, красотки всех милей, туда, в Париж!”

Адкуль узяліся словы песні, ніхто не ведаў, ці дакладны пераклад — тым больш, але песеньку спявалі, а Парыж, які яны ўбачылі ў гэтым фільме, застаўся сярод шматлікіх мрояў-вобразаў Парыжа, адным з самых прыцягальыіых. Праз шмат год Дана даведалася, што музыку гэту напісаў брат таго Пакраса, што меўся складаць безліч зухаватых, баявітыгх песняў у Саюзе. Брат тым часам жыў у Парыжы. У горадзе д'Артаньяна. Дзе ёсць вуліца Фэру, Сент-Анарэ, ёсць — была? — вуліца Старой Галубятні. Вуліцы авантур і прыгод. У Гюго тапаграфія горада неяк азмрочвалася трагедыйнымі перыпетыямі сюжэтаў. А равеснікі Даны, як усе падлеткі, праглі хэпі-энду...

Гісторыя на хэпі-энды была не вельмі багатая. Але затое там быў калейдаскоп надзей, якіх не магло быць і ў раманах. І можна было адчуць сябе ў плыні часоў на чоўне, які кіруе са старадаўняга ў зусім старажытнае і наадварот. Менавіта чоўне — машына часу, гэта знаходка змардаванага тэхнічным прагрэсам інтэлекту — не мела для Даны прыцягальнасці. Ні тады, у іх горадзе, у гады яе наіву і веры, ні пазней, калі ўжо засталіся толькі ясвіны таго, даўняга святла, толькі аддюстраванне, адбітак светлага, але прымроеная фантастамі машына часу нават і ў прысмерках уяўленняў не займела ніякай, нават фантасмагарычнай вабнасці.

На ўроках гісторыі Дана нават пераставала хваляваццa, але сакральнае „хопіць” Ганны Севасцьянаўны перапыняла Дану. Ганна Севасцьянаўна паважала рэгламент праграмы.

А ў клас пасля перапынку ўваходзіў Іван Данілавіч. „Какурат”, — пачынаў ён, падцягваючы рэмень на бездакорнай гімнасцёрцы.

Дана сумленна вучыла батаніку і заалогію і не мела аніякай цікавасці да ўсіх гэтых тычынак, песцікаў, кровазваротаў. Тут цараваў Драбышэўскі, Дана нават прозвішча яго вымаўляла гідліва — нібы датыкалася да слізняка. Драбышэўскі асалодна-юрліва тыцкаў показкай па развешаных схемах, пераможна лапатаў і чамусьці гыгыкаў.

Дзіўная завядзёнка тых год — ці ўвогуле школьхай навукі? — батаніку трэба было вывучаць каля дошкі. Хаця побач быў жывы свет кветак, дрэў, птушак. Дана не ставіла таго дакорам Івану Данілавічу. Ён не парушаў афіцыйных высноў. Не парушаў ён іх — і высока ставячы павуку Лысенкі — Мічурына і абвяргаючы ўсіх вейсманістаў-морганістаў. А хто ж парушаў тыя ўстанаўленні — ды яшчэ ў школе? А Іван Данілавіч горача абараняў інтарэсы праграмы і граміў вейсманістаў-марганістаў так, нібыта яны былі яго асабістымі крыўдзіцелямі і маглі нанесці шкоду не толькі ўсяму чалавецтву, але і непасрэдна школе № 2.

Спакойна Дана ставілася і да алгебры з геаметрыяй, хаця на усё жыццё засвоіла, што $(a-b)^2=a^2-2ab+b^2$. Ці спрыяла гэта яе лагічнаму мысленню і крутагляду, яна не ведала, але была пэўная, задачкі трэба рашыць, тэарэму засвоіць, аксіёму запомніць. Разам з алгебрай і геаметрыяй з'явіўся яшчэ адзін прадмет — чарчэнне. І калі магла быць поўная неадпаведнасць схільнасцяў — дык гэта былі суадносіны Даны і чарчэння. Выгляд злева, выгляд справа. Паралельныя прамыя... Гэтыя мыя ў Даны існавалі відавочна паводле Лабачэўскага і не мелі адносін да Еўкліда. Гэтыя нязломныя, някельныя паралельныя абавязкова імкнуліся да перасячэння. Праўда, тут усё вырашалася, як пазначылі б у пару ўсеагульнага гандлю і абмену, спосабам бартэру. Дана рабіла задачкі, перакладала з ангельскай, а ёй рабілі, хай ён гарыць гарам, чарцёж.

Затое — ангельская мова... Тут было прыцягненне — што там Ньютан... Дана лавіла ў трафейных, недубліраваных фільмах — яны ішлі з субцітрамі — вымаўленне Робін Гуда і лэдзі Гамільтон, шыкоўна даводзіла пагрозлівае „th”, ставячы язык роўненька паміж зубамі, не саслізваючы на прымітыўныя „фазэр”, „мазэр”, дыфтонг „ing” цягнула доўгім насавым «iŋ», а не шкалярскім „інг”. Праўда, і тут у Даны была свая засцярога. Англічанін падазрона хваліў Дану: „Яна на дзве га-

лавы вышэй за вас усіх". Клас слухаў насцярожана. І зразумела — каму магло падабацца быць ліліпутам?

Потым, пры розных студыях і штудыях Дана наслухалася досыць кампліментаў наконт сваей схільнасці да моў, але ўсё скончылася тым, што ў яе доўга пыліліся на паліцах Марк Твэн, Голсуорсі, Айрыс Мэрдак... The Sandcastle — замак на пяску. У жыцці ёй толькі пару разоў давялося зграмаздаць некалькі фраз, не даючы сабе асаблівага клопату ні пра вышукі лексікі, ні пра вымаўленне — тым больш. Тады яна спакойна магла сабе ўяўляць шлях ад гэтых: „Who is on duty today?"[1] і „This is a pencil"[2] да дыпламатычных гасцёўняў ці стасункаў на якіх далёкіх экзатычных астравах — Барнэа, Галапагосы, Туамоту...

Асабліва на той час, як у Даны быў перыяд вострага марынізму. Мела гэтае захапленне выток непасрэдна ў яе нараджэнні. Нарадзіцца ж ёй пашчасціла на далёкім-далёкім паўвостраве. Бацьку перадалі: „З'явілася на свет капітан з парахода „Чавыча". На караблі была ці не адзіная на тую пару ў свеце жанчына — капітан далёкага плавання. І Дана лічыла фразу наканаваннем Вышэйшым і, як умела, рыхтавала сябе да акіянскіх выпрабаванняў. Былі „засвоеныя" ўсе маладаступныя дрэвы ў ваколіцах і тыя самыя вежы на замку. Вядома, досыць прымітыўна, Дана гэта разумела, але па каментарах да Станюковіча, Стывенсана, Жуль Верна і іншых кніжак так-сяк вызначыла для сябе прызначэнні бом-брам-рэяў, бізань-мачтаў, гітаў, каб, не дай Божа, не выправілі па ваду на клоцік. Падкінуў ёй неяк неацэнную кніжачку сын аднаго з матчыных калег — таксама збіраўся падацца ў маракі. Там іх было трох сыноў — тры Будрысы, смяяўся бацька. І пасміхаўся — кавалеры для Даны. Бацька быў чалавек натуры шырокай і будучай „нявестцы" даслаў на дзень нараджэння паўдывана, шыкоўнага, падобна, з нямецкіх „трафеяў". Царскі падарунак. Але падарунак, мабыць, шчыры, ён праз усё жыццё спадарожнічаў з Данай: аскепак германскай утульнасці.

А сярэдняга сына задражнілі: абышла, маўляў, Дана яго — вучыцца ў вучылішчы, вось, калі ласка, у форме. Здымак Даны ў марынарцы і сапраўднай бесказырцы быў не толькі падараваны будучым „прэтэндэнтам", але і прышчаміўся на самым бачным месцы на вітрыне фотамайстэрні. Спачатку — як знешне спраўджаная мара, потым — як відавочна страчаная. Але заўсёды — як нешта недарэчнае. Дана ніколі не мела пашаноты да рэкламы.

---

[1] Хто дзяжурны? (англ.).
[2] Гэта аловак (англ.).

А мару раструшчыла кантрольная па фізіцы. Дана не мела звычкі вытыркацца на першыя парты і займала сабе спакойнае месца на перадапошняй лаўцы. Так бы мовіць, ледзь не ложу абаніравала. Тут можна было пры выпадку нешта пачытаць на ўроку. І адстароніцца, глядзеўшы ў акно. Тым драматычпым ранкам, пад час кантрольнай па фізіцы, „варыянт" Даны, ціхамірна і не даючы сабе клопату нешта абвяргаць, спісаў у яе рашэнне. А праз два дні фізік раздаў кантрольныя. І трымаў, паводле ўсіх законаў драмы, маналог. З якога выявілася — зразумела, хто спісаў. Зразумела, у каго. Усім — двоечкі. А вам, шаноўная Азарэвіч, перасесці на першую парту і сказаць маці, каб завяла да акуліста.

Што там драма... Трагедыя. Шэкспір... Палавіна класа з-за яе маюць двойкі. Павінна сядзець, як апошняя двоечніца — менавіта іх садзілі за першую парту — перад вачмі настаўніка. Ганьба — ёй патрэбны акуляры. Ну, хто ж у іх школе насіў акуляры? Акуляры — гэта яшчэ горай, як без косаў. Стрыжаныя хадзілі толькі інтэрнатаўскія. А ў акулярах не было нікога.

Але самае галоўнае — бывай, мараходка! Які ўжо марак, калі яна пераблытала 3 з 9.

Ну, але на сушы таксама безліч цікавых заняткаў, акуляры можна не насіць, а толькі раз-пораз карыстацца імі. Да таго ж на пачатку і напрыканцы года заўсёды, акрамя кантрольных, была падзея, якая казытала ўяўленне. Збор дружыны.

Вогнішча на замку. З ранку світальна пелі горны. Вербел бубнаў нагадваў пра мушкецёраў, італьянскіх берсальераў, касінераў Каліноўскага, пра рыцараў тых часоў, калі ў іх горадзе адбываліся гераічныя падзеі.

Дане падабаўся цвёрды, рублены крок, урачыстая радасць, полымя кастра: „Рапарт здадзены!" — „Рапарт прыняты!"

Ці надавалі яны веры, калі адказвалі на заклік: „За справу Леніна-Сталіна будзьце гатовы!" — „Заўсёды гатовы!"? Яны мелі на ўвазе — гатовыя да барацьбы да справядлівасць. Ці былі кумірамі тыя правадыры? Безумоўна, не. Былі сімваламі нечага — так. Дыскутаваць ніхто не збіраўся. І задаваць пытанні — таксама. Таму лічылася, што ў каралеўстве, гэта значыць, у Саюзе, усё цудоўна. Дзед сваіх таямніц не раскрываў. Маці — таксама.

А ў касцёле ні сястра Малгажата, ні пані Магда не задавалі ніякіх пытанняў. Ці то загадзя выдаючы ёй індульгенцыю. Ці то лічачы, што ўсё прыйдзе сваім парадкам.

Што гэта было ў Даны? Своеасаблівы дуалізм? Легкадумнасць? Саўязычніцтва з хрысціянска-каталіцкай акрасай? Сумесь сацыяль-

нага верніцтва і нармальнай веры? Тады яна не задумвалася, а пазней адкінула адно і пакінула другое. Не адкінуўшы і не адрынуўшы мінулае. Яно — было.

На думку Даны, усе ці амаль усе часы, хіба што за выняткам часоў вайны і памарачы, мелі нейкія знакі адметнасці і сваю акрасу. Сістэма... Дана мелася абыходзіць яе ўладныя высновы. Заўважаць і не заўважаць. Не лезці ёй на вочы, але і не прыстасоўвацца. Не ісці ў авангардах, не плішчыцца ў „маякі”, захоўваць свой унутраны суверэнітэт. Як і пазней, калі на нейкай адзнаке яе жыцця людзі сталі спачатку роіцца ў натоўпы мітынгуючых, потым наспела пара — пачалі хапаць маёмасць, ваяўніча настойваць на суцэльнай уладзе грошай, а нехта і на ўладзе зброі, не забываючыся галёкаць пра высокія ідэалы.

Ці бываюць увогуле добрыя часы і добрыя ўлады? А змест быцця — не ў палітычных плынях. У рытуале прыроды, у паху зямлі, ва ўтульнай завесі тумано̆ў. У слоіку з малаком. У бохане хлеба.

Хаця... ёсць моманты, калі здаецца, што кожная брама ўздзельнічае ў жыцці дзяржавы. І кожная шыльда, кожны плакат сведчаць пра статус палітычны, эканамічны, сацыяльны. Гаркам партыі. Выканкам. „Пралетарыі ўсіх краін, яднайцеся!” „Прыорбанк”. „Філіпс”.

Чамусьці абавязкова ў самым прыгожым, самым прывабным месцы — нахабна, буйнамаштабна: „Павялічым надоі малака!” — на лінялай чырвані. А пры іншым рэжыме на тых жа прыгожых узгорках — як наўскапыта ўзняліся: „Мальбара”, „Кэмэл”, „Кока-кола”.

Былі лагеры, потым — нібыта ўтварылася суцэльная зона, дзе гаспадары жыцця ганддяры і крымінальнікі. Як на гэта глядзіць Анёл у цену сваіх крылаў?

Сістэма... Дана часам адчувала ўсё ж яе ланцуговы хапок. У сёмым класе ўсе гуртам падалі заявы ў камсамол. І вось тут ачмурэлы троечнік Філіпенка, што заўсёды бессаромна спісваў у яе, абвясціў, што, па-першае, бацька Даны Азарэвіч немаведама дзе, прапаў без вестак — але ж адкуль ён, паскуднік, гэтую звестку вышкрабаў? Дана сном-духам не ведала, дзе ягоны, Філіпенкавы, бацька, хто ён, ёй гэта было нецікава. Па-другое — адкуль у гэтага слімака з'явіўся пафас? — дык вось, па-другое, адзначыў Філіпенка, прымаюць толькі тых, хто нарадзіўся ў першай палове года, а Дана Азарэвіч з'явілася на свет толькі ў жніўні. Зноў — адкуль ведае? Яна яго ніколі на дзень нараджэння не запрашала. Дырэктар школы абурыўся, выдаў гнеўную філіпіку таму Філіпенку. Ажно „праўдашукальнік” давёў свае важныя „агентурныя звесткі” ў райкам камсамола. Прынятыя важна пачапілі адзнакі УЛКСМ. Дана сціпла адышла ўбок.

Пасля сёмага класа Філіпенка знік — упёкся, падобна, недзе ў тэхнікум. А Дану прынялі ў камсамол у ліпені. Усе былі на вакацыях, Дана зайшла ў райкам адна, атрымала білет, як звычайную паперчыну ў вокладцы, і спакойна рушыла дадому. Крыўды не было, не было і свята. З урачыстасцямі запраграмаванымі Дане не вельмі шанцавала. Не супадалі яны з нейкім рытмам светапарадку.

А што да Філіпенкавага выпаду і ўвогуле подласці, дык тут Дана так ніколі і не навучылася вялікаму мастацтву папярэджваць удар. Не навучылася недаверу і асцярожлівасці. У яе заставалася не толькі ахілесава пята. Гэтых пят было больш, як павінна быць паводле натуры. І іх можна было ўжыгнуць, параніць, падпаліць. І тады, мабыць, Анёл у ценю сваіх крылаў паглядаў на яе спагадліва. Ажно і з іроніяй. Ну, што? І калі ты навучышся разумець жыццё? Легкаверная. Легкадумная. Ідэалістка?

Вясна

Але ж затое якім хвілінам відавочна спрыяў Анёл! Зімой. Летам. Вясною.

Вясна звінела і ззяла ручаінамі, што дзелавіта і весела спяшаліся па Менскай, Гародзенскай, Слонімскай, Першамайскай. Сонца нібыта разляцелася на мноства аскепак-бліскавак і вырашыла кватараваць на зямлі.

Плылі званы Барысаглебскай і Мікалаеўскай цэркваў, нястомна прастуджанымі галасамі вялі гамонку вароны. Заканчвалася чвэрць, надыходзіў канікулярны тыдзень. Надыходзіў Вялікдзень. З урачыстымі тварамі людзей у касцёле.

З кнігай, якую дала чытаць пані Магда. „Аповесць пра адну душу”. Аповесць Святой Тэрэзы з Лізьё. І „здагадалася, даведалася, што кожны чалавек мае сваё прызванне і свой крыж... А святыя адным фактам свайго існавання ператвараюць зямлю граху, нянавісці і пакут у прыстанак праведнасці, любові і дабрачыннасці...”

Праз гады былі прылічаны да ліку святых назарэтанкі, пахаваныя каля касцёла, а сястра Малгажата, яе знаёмая сястра Малгажата была абвешчаная пакуль што блаславёнай. Можа, таму ля касцёла так любіла быць Дана? І адчувала — тут запаветны прыстанак душы, адчувала ўлонне вялікага жыцця Боскага і Натуры, у іх спалучэнні, і спрычынялася сваім абмежаваным чалавечым „я” да агромністай сакральнай Існасці, да субстанцыі Спрадвечнага. Дана не знаходзіла для гэтага слоў, яна адчувала толькі незвычайнасць і самадастаткавасць быцця. Боскае Хараство ў яго прастаце і адзінстве.

І нейкім чынам у гэтае адзінства ўваходзіў і гоман Першамая. І радасць вясны. Калі можна было скінуць паліто і лёгка рушыць у школу, адтуль на плошчу. А там рубілі рытмы аркестры, нешта крычалі з трыбуны, і яны, школьнікі, голасна вялі сваё „ўра".

Ці меліся яны задумвацца над семантыкай фразы „свята працоўных"? Над значэннем лозунгаў і колерам штандараў? Не. Штандараў было мала, неслі больш кветкі, жывыя і папяровыя, нейкія стужкі, папяровыя ўпрыгожванні. І галоўнае — была вясна, было свежа-блакітнае неба, выпырсквала першае зяленіва, звінела сваімі песнямі птаства, гукала вясну.

Хараство правіла сваё свята. Прымавэра... Прымавэра... Вяртанне вясны. Пасля дэманстрацыі яны звычайна ішлі на замак, у парк. Спявалі. Гаманілі. Што спявалі? Пра што вялі размовы? Гэта не мела значэння. Істотным было тое, што прыйшла вясна. Яна была сугучная з іх гадамі. З іх светаадчуваннем. Яшчэ кожны дзень пачынаецца ўваходам у цудоўнае, існуючае Існае — рэча-існасць.

А экзамены, што былі наперадзе, — яны іх здавалі, пачынаючы з чацвёртага класа кожны год, — толькі нагадвалі пра іншыя бакі заведзенага парадку, надавалі раўнавагі. Не дазвалялі істоце падпарадкавацца выключна буйной весялосці ўваскросшай Натуры.

Хлеб цвярозых ісцін і водар шыпшыны

Экзамены давалі магчымасць падбіць рахункі. Пытанні — адказы. Урачыстая строгасць настаўнікаў.

Дана не задумвалася пра сістэму навучання, патрэбнасць ці непатрэбнасць нейкіх ведаў. Ёй падабалася размяркоўваць час так, каб, устаўшы на золаку, пасядзець са сшыткам пытанняў на лаўцы каля касцёла, хуценька прагнаць у галаве адказы, а потым цэлы дзень быць вольнай. Рэпетыцыя канікул.

А потым пайсці на экзамен — сабранай, падцягнутай, „у поўным узбраенні". Ёй гэта выдавала рэпетыцыяй галоўнага ў жыцці. І здавалася, як на экзаменах у школе, усё будзе справядліва і паводле правілаў. Пазней высветлілася, што школа — і універсітэт — ці не самыя справядлівыя ўстановы на свеце. Усе маюць аднолькавыя шанцы. У жыцці ўсё было інакш. Адным давалі аблегчаную праграму, другім — найскладанейшую. А выстаўлялі ацэнкі па адваротным прынцыпе або цягнулі „экзамен", што бойку баксёраў-прафесіяналаў: да поўнай крывавай перамогі ці паражэння. Або — расцягвалі экзамен даўжынёю ледзь не ў жыццё. Здавай — не здавай, усё застаецца на месцы. І табе задаюць бясконцыя пытанні, а адказаў тваіх не чу-

юць, ды і нікому не патрэбныя тыя адказы. І падазроная алгебра часу вымалёўвае формулы, якія не пацвярджаюць аніякіх заканамернасцяў. І ты аказваешся ў магічным полі будзёншчыны, дзе пануюць постаці адміністрацыйнага абсурду і хімеры канцылярскай руціны.

Там — пад аховай Анёла ў ценю сваіх крылаў — усё ішло сваім парадкам. Экзамены праходзілі, як добра падрыхтаваны парад. Наступная пахвальная грамата займала сваё месца недзе ў матчыных сямейных аналах. А наперадзе былі канікулы.

...Тым летам пры школе быў так званы летні лагер. У піянерскія лецішчы атрымлівалі пуцёўкі тыя, хто быў, так бы мовіць, за пэўнай рысай матэрыяльнай неўладкаванасці. Для „заможных” зрабілі такія сходкі.

Яны прыходзілі ў „піянерскі пакой”, дзе быў сцяг дружыны, бубны, горны, шахматы, шашкі. 6-ты, 7-мы, 8-мы класы. І — хто гуляў партыю ў шахматы ці шашкі, хто ішоў у бібліятэку, хто проста перакідваўся словамі. Ніякага мячыка, ані валейбольнага, ані баскетбольнага, ані фугбольнага. Пару гадзін яны тут бавілі час і выпраўляліся дамоў, калі не хадзілі ў Літоўку палоць лён.

Галоўнае ж было ў перспектыве: паходы на шклозавод „Нёман” у Бярозаўку і — у Гародню і Слонім. Былі то, безумоўна, экскурсіі. Але ж яны адвольна выкарыстоўвалі значэнні слоў. Да таго ж паход — гэта гучала рамантычна, ад слова нібыта патыхала дымам вогнішчаў, пылам шляхоў прыгод, водарам невядомага. Экскурсія — тут было нешта нудотна-школьнае і нецікавае. І хаця ўсе яны зроду не былі ні на адной экскурсіі, ажно a priori адмяталі тое слова. Паход. Толькі паход.

І вось золкім ранкам, а шостай гадзіне, выправіліся ў Бярозаўку. Машыну далі мясцовыя вайскоўцы: трохтонку, мабыць, добра пабітую яшчэ на шляхах вайны, з высокімі бортамі і без аніякага брызенту. Тое, што трэба. Дана апынулася каля самай кабіны — і гэта быў край асалоды: ухапіцца аберуч за борт і адчуваць на твары вецер, а часам і „прывітанне” бяроз. „А нука, песню нам спявай, вясёлы вецер...” Вецер быў вясёлы, меў вандроўніцкі, свавольны характар і відавочна сведчыў пра пачатак незвычайнай прыгоды. Вецер вандраванняў. Машына іх ляціць недзе ў плыні часу, і гэтая плынь — у водары шчаслівых выпадкаў, у яркіх фарбах быцця, у мройлівай завесе загадак.

Вытрусіўшы ўсіх іх за борт, пералічыўшы, Ніна Мікалаеўна выправілася з імі на гуту. І яны глядзелі на агонь, на плаўленае, цягучае, яшчэ не зацвярдзелае шкло, і, здаецца, мала хто ўяўляў тую прыгажосць, што атрымліваецца ўрэшце. У цэх гатовага шкла іх не вадзілі — Ніна Мікалаеўна баялася — не дай Божа, скінуць пейкі келіх. Ці ёй увогуле хацелася хутчэй паставіць чаканы „крыжык” і звесці „мера-

прыемства" да той жаданай рысы, дзе яе прысутнасць будзе ўжо чыста сімвалічнай?

Увогуле чалавека, менш прыставанага па складу натуры да працы, якой Ніна Мікалаеўна займалася, было цяжка знайсці. Старэйшая піянерважатая... Хваравітая жанчына, яна баялася скразнякоў, не любіла тлуму, не ведала, што рабіць з гэтымі башавэлкамі, якія, не паспеўшы выйсці за браму гуты, паляцелі да Немана. Ніна Мікалаеўна відавочна пакутавала, седзячы на беразе. На яе твары было выпісана: вада халодная, віры, плаваць як след ніхто не ўмее — дзе ж у іх сухапутным горадзе навучыцца? Толькі ручаіна — ногі памачыць, і то курыцы. Ды дзве сажалкі, ацягнутыя шламам; ніхто і пад прымусам туды не ўлезе.

Выручылі яе дзяўчаты, што назбіралі недзе на лутавіне шчаўя. Гатаваць абед — той кон выцягнула, безумоўна, Дана. Яна мужна ўзялася мыць шчаўе і абіраць бульбу. Хіба можна каму прызнацца, што яе да пліты Ніна і зблізу не падпускала? Усё з тым жа знішчальным прысудам: „Рукі як граблі". Але парадак працэдуры Дана назірала, асабліва як каля пліты завіхаліся маці або Луіза Генрыхаўна. Бабухнула ў вар тушонку, бульбу, цыбулю, урэшце — шчаўе.

Затое вогнішча было пад неба — кастравымі былі Толя Буланаў і Лёня Латун. Нацягалі хворасту, хмызу — хоць барана засмажвай. І Дана рабіла выгляд, што ёй весела глядзець на гэтае вогнішча і ўвогуле, што яна кожным днём гатуе абед: пра што гаворка. Самой працэдуры ўжывання гатаванага Дана чакала, як прысуду. Божухна мой, якая будзе ганьба! Матчына пястунка — не ўмее поліўку зрабіць! Але, падобна, ніхто не быў асабліва патрабавальным гурманам. Усё з'елі, ніхто ў Нёман не выліў. Памілавана! Мабыць, Анёл у цяню сваіх крылаў паспрыяў тут, і не на жарт! У жыцці Дана навучылася пазней гатаваць неяк неўпрыкмет, сама. Набыла спрыту нават на выштукоўванні французскай кухні, але любові да гэтага занятку не займела. Хіба што на святы — але не кожным днём! І чамусьці засталося ўяўленне, што яна некага ашуквае сваім кухарствам.

Тады на Нёмане яна, адбыўшы сваю радоўку, уздыхнула з палёгкай. Зноў ладзілі вогнішча, але Лёня Лагун умеў падпаліць яго так, нібыта ўсё жыццё ў лесе пражыў. Ён усё ўмеў, гэты Лёня, начальнік паходу. Быў ён на год старэйшы за Дану, але пачуваў сябе чалавекам сталым. Разоў з дваццаць падцягваўся на турніку, па бервяне спартыўным хадзіў, што на асфальце. Да таго ж насіў непадробна выцвілую бацькаву пілотку. І меў яркія блакітныя вочы. Чаму ён быў начальнік паходу, дзе і хто знайшоў такі „чын", ніхто не ведаў. Можа,

быў такі рэскрыпт у Ніны Мікалаеўны? Лёню ніхто не выбіраў, але нікому і ў голаў не стрэліла б пярэчыць: ён адпавядаў сваёй „пасадзе”.

І, безумоўна, яму і Дане (актывістка, выдатніца, член савета дружыны) Ніна Мікалаеўна даручыла несці нейкія пакеты на шклозавод. Яны адчувалі сябе так, нібыта ішлі немаведама з якім важным даручэннем. Нават гаварылі спачатку шэптам. Але занёсшы тыя пакеты, адчулі сябе людзьмі вольнымі. І пайшлі ўжо зусім паволі і паважна між соснамі пасёлка. Тым часам стала добра прыпякаць. А Лёня, каб напіцца, купіў збан малака. Навошта? Так прызвычаіўся? Ці хацеў выглядаць у вачах сваёй спадарожніцы самастойным чалавекам? Дана ад малака адмовілася, і Лёня стаў качаць ваду з калонкі, заліўшы з галавы да пятаў і Дану, і сябе. І потым яны, мокрыя і вясёлыя, ішлі вуліцай і ніяк не маглі спыніць свой дурны і неадольны смех. Такі смех амаль з нічога бывае толькі ў юнацтве і маладосці, потым гэтая здольнасць знікае, і ўжо назаўсёды. Ці не ва ўсіх?

І адбылося — свята? Дзіва? Будзённым днём. На звычайнай вуліцы пасёлка Бярозаўка. Крыху адстаўшы ад Даны, Лёня недзе сарваў ружу-шыпшыну і паднёс ёй. Ад нечаканасці і радасці, яшчэ немаведама ад чаго Дана залілася чырванню, мабыць, да пят. Гэта быў не букет, не кветкі з нагоды... Была адна пунсовая ружа. Як знак. Як сімвал. Першая кветка, паднесеная... рыцарам? кавалерам? Знак чаго? Будучага? Знак прадчування?

„Кругом шиповник алый цвел, стояли темных лип аллеи...” Калі пазней Дана прачытала гэтыя радкі, яна згадала той гарачы ліпеньскі дзень, ружу і іх — пасярод шэраговага рабочага пасёлка. Не было ліпавых прысад. Не было нейкага знаку з нябёс — мабыць, Анёл у цені сваіх крылаў палічыў непатрэбным сваё ўмяшанне. Але цвіла шыпшына, і густа пахла хваіной...

А ўвечары дзяўчаты, што перайшлі ў дзевяты клас (Дана была за іх на клас маладзейшая), спявалі нейкую трывожна незнаёмую песню: „Гвоздики алые, багряно-пряные, вчера их вечером дала мне ты, а ночью снились мне сны небывалые, мне снились алые цветы любви...” А далей было нешта зусім таемнае і недазволенае(?). Дана ўжо прачытала „Рамэа і Джульету”, але іх чатырнаццаць гадоў не суадносіла са сваімі чатырнаццаццю. І ёй выдавала нечым надзвычай далёкім, і таямнічым, і прыцягальным гэтае: „Мне снилось, будто бы она, усталая, склонила голову на грудь мою. И эту девушку с глазами синими, с глазами нежными с тех пор люблю”. Гэта было яшчэ недзе далёка наперадзе і дражніла будучай трывогай і нечым недасягальна таямнічым.

Пакуль жа яны, падзяліўшы клас, дзе спалі, партамі, перакідаліся з той палавінай, на якой былі хлопцы, падушкамі і „незабыўнымі” тапкамі-гумоўкамі, смяяліся да хрыпаты, а потым паснулі на гімнастычных матах. І Дане трызпіліся ў сне нейкія дзіўныя кветкі. Гваздзікоў яна яшчэ ніколі не бачыла нават на малюнку, не, бачыла ў фільме „Петэр” белыя гваздзікі ў пятлічцы, але тыя, з песні, „багряно-пряные”, то было нешта зусім іншае, і Дана бачыла ў сне нейкі гібрыд шыпшыны, ружы і півоніі. Такога відавочнага крыміналу, як „склонила голову на грудь мою”, Дана не ўяўляла сабе ні наяве, ні нават у сне — яна ж не Бекі Тэчар, што цалавалася ў дванаццаць(?) год. Аднак у яе сне, акрамя дзівосных кветак, яна бачыла Лёню Латуна... Ён быў дарослы, у нейкім прыгожым адзетку, і качаў ёй ваду з калонкі. І лілася вада — блакітная, празрыстая, чыстая-чыстая... І Дана ўсё хацела ўхапіць ваду ў прыгаршчы і напіцца, а вада лілася з рук...

Колькі вады той пралілося міма рук Даны...

Ну, а ў тым далёкім часе ў Бярозаўцы раніцой Ніна Мікалаеўна пайшла па машыну. Ці то тэлефанаваць, ці то дамаўляцца. А яны спявалі, што душы заўгодна: „Па вуліцах кіруе вясёлае звяно...”, „Ой, цвіце каліна”, „У краіне далёкай Поўдня...”

Песенькі мелі поспех, але публіка стала, нервавацца. У Лёні, у адзінага, быў наручны гадзіннік. І гадзіннік ягоны сведчыў, што сышла Ніна Мікалаеўна а дзевятай гадзіне, а зараз ужо тры гадзіны апоўдні. Ніну Мікалаеўну не тое каб не любілі, аднак любові да яе не адчувалі. Вечныя недазволы, кволасць, панурасць, вечнае бурчэнне — цэлыя два дні. А тут на табе — сышла, і духу не чуваць. Дэмакратычна — не аднагалосна, але большасцю галасоў вырашылі ісці з Бярозаўкі пешшу. Нейкія дваццаць кіламетраў. Засталося некалькі чалавек. Астатнія — вырушылі. На чале з Лёнем. Безумоўна, у праходку кінулася і Дана.

Кіламетраў праз дзесяць іх дагнала машына. Можна сабе ўявіць, як нервавалася з-за іх, урвісаў, Ніна Мікалаеўна. Калі б што здарылася! У летні лагер і, зразумела, у паход выпраўляліся „дзеткі”. Бацькі іх не парушалі незанатаваных нідзе законаў. Пуцёўкі маламаёмасным, дзецям загінуўшых, дзецям інвалідаў. Свае дзеці — абыдуцца. Ці былі бацькі ва ўсім такія справядлівыя, хто іх ведае, ажно тут ніхто ім пальцам не змог бы тыцнуць. То з Бярозаўкі вырушылі „дзеткі” партсакратароў, старшыні райвыканкама, кампалка, ваенкама, нейкіх дырэктараў, нейкіх начальнікаў...

Ніна Мікалаеўна была абураная. Паводзінамі Лёні Латуна і Даны асабліва. І мела рацыю. Яна ім давярала. Даверыла...

Дана і адчувала за сабой правіну і не. Занадта ж быў казытліва прывабны водар прыгоды, сапраўднай прыгоды, каб пазбыцца яе. Ну, якое ж вандраванне без неспадзеўкі! Да таго ж пасля паходу Дане сталі званіць. Увогуле ўдзельнікі паходу далі працы мясцовай тэлефоннай станцыі. Тэлефон на кватэрах у горадзе быў мала ў каго, але ва ўдзельнікаў паходу быў ва ўсіх. І акрамя ўражанняў ад першага паходу дадаўся клопат пра падарожжа будучае.

А людзі, што прыходзілі на замак, бачылі там хлопца з артылерыйскім біноклем. Гэта быў Лёня. Ён глядзеў на ваколіцы. І на дом Азарэвічаў. На Данчын балкон. Амаль як у п'есах „плашча і шпагі”.

У Слонім і Гародню з імі паехала дзяўчына з райкама. Маладая, здаровая, вясёлая. „Дзеці”, — гаварыла яна. І яны не крыўдавалі. Ім падабалася бадзёрасць Кацярыны Васілеўны, яе чорны бант на тоўстай касе, яе нястомленасць жыццём. Усе яны былі па-юначы жорсткія і па-юначы наіўныя. Дзеці...

У Слоніме хадзілі на фабрыку кардону „Альберцін”, дзіваваліся на вербы над Шчарай, у цягніку „шпацыравалі” па паліцах вагона, не спускаючыся на падлогу — у трэцім ярусе гэта было вельмі зручна рабіць. А іх, старэйшых і вышэйшых ростам, запхнулі на трэцюю паліцу: білеты былі купленыя дзіцячыя.

У Гародні, ашалеўшы ад грому на тонкасуконнай фабрыцы і смуроду на тытунёвай, Дана зразумела — не, яна ні ў якую індустрыю не пойдзе. Ніколі. Затое з'явілася яшчэ адна спакуса. Не тое каб мара ці там больш пэўны намер. Але — гульня ў гульню.

Шпага Сірано

Пачалося гэта ў горадзе Гародні. Ці, мабыць, у гульнях — раней. Але тады, у паходзе, яны пабачылі горад над стромай гарой. Віраваў пад гарой Неман, а ў горадзе былі каналы, масткі над імі, паркі і дамы, усе апавітыя хмелем і дзікім вінаградам. На ўсё жыццё ён застаўся адным з самых любімых гарадоў Даны. Не малы і не вялікі, утульны і зялёны, чысцюткі і дагледжаны. Прыгожы.

За адным з каналаў ці то прытокам Нёмана месціўся старасвецкі белы дом. У ім было мноства драўляных крэслаў і — таямнічае збудаванне: сцэна. З сапраўднай заслонай. І сапраўднымі акцёрамі.

Тэатр...

Прынамсі, тутэйшая трупа недзе давала спектаклі, была на гастролях. Слова якое! А тут — зноў жа — гастралявалі Алісава і Марцінсон. Зімою Дана бачыла іх у „Беспасажніцы”. У кіно. Безумоўна, Дана лепш зірнула б на Кторава — Паратава. Злодзей, але... Ну, аднак, Бог

з ім, з Кторавым. Ад саміх гэтых словаў — спектакль, гастролі, заслона — патыхала нечым незвычайным. Нібыта яна, Дана, наблізілася ну, скажам, да цудадзейнай чары... Граля? Не, мабыць, чары, у якую ўлілі напой, дзе размяшалі дзіўную рэальнасць, падобную і не падобную да той, дзе існавала Дана.

І вось адтуль, з той рэальнасці, выходзіла актрыса Алісава і вяла рэчытатывам: „Мне говорил он...", „Но... не любил он..." Фільм „Беспасажніца" не так каб вельмі спадабаўся Дане, яна не разумела, чаго было паміраць па Паратаве. Як не разумела на тую пару безвыходнай самоты чэхаўскіх сясцёр: „У Маскву! У Маскву!" А чаго ж не паехаць? Вось д'Артаньян, тут усё зразумела, схацеў у Парыж, сеў на каня ды і рушыў! Хаця і канёк быў нягеглы, і экіпіроўка тандэтная, і грошай — з антонаву слязу. А тут ужо і цягнікі хадзілі, у часы Чэхава. І былі сёстры Прозаравы не бяднейшыя за знакамітага гасконца.

І Гражына — тут таксама ўсё было зразумела. Крыху пазней Дана далучыла да яе яшчэ Ларысу Рэйснер. Паэтка, камісар волжскай флатыліі, журналіст, жанчына-легенда...

Пазней Дана і зразумела, і спазнала і драму Прозаравых, і кола дзён і рэзрух душы Ларысы Агудалавай, але недзе ў душы засталіся старыя сімпатыі да Гражыны, Ларысы Рэйснер, несмяротнага гасконца.

Тады, у Гародні, яе пачало цікавіць дзейства само па сабе. Гульня, відачынства, „лицедейство". Як падзеі, што нібыта ёсць адбітак жыцця, але і нешта, што вышэй за нормы звычайнага, упарадкаванага і падпарадкаванага жыцця.

Выходзіла акцёрка. Жывая. Не на экране. Жанчына з нейкім сваім жыццём, але і адстароненая ад яго. Маючы повязь з прысутнымі — гледачамі — і адстароненая ад іх. Відовішчам, дзействам, пачуццямі, яе, неад'емным, і чужым. Вось з'яўляецца прыгожая жанчына, у прыгожым адзенні, бярэ ў рукі гітару. Дана ведае, што будзе за гэтым. Але тое не мае значэння. Яна ловіць гукі голасу акцёркі, ёй падабаецца менавіта яе „ігра". Дана адчувае, што яна нават не суперажывае, як то бывае, калі яна чытае. Ёй падабаецца сам працэс гульні. Дана не губляе свайго „я" і адчувае тыя „я", што прапануе акцёрка ў сваёй канцэртнай праграме. А Марцінсон яшчэ больш пацвярджае гэту норму выключна сцэнічных паводзін. Ён відавочна пасмейваецца над сваімі героямі. А яго шматлікія прыпадабненні толькі падкрэсліваюць гэта.

І вось яны выходзяць на паклоны. Алісава прымае кветкі. Жанчына. У вэлюме ўсмешак. І ўсё ж не проста жанчына. Яна можа Мяняць сваё аблічча. Свой жыццёвы статус. Перажываць чужое жыццё.

І жыць чужым жыццём наноў. Яна можа нават паміраць. І жыць зноў. Актрыса!

У іх горадзе было толькі кіно. Жывых артыстаў ніхто не бачыў. Прынамсі, тыя, хто вырас там, як яны. І пад уражаннем відовішча назаўтра яны з Нэляй Рабаненка пайшлі гуляць, адмовіўшыся ад экскурсіі ў заапарк. Дана не хацела бачыць жывёл за кратамі, а Нэля прыехала з Масквы і, фыркнуўшы, запярэчыла, што яе ў заапарк вадзілі ледзь не штодня.

Нэля ўвогуле была чалавекам, на якім ляжаў адбітак адметнасці, прыналежнасці да таго, чароўнага свету. Яна прыехала з Масквы і хадзіла там не толькі ў заапарк, а і ў тэатр. Адзіны Данчын „выезд" у менскі оперны ў разлік, безумоўна, не браўся. А самае галоўнае, Нэля была знаная школьная прымадонна. Яна ў сапраўдных пуантах рабіла сапраўдныя фуэтэ і іншыя балетныя па. Здараліся і збоі, але на тое ніхто не зважаў: ці то баяніст не трапляў пад рытм сваімі годнымі яе сталічнай пагарды местачковымі вальсамі (во каб Чайкоўскі! — даводзіла сваю правату Нэля), ці то ўсё ж Нэля не ўмела падкіравацца пад пэўныя такты. Аднак так ці інакш Нэля мела не абы-які поспех на школьнай сцэне. Ну, а Дана, не прэтэндуючы на суперніцтва, брала сваё лезгінкай і „Балеро". Чэшскую полечку — „Цыганачка смуглая, смуглая..." — яны танчылі разам і таксама „зрывалі апладысменты".

І, безумоўна, сталічная „штучка" Нэля надала смеласці і Дане. Калі яны падышлі да будынка тэатра, яна, Нэля, кранула ручку — адчынена. Увайшла. І правінцыялка Дана — за ёю. Нэля — святакрадства! — узлезла на сцэну. Потым села на стул — мабыць, не прыбралі з вечара — і пачала спяваць: „Мне говорил он..." Тут Дана ўжо не магла стрываць. Закінуўшы за печку сваю правінцыйную сціпласць, яна ўзбілася на сцэну і выдала ледзь не ўвесь свой наяўны „рэпертуар". Стрымана стагнала раманс Ларысы, выструньвалася пад уласны голас ў „Балеро" і нават пачала было арыю Разіны... Але тут, мабыць, цярпенне ў тых, хто слухаў і назіраў, скончылася, і яны пачалі бурна апладзіраваць. Гэта былі Алісава і Марцінсон. Што рабіў тым часам Анёл у цяню сваіх крылаў? Мабыць, ён застаўся апекавацца родным горадам і з далечыні і вышыні сваёй паціху пазіраў, як акцёры выконвалі ролю добразычліўцаў і прыхільнікаў маладога пакалення. У кожным выпадку — яны далі дзяўчатам свае адрасы. І нават узялі ў дзяўчат іх каардынаты.

Дана не чакала лістоў. Хіба жыхары Парнаса — ці якой гэта ў дадзеным выпадку гары? — пішуць лісты смяротным? Сама яна таксама не пісала. Таму што ніколі нікому не навязвала сваю прыязнасць і прыхільнасць. Да таго ж Марцінсон не выдаваў на амплуа ні сацы-

яльнага героя, ні героя-аманта. Хіба ён мог быць Гамлетам, Карлам Маорам ці Рамэа? Дана тым часам „глытала” Шэкспіра і Шылера — і даравала прынцу дацкаму ягонае „быць альбо не быць”. Усё ж урэшце выявілася — быць, быць, быць.

Роля Пячорына таксама не ўваходзіла відавочна ў рэпертуар Марцінсона. Так што можна было спакойна вучыць урокі і думаць пра ўласнае жыццё. Тым больш што жыццё давала такую магчымасць.

У іх з'явіўся новы класны. Матэматык. Падобны да Дружнікава. На першым жа школьным вечары высветлілася, што ў яго выдатны барытон. А на першым жа класным сходзе ён прапанваў паставіць п'есу. „Белы анёл”. Паводде Кальма. На ролю хлопчыка-негра ўсе аднагалосна прапанавалі Дэвіка — парык не патрэбны, у яго кучаравыя валасы. Роля Анжэлы — „белага анёла” — дасталася Дане.

Ідэя п'ескі Кальма была вельмі модная. Тады „па тэатры” праблема расавай сегрэгацыі была ў пашане, як і „расейскае пытанне” — там дзейнічалі добрыя негры і злосныя белыя, былі агенты ФБР, прагрэсіўныя журналісты і двуаблічныя і прыгожыя „міс”.

Неграў шэраговыя грамадзяне тады бачылі хіба што ў фільме „Цырк”, наконт дзейнасці замежных журналістаў ведалі мала, але казытала ўяўленне сама выява „амерыканскага” жыцця, існаванне нейкага іншага свету. Тым больш што паводле п'есы Дане наплойвалі ў локаны валасы, па тым часе — неверагодная вольнасць на фоне прабораў і гладка ўчасаных косаў. Да таго ж Дана — Анжэла апранала матчыну белую блузку са складкамі і сваю ружовую маскарадную спадніцу. І — як Дане здавалася — ператваралася ў капрызлівую, ганарлівую, далёкую дзяўчыну з Амерыкі. І, як умела, „выкрывала” сапраўдную сутнасць „белага анёла”.

На рэпетыцыях сам класны паказваў Дэвіку — што, як, да чаго. І гэта было вельмі цікава — калі строгі і, здавалася, скрозь у аксіёмах і тэарэмах, Аляксандр Якаўлевіч бегаў, скакаў, крычаў. І нават прасіў — яе, вучаніцу. Белага анёла з Далёкай Амерыкі. Усё ж калі Аляксандр Якаўлевіч спяваў, ён быў далека, на сцэне, ва ўладзе тых гукаў, што звычайна чуліся толькі па радыё, а тут ён нібыта сыходзіў з настаўніцкага п'едэстала. Які ўсё ж для Даны быў непарушны. Ці то выхаванне, ці то самі настаўнікі, іх стыль паводзін, іх уменне трымаць дыстанцыю — але для Даны яны заўсёды былі тым, кім былі па сваёй службе. Іх можна было любіць ці не любіць, паважаць ці не паважаць, але ў межах вызначаных канкрэтнымі рэаліямі каардынат. У тым арэале, які быў любімы, неад'емны, абавязковы — школа. Іх школа. Сярэдняя № 2.

Настаўнікі былі цікавыя і менш цікавыя. Адны заставаліся надоўга ў памяці, іншыя знікалі хутка. Характарыстыку, якую напісала ў чацвёртым класе Дане іх Ганна Цярэньеўна, яе вучаніца памятала ўсё жыццё: „Характар прамы, настойлівы, але вельмі крыўдлівы”.

І ўсё жыццё помнілася строгая пастава Раісы Навумаўны, яе прыгожы сіні гарнітур. І мяккая ветлівасць Зінаіды Захараўны. І прыкметная постаць Марыі Васілеўны. І ўрокі фізікі Кірыла Міхайлавіча Карчэўскага, дырэктара і яе заступніка перад Філіпенкам.

І — было ўзрушэнне. Яна, не падобная ні на каго.

Маланка індывідуальнасці, або імператыў Цэзара

„Прыйшоў, пабачыў, перамог”. Гэты імператыў Цэзара, як і Гегелева „маланка індывідуальнасці”, — стасаваўся да яе — Ніны Рыгораўны.

Яна прыйшла да іх у сёмым класе, разбурыўшы ўсе стэрэатыпы ўяўленняў пра настаўніцу. Стандартызаваны выгляд выкладчыцы быў патрактаваны ў адным са шлягераў тых год: „с седыми прядками, над школьными тетрадками...” Ну, а калі яшчэ не было сівых косаў, дык цёмны гарнітур ці сукенка — гэта ўжо было нормай, эталонам, адзіна прынятым стылем, добрым тонам.

Ніна Рыгораўна з'явілася ў белай блузе — гэта не пярэчыла завядзёнцы. Але — гвалт над школьна-грамадскім густам! — у ярка-пунсовай спадніцы, шыкоўнай, шырачэзнай, такую спадніцу магла б насіць Кармэн. Як і тыя квяцістыя, стракатыя строі, што пазней апранала выкладчыца рускай мовы і літаратуры. Здаецца, настаўніц рускай літаратуры „за вочы” прыязна клікалі „русалачкамі”. Ніна Рыгораўна „русалачкай” не была. Валасы — што смоль, тонкія, нават вытанчаныя рысы твару. Вострыя, жывыя, пранізлівыя вочы. Рухі — рэзкія, нечаканыя. Уся яна — прыгожая. Падкрэслена яркая. Пераможная. Ззяючая.

А ідучы са школы, яны бачылі Ніну Рыгораўну — што сышоўшую з партрэта красуню мінулага стагоддзя. Дане яна здавалася падобнай на партрэт Варанцовай-Дашкавай — быў у першым томе блакітнага чатырохтомнічка Лермантава. Паліто ў талію. Чорны велюравы капялюш-цыліндр. Тая ж непадробна арыстакратычная пастава, што ў гераіні лермантаўскіх часоў, такая ж — далонямі ахапіць — талія. Тая ж недасяжная яркая краса.

Гэта на фоне настаўніцкіх малавыразных адзетак, на фоне іх, вучнёўскіх, шараварчыкаў і пераніцаваных, перашытых, падлатаных

сукенак. На гэтым сірочым, шэра-сінім фоне з'явілася Ніна Рыгораўна.

Ці было гэта педагагічна? Ці не было тое выклікам? Адно было пэўна — яна стварыла ў школе атмасферу свята, незвычайнасці, рамантычнай узнёсласці. Артыстызму.

Таму што ўрокі яе былі такімі ж яркімі, святочнымі, як яна сама. Урокі Ніны Рыгораўны былі лекцыямі, канцэртамі. Як пазначылі б напрыканцы стагоддзя — ток-шоў.

Ніна Рыгораўна вяла восьмыя-дзесятыя класы. Іх сёмы, як пэўніла Нэля Рабаненка, Ніна Рыгораўна ўзяла, таму што тут мела гонар вучыцца яна, Нэля, дачка кампалка. Муж Ніны Рыгораўны быў ці то ягоным наменнікам, ці то проста падначаленым. Так ці інакш — Нэля з'ехала з горада напрыканцы другой чвэрці, а Ніна Рыгораўна засталася. У сёмым класе, у восьмым, у дзевятым, у апошнім — дзесятым... Засталася на ўсе школьныя гады. На ўсё жыццё...

А тады ў школе пачалася эпідэмія. Пандэмія нават. Усе дзяўчаты хацелі быць настаўніцамі. Усе рушылі на філфак. Не абышло гэта і Дану. Але пазней яна здрадзіла, скончыўшы яшчэ і факульэт мастацтвазнаўства. І пакінуўшы літаратурныя сцежкі.

Тады, упершыню ўвайшоўшы ў іх клас, першага верасня пяцьдзесят другога года, Ніна Рыгораўна прамовіла, нібыта адчыніла заслону: „Тэма сённяшняга ўрока — біяграфія Аляксандра Сяргеевіча Пушкіна”. Дана пра сябе пазяхнула: „Ну, гэта мы ўжо даўно ведаем”. Іранічнае стаўленне Даны мела пад сабой дзве падставы. Першае — ваяўнічае ігнараванне, невуцтва яе трынаццаці гадоў, калі біяграфія ўяўлялася, паводле высноў іх былых настаўнікаў, як некалькі дат, некалькі фактаў з падручніка і некалькі партрэтаў з падручніка і хрэстаматыі. Другое — Дана бачыла новую настаўніцу летам. У абставінах зусім не акадэмічных. Яны з маці зайшлі ў мясную лаўку да Палонскага. Нейкая жанчына прыдзірліва пераварочвала кавалкі мяса. Палонскі цярпліва чакаў — новая кліентка. Потым вельмі лоўка зманіпуліраваў тымі акарачкамі, нешта закінуў пад прылавак, нешта вывалак з-пад яго. „Во, гэта зусім іншае”, — узрадавалася пакупніца. А Палонскі, здаволены, потым пасмейваўся: „Я ж перавярнуў той самы кавалак, які яна дзесяць разоў глядзела”. Маці тактоўна змоўчала. Дана ж пра сябе адзначыла — не ўсім даецца навука Луізы Генрыхаўны і Ніны. Хаця сама Дана доўга яшчэ не ўмела адрозніць свініну ад ялавічыны, а кумпячок ад паляндвіцы. На яе скепсіс тое, аднак, не паўплывала. І, пабачыўшы, да каго на вуліцы выкіравалася жанчына, адзначыла: „Адразу відаць, што жонка вайскоўца”.

Жонак вайскоўцаў, акрамя Кацярыны Пятроўны, вельмі нетыповай жонкі, Дана не ведала. Хіба што бачыла здалёк на кірмашы. Ці заходзячы да сяброўак у ваенны гарадок. Там яна чула нязвычныя для вуха, бясконцыя: „Тань, а Тань”, „Мань, а Мань”. І аповеды дзяўчат: „Пошла я к тёть Даше”, „Мы с дядь Колей”.

Там былі ў пашане падрабязныя гаворкі пра вышыўку гладдзю, пра тое, якія сарафаны шые маці Толіка Савелава, яшчэ пра нешта, натуральнае, будзённае. Аднак было ў гэтым нешта няўлоўнае, што не падабалася Дане. Адчуванне нечага накшталт каставай адасобленасці. Каставай вызначанасці? Тое, што выяўлялася ў адной, звысака прамоўленай фразе: „Вы, местные...” Галоўнае тут было ў гучанні, інтанацыі — з адценнем пагарды і ўласнай перавагі. Маўляў, мы іншапланетныя і сапраўдныя, а вы: „Местные...” І тут Дана заўсёды адчувала — не мае значэння, што яна нарадзілася на далёкім паўвостраве. Гэта выпадак. Яна — мясцовая, тутэйшая. Гэта рэальнасць. Паводле дзедавых высноў — шчаслівая рэальнасць.

Так што ў Дане сядзела ўжо, так бы мовіць, саркастычна-іранічная вакцына. Ці, хутчэй, месціўся дзейсны, жывы, атрутны мікроб недаверу. Але ўрок пачаўся — і голас настаўніцы не даваў магчымасці запаўзці глыбока ў сваю шчарупку і думаць зноў жа пра нешта сваё. Асабліва седзячы на першай парце.

Голас чапляўся, знаходзіў Дану, прымушаў слухаць. І Дана не заўважыла, калі і куды падзеўся той мікроб. Яна слухала — пра ліцэй, пра Кюхлю, пра сям'ю Раеўскіх, пра дачу ў Гурзуфе, пра Адэсу, пра губернатара Варанцова, пра сустрэчу з Міцкевічам, пра...

Я жил тогда в Одессе пыльной...
Там долго ясны небеса.
Там хлопотливо торг обильный
Свои подъемлет паруса;
Там все Европой дышит, веет.
Все блещет югом и пестреет
Разнообразностью живой.

Ніна Рыгораўна цытавала і цытавала. Па памяці. Пазней Дана зразумела — настаўніцы, мабыць, быў асабліва блізкі позні Пушкін. Увогуле — больш эпічна-іранічны бок яго таленту, яго натуры. Калі яны „праходзілі” „Яўгена Анегіна”, Ніна Рыгораўна ледзь не ўвесь раман у вершах цытавала па памяці. Прымушала вучыць іх. Усе, нават тыя, хто далей траяка па літаратуры не сунуўся, маглі „шыкануць” строфамі са знакамітага твора. І прачытаць па памяці не толькі:

Мой дядя самых честных правил,
Когда не в шутку занемог,

Он уважать себя заставил
И лучше выдумать не мог...

Але і тое, што запомнілася тады, а зразумелася пазней:

Но я плоды своих мечтаний
И гармонических затей
Читаю только старой няне...

У школе з'явіўся драматычны гурток. Першыя займелі поспех і ўлаўраваліся мясцовым прызнаннем дзесяцікласнікі. Яны ставілі „Юбілей" і „Мядзведзя" Чэхава. І шалёныя апладысменты здабылі Мая Гадзіён і Рая Кашэльнікава. Яны, з сёмага „Б", глядзелі. Смяяліся. Пляскалі ў далані да болю.

Потым нейкі час увагу забраў струнны аркестр, спевы Воўкі Сяліцкага з дзевятага і чачотка Толіка Сафіенкі. Струнны граў усё — ад „Касіў Ясь канюшыну" да папуры з балетаў Чайкоўскага. Сяліцкі, праігнараваўшы рэпертуар усіх модных айчынных спевакоў, ад Уцёсава да Бунчыкава, прасвяціў публіку амерыканскім кантры і песенькамі Джо Хіла: „Однажды забастовку объявили мы опять, лишь Кейзи-машинист один решил не бастовать..." Асабліва падабаўся ўсім прыпеў: „Кейзи Джон — отправился на небо, Кейзи Джон — работает в аду, Кейзи Джон — как будто здесь и не был. Вот и просит всех штрейкбрейхеров иметь в виду". Публіка не заўважала відавочнай неадпаведнасці знаходжання Кейзі Джона і месцазнаходжання ада: ну, якія ж нябёсы? Падабаўся лёгкі рытм музыкі, тое, што штрэйкбрэхер, значыцца, адступнік, паклёпнік, справядліва пакараны. Нечаканы быў і сам герой, зусім нетутэйшы, і такія дзействы, як забастоўка, слухачы тут жа высветлілі, што па-ангельску гэта — страйк.

Лаўры Сяліцкага ніхто не аспрэчваў. Ягоны „барматок" набываў ледзь не класічную важкасць. У Аляксандра Якаўлевіча быў зусім іншы, сур'ёзны, класічны рэпертуар, голас, якога ніколі і блізка не меў Воўка. Але — ён быў настаўнік. Яму было наканавана весці рэй. І тое, што спяваў матэматык, можна было пачуць па радыё, Воўкавы песні па радыё тады не спявалі. Прынамсі, па тым, што трансліравалі на адной шостай зямной кулі.

Забранзавець шансанье СШ № 2 не паспеў. На першамайскае свята ён з хлопцамі, праходзячы ў калоне дэманстрантаў, каля самай трыбуны, дзе стаяў, падобна, і яго родны бацька, вылузнуўся з „адзінага парыву", у якім належала пафасна знаходзіцца савецкім школьнікам, разам з астатнімі грамадзянамі, і грымнуў: „Шла корова на свиданье ночью, чтобы милого узреть воочью, от любви сердечко часто билось и немного голова кружилась..." Хлопцаў хуценька заглушылі ваенным аркестрам і грамавым „ура".

Са школы Воўку не выключылі. І білет камсамальскі застаўся пры ім. Аднак — ці то з гэтай прычыны, ці з іншай — бацьку перакінулі ў другі раён. І які працяг мела кар'ера славутага спевака СШ № 2, ніхто не ведаў.

Сафіенка па-ранейшаму адбіваў чачотку, якую пачаў раптам называць прыгожа-незнаёмым словам „стэп”. Па-ранейшаму граў струнны. Часам спяваў Аляксандр Якаўлевіч. „Прымадонны” ж „драматычнай сцэны” з'ехалі ў інстытуты, і нейкі час драмгурток апынуўся ў цені. Аднак узнікла ідэя. Ставіць „Зацюканага апостала” Андрэя Макаёнка. А пакуль — дзеля „размінкі”: сцэну з няней — ліст Таццяны і сцэну сустрэчы свецкай Таццяны з Анегіным з „Яўгена Анегіна”. На ролю Таццяны было ажно тры прэтэндэнткі. Аля Вахрамава, Роза Ельканович і Дана. У Даны было мала надзеі. Аля і Роза — такая фактура! Аля — колер твару: што табе пялёсткі ружы, нясцерпны блакіт вачэй з паволокай, косы — нібыта з любчанскага льну. Роза — гэта як быццам з яе маляваў паручнік Лермантаў свае абрысы да „Габрэйскіх мелодый”. Затое ў Даны былі, так бы мовіць, ідэнтыфікацыі з вобразам: „Тиха, печальна, молчалива,..”, „Ей рано нравились романы и Ричардсона, и Руссо”. Русо і Рычардсона ў іх бібліятэках, праўда, не было, затое Дана толькі што „праглынула” трынаццаць тамоў Бальзака і раманы Драйзера, можа, яны, а магчыма, чытаныя раней Талстой і Тургенеў неяк паспрыялі: Дана прайшла на ролю Таццяны. Да і, мусіць, Анёл у цені сваіх крылаў быў не супраць.

Таццяна Дане падабалася. Не тое што Наташа Растова — то памірала ад кахання да князя Андрэя (гэта Дана разумела), то была гатовая бегчы з урвісам Курагіным, урэшце пайшла замуж за мядзведзяватага Пера і лётала цэлы дзень ў халаце. А Таццяна свайго гонару дабрала. „Кто там в малиновом берете с послом испанским говорит?”, „Вы должны, я Вас прошу меня оставить…”, „Как с Вашим сердцем и умом быть чувства мелкого рабом?”, „Онегин, помните ль тот час, когда а саду, в аллее нас судьба свела и так смиренно урок Ваш выслушала я? Сегодня очередь моя”.

Дарослай Дана займела сімпатыі да Джуліі Ламберт, з яе, „пад заслону”, трыумфам і фатальна пераможным: „Што такое каханне ў параўнанні з біфштэксам?” Нават перапакутаваўшы, абавязкова трэба атрымаць перамогу над сабой. Перамагчы сябе. Дана не любіла і не разумела пажыццёвых пакутніц цвейгаўскага кшталту. А Моэм — тут ён Дане падабаўся. Займець моц паўстаць з попелу. Птушка Фенікс… Найвышэйшая мудрасць.

А яшчэ Дане былі вельмі блізкія Таццяніны высновы: „…отдать я рада всю эту ветошь маскарада, весь этот блеск, и шум, и чад за

полку книг, за дикий сад, за наше бедное жилище...” Дана таксама, насуперак вызначэнням Хрысціны, аддавала перавагу — паліцы кніг, ціхаму саду і самоце. Не тое каб былі нечуваныя магчымасці „свецкага” жыцця, але Дана не імкнулася і да падробак пад той „маскарад”. Марнасць марнасцяў.

На тую ж пару „маскарад” яшчэ не страціў для Даны і яе сяброў сваёй вабнасці ні ў прамым, ні ў пераносным сэнсе. Выяву балю вырашылі, аднак, адпрэчыць. Сцэна малая, а да таго ж усе дзяўчаты кінуліся было майстраваць строі — і фіранкам у хатах удзельніц дзейства пагражала метамарфоза, хуткая і непапраўная, пра што з лямантам паведамілі занепакоеныя маці. Пакуль, „для разгону”, прыпыніліся па сцэнах з няней і Анегіным. Дана была засмучаная — не ўдасца дзедавы „практыкумы” здзейсніць: „бялы мазур”...

Дану „экіпіравала” Ніна Рыгораўна, адшкадаваўшы на спектакль свой адзетак з нябачанага тады трыкатажу — черная вузкая доўгая сукенка з паласой з белых ромбаў наперадзе, а тыя сакральныя словы: „Сегодня очередь моя” — Дана прамаўляла ў нейкіх ружовых з белым строях і ў карункавай шалі, якую недзе пазычыла для яе пані Магда.

Калі дома, перад генеральнай рэпетыцыяй, Дана прыкінула перад люстрам строі Ніны Рыгораўны, яна пашкадавала, што Лёня Латун з'ехаў з іх горада, і не будзе на прадстаўленні.

Ці магла б яна, Дана, напісаць такі ліст? Напісаць — мабыць. Перадаць адрасату? Наўрад. Тут ёй хутчэй была блізкай, так бы мовіць, лінія паводзін Сірано... Хаця пятнаццаць год — бясконцасць з пункту погляду яе чатырнаццаці — ці не занадта доўгі тэрмін для гэтай гульні пачуццяў і высакародства? Ну, але пытанне можна было пакідаць рытарычным, адрасата ў блізкай прасторы не было, і Дана магла вольна інтэрпрэтаваць толькі і выключна сцэнічны вобраз. Не абапіраючыся на ўласны вопыт. Выдатны момант. Але гэта Дана зразумела пазней.

На спектакль сабраліся ўсе класы, прыйшлі бацькі, суседзі.

„Не спится, няня, здесь так душно”, — пачынала Дана. І гаварыла з няней — Розай. І чытала ліст Таццяны. І адчувала годны і спакойны рэванш Таццяны, той, якую прыкмеціў на балі Анегін: „Кто там в малиновом берете с послом испанским говорит?” „Сегодня очередь моя”, — Дана вяла гэты маналог з асаблівым настроем: справядлівасць перамагла. І быў нават поспех. Аднаразовы. Прэм'ерны. Школьна-хатні.

Затое найвялікшы досціп яны мелі са спектаклем „Выбачайце, калі ласка”. Паводле Макаёнка. Тэлевізараў яшчэ не было, п'еса — сучасная і на той момант вострая. То яны аб'ездзілі з пастаноўкай

увесь раён. Ільвіную долю поспеху даваў Толя Дзёмін — Моцкін. Дзе што браў гэты хлопец? Тэатра ж яны не бачылі. Ажно трэба было глядзець, як асцярожненька, пакрадкі ўваходзіў Лёня — Моцкін. Як ён цалаваў ручкі жонцы Каліберава — Дане. Як гаварыў ён — абвяшчаў, даваў знак сваёй сувязі ў жыцці — з усім і ўсімі, хто быў патрэбны. „У мяне ў Менску ёсць адзін знаёмы доктар, дацэнт...” Гэта гучала так, нібыта ён пазначаў свае блізкія стасункі не менш як са спадчынным прынцам або з цэлай плоймай міністраў. І ўвесь час Лёня трымаў інтанацыі гэткага местачковага Макіявелі, спадчынніка Шатабрыяна і Мірабо, разам узятых. Ледзь улоўны яўрэйскі акцэнт, мітусліва-акруглыя жэсты, упэўненасць у сваёй незаўважнай уладзе над людзьмі.

Партнёр!

Тады, між іншым, Ніна Рыгораўна неяк прамовіла: „Няма чаго ісці ў педінстытут ці універсітэт. Сядзець над сшыткамі. Трэба ісці ў тэатральны”. Ніна Рыгораўна, Алісава, Марцінсон... Поспех у тутэйшай публікі. Але маці скептычна пазначыла: „Не прафесія. А галоўнае, ніякай свабоды выбару. Не дадуць ролі, усё жыццё будзеш актрысай мімансу. Каронная роля — „Кушать подано”.

Матчыны меркаванні пераконвалі. І — паліцы з кнігамі, цішыня, не, гэта куды як больш прывабна. І — воля. Ты не залежыш ад гэтага шматгаловага і зменнанастраёвага натоўпу: публікі. Хаця — які салодкі падман: бурныя апладысменты. І выхады на „біс”. Асабліва калі ад гэтага нічога ў тваім жыцці не залежыць.

Неспазнаны шал дылетантызму, аматарства. Любіцельскі спектакль — ад слова „любоў”? А прафесіяналізм — гэта відачынства, „лицедейство”, кожнадзённы прымус. Гульня — розуму, пачуццяў, не проста ўчынкі, а ўсведамленне іх, не рэчы, а канцэпцыі рэчаў. І — залежнасць, залежнасць ад волі рэжысёра, ад сваіх партнёраў, ад настрою публікі, ад уласнага настрою, які абавязкова павінны падпадакоўвацца сённяшняй сцэнічнай падзеі, задуме аўтара п'есы, таму, што чакаюць ад цябе людзі па той бок рампы.

Дана пайшла ў тэатральна-мастацкі інстытут, але скончыўшы філфак, і не на акцёрскі, а на мастацтвазнаўчы факультэт.

Але і школа, і Ніна Рыгораўна засталіся як частка таго далёкага, даўняга святла, якое свеціць доўга... Пакуль жывеш...

...Да Ніны Рыгораўны яна ішла заўсёды, прыязджаючы ў горад. Хаця ўжо далёка былі і школьныя гады. І драмгурток. І нават тая гісторыя, што дала мясцовым пляткаркам нагоду доўга языкамі абмывацца. Ніна Рыгораўна стала жонкай Аляксандра Якаўлевіча. Скасаваўшы шлюб з падначаленым бацькі Нэлі Рабаненка. Дана на тую

пару не давала сабе смеласці абвяргаць паводзіны настаўнікаў. Пазней прызвычаілася да старонняга стаўлення да асабістага жыцця іншых. Кожны жыве, як яму выпадае.

Да сваіх настаўнікаў яна прыходзіла заўсёды, прыязджаючы ў свой горад. Везучы даступныя ёй прысмакі: часам карабок цукерак, часам — марцыпаны, часам — „Птушынае малако". За адным была прычына ці повад пасмяяцца: „Выключна марцыпаны ўжываем". „З французскім каньяком", — у доме настаўнікаў таксама даставалі запаветныя прыпасы. Дана каньяк не ўжывала ўвогуле і не магла даць таму належнай увагі, але прыемны быў сам факт. Яна прыходзіла да людзей, што былі, прысутнічалі ва ўсе „эпохі" яе жыцця як напамін пра мінулае, як згадка пра даўняе, як сустрэча з людзьмі, якія памятаюць яе ў вяснова-цнатлівую пару, урэшце — яны: ёсць — як нейкі існуючы ці прымыслены этычны і эстэтычны эталон. Эталон з невымоўнай пячаткай яе горада і яе юнацтва. Мабыць, і яна была для іх і адна з чародкі іх выпускнікоў, і адна з іх рамантычных гадоў, тых гадоў, калі школа ў горадзе была асяродкам жыцця культурнага, была тэатрам, клубам, месцам, вакол якога гуртавалася нешта значнае і асвечанае традыцыяй, звычаямі, нейкімі атавістычнымі рэфлексіямі і перспектывай, што вядзе ў жыццё. У такіх гарадках, яе яе, гэтая перспектыва відаць асабліва ясна — далягляды не зніклі за заслонай тупа падобных карабкоў. А класічна вызначаныя гістарычна-літаратурныя рэтраспекцыі надаюць сустрэчам асаблівы імпэт і нейкую пазачасавую эстэтыку.

Да гэтай вызначанай, з пэўна паўторанымі інтэрваламі хронікі адносін дастачылася нешта з хаосу фактаў, гвалту рэальнасць Ніна Рыгораўна захварэла і апынулася ў адным з будынкаў сасновага бору пад Менскам, дзе было мала надзей і яшчэ менш ілюзій. І Дана ездзіла ў лютаўскую завіруху ў той бор і прыязджала з адчуваннем, што не толькі пах гэтай установы, а і дух яе працяў кожную клетачку яе істоты. І, як некалі была зачараваная віртуозным артыстызмам натуры сваёй настаўніцы, так зараз нямела ад таленту яе мужнасці. Дана спрабавала дабрацца да таго акенца, праз якое Ніне Рыгораўне давалі наедак, калі тая ляжала „на золаце". Так звалася працэдура пасля абпраменьвання — анкалагічныя хворыя глыталі нейкую дозу золата: здаецца, так. Дану завярнулі ў паўдарогі два мажныя мужчыны — проста выкурылі яе адтуль, „пад белыя ручкі" вывелі. Ці то анколагі, ці то санітары, ці то службоўцы шпітальнага морга. А Дана доўга не магла ачомацца ад таго асветлена-сляпога пераходу — нейкая бясколерная, застыглая, няўцешна-роспачная замкнёнасць. І недзе там, у гэтым катакомбах — яе настаўніца. Адна. Дана не баялася вышыні, але

відавочна адчувала ў сабе боязь замкнёнай прасторы. Клаўстрафобія яе была не вельмі заўважнай, але Дана імкнулася не дражніць лёс.

А Ніна Рыгораўна прайшла праз усе пакуты і нейкі час, здавалася, была такой, як некалі. Прыгожай, энергічнай, элегантнай. Вострай на вока і на язык. Прыязджала чытаць лекцыі на курсы падрыхтоўкі настаўнікаў — чаравала, царавала, вяла рэй. Выдавала кніжкі-практыкумы. Змагалася як магла апошнія гады, нясцерпна пакутуючы, працягваючы свой нялёгкі зямны шлях. І ён, класны Даны, прайшоў гэты шлях побач з ёю. Прыняўшы сваю долю пакут.

Калі развітваліся з Нінай Рыгораўнай, па ім было відаць, якія цяжкія, скрушныя гэтыя гады былі і для яго...

А быў той дзень негарачы, раздумліва-цёплы. Летні. Праводзіў яе ўвесь горад. Прыехаўшы знарок і трапіўшы незнарок — былыя вучні. Да самага месца на пагорку, пад раскідзістым дубам. Прыгожае месца... Нейкая эстэтычная завершанасць пражытага жыцця.

Апусцілася заслона яе жыццёвай драмы. І тыя, хто праводзіў яе, не меркавалі пра іншабыццё, пра каноны і дагматы, што звычайна суправаджаюць такія падзеі. Яны, былыя вучні, пасля памінак рушылі на замак. І не было мутасветнага адчування страты. Было дачыненне да нечага трансцэндэнтнага і неабходна звычайнага адначасова. І яшчэ вось тое чуццё нармальнага сыходу з жыцця. Адрабіўшы, адпакутаваўшы, выгадаваўшы дзяцей, даўшы веды некалькім пакаленням. І нават гэты апошні шлях прайшоўшы такім лагодным днём, адышоўшы натуральна, прыстойна. Як мае быць чалавеку. Пазней гэта думка часта закрадвалася ў свядомасць Даны, калі яна бачыла бессэнсоўныя, гвалтоўныя канцы жыцця — пакуль па тэлебачанні: забойствы, землятрусы, паводкі, жах „звычайнай" смерці на вайне.

Пра гэта не думалася тады, але гэта было ў свядомасці — ці падсвядомасці? — кожнага. І кожны меў на памяці яе, Ніну Рыгораўну, як святочны падарунак жыцця. І яе адыход — як нечаканы і непаўторны выпадак сысціся разам — тым, хто заканчваў школу трыццаць, дваццаць, дзесяць гадоў назад. І ва ўсіх было гэта агульнае — настаўніца, настаўнікі, школа, іх горад. Адзіны корань, тое, што заўсёды будзе з імі, што іх лучыць, што з імі пажыццёва.

Яны, не амаўляючыся, нібыта выпадкова, праходкай, прыйшлі на пагорак па-над іх школай, насупраць Барысаглебскай царквы. Тут некалі жыла Дзіна Бабак, зараз Дыяна Чаркасава. І колішняя яе суседка, пазнаўшы Дзіну і прызнаўшы астатніх, прынесла вяндліну, яйкі, каву, самавар і той бессмяротны народны напой, што ў такіх выпадках ставяць на стол. Потым падбег былы піянер Даны, Коля. Некалі Дана, васьмікласніца, была піянерважатай у сёмым, і быў у іх

сярод іншых мерапрыемстваў „эпахальны” выпуск насценгазеты. У галалёд, што на іх горках рабіўся проста стыхійным бедствам, яна прыйшла, да вялікага здзіўлення сваіх „апекаванцаў” — а так надарылася, што ў класе былі адны хлопцы. Гэты ўчынак Даны быў роўны немаведама якой сістэме довадаў наконт яе „аўтэнтычнасці” сваёй грамадскай ролі.

Туды, на горку па-над школай, у дзень праводзін Ніны Рыгораўны, прыйшлі з імі і сын колішняга абаронцы Даны, дырэктара Карчэўскага, і Дэвік, які стаўся шанаваным рэнтгенолагам, слынным у горадзе спецыялістам. І яшчэ — малазнаёмыя — але таксама былыя вучні Ніны Рыгораўны.

І перад імі быў горад у познечэрвеньскай зеляніне. І яны ўсе разумелі, што вось так яны больш ніколі не сустрэнуцца. І не будзе нечаканага і крыху дзіўнага застолля знаёмых і амаль знаёмых людзей, якіх звязваюць — гэтае сённяшняе развітанне, іх юнацтва, іх горад. Гэта першы і апошні раз. І ў тым быў свой, асаблівы сэнс. І ніхто не вёў гаворку — штучную і непатрэбную — пра тое, што вось, маўляў, трэба сустракацца, трэба памятаць... Кожны будзе прыязджаць — але асобна, і ў кожнага будзе свая памяць, таксама асобная. Нішто не паўтараецца. Нават вось гэтае судатыкненне з далёкай рэальнасцю — юнацтвам. І дотык — лёгкі, хвілінны, амаль што ірэальны. Хаця усе атрыбуты прасторы, у якой пракінулася нітка з тых часоў у гэты дзень — тут. Рэшты абарончай вежы, дамы вуліцы Замкавай, царква, іх СШ № 2. Не проста антураж: ахоўная прастора, дзе ўсё — сваё, усе — свае. І чар выпадку — у ахоўнай прасторы. Гэта не традыцыйны збор, дзе кожны павінны трымаць справаздачу: хто ён, чаго дасягнуў, дзе жыве. Гэта хвіліны сярод іх штогадовай будзённасці. Не свята, не правадзейная сустрэча... Хвіліны, у якіх не было пачатку, не будзе працягу. На нейкі час яны, занятыя дарослыя людзі, апынуліся на ўзбочыне быцця, у аўце пазначаных неабходасцю падзей і ўчынкаў. Было ўтульна і добра на гэтай узбочыне. На ўскрайку Сусвету і на ўласнай зямлі. Нібыта па-за гістарычным часам і ў пэўна пазначаным часе. Вось з той самай правілеяй — канкрэтыкай сувязі часоў і адасобленасцю імгненняў. Усе яны хадзілі па тых самых вуліцах, тых самых шляхах. Але кожны сваёй парой. Сваім часам. І ў кожнага быў свой час луны. Свае хвіліны шчасця. А „шчасце можна знайсці толькі на пракладзеных сцежках”. Здаецца, Шатабрыян?

З неба зорачку дастану...”

Увогуле галава Даны была забітая цытатамі, рэмінісцэнцыямі і ведамі, якія чамусьці ў яе жыцці не маглі прыдацца, і, падобна, наканавана было ім адысці разам з ёю. А можа, і раней? Памяць патрабуе практыкаванняў. А яе праца не заўсёды таму спрыяла.

Але кнігі на ўсё жыццё засталіся калі не галоўным сэнсам, дык ледзь не адзіным апірышчам. Яе калыханкай, яе вясельнай песняй, яе ілюзіяй, яе спраўджанай і няспраўджанай драмай, яе асноўным набыткам. Сюжэт яе жыцця змясціў і жорсткія канфлікты, і трагедыі, і фарсы, і трагіфарсы, і п'есы абсурдысцкія, аднак, за кожным разам, падбіваючы папярэднія рахункі, яна мусіла пазначаць для сябе, што не толькі летапіс яе жыцця беднаваты на падзеі, але і віхуры духу ператвараліся ў буры пылу, якія нібыта папярэджваюць навальніцу, але няма ані грому, ані дажджу. Свеціць памяркоўнае, няяркае сонца — і няма ні ачышчальнай, асалоднай паслянавальнічнай прахалоды, ні азону, ні пераможнага шчэбету птушак. З цягам часу Дана прызвычаілася да гэтых ненавальнічных віхур, не заўважных староннямy воку, і не шкадавала на тое, што „навальніца заставалася там, па-над лесам”. У тым была свая перавага — нейкая больш істотная за знешні камфорт, калі і вопратка сухая, і фрызура не сапсавалася. Набываўся сталы быццёвы імунітэт. Раўнавага — навошта розныя гіпербалы, недарэчнасці, нечаканасці? Жыццё не губляе свае надзейнае красы, нават калі яно пазбаўлена вялікіх і малых катаклізмаў. Кампазіцыя быццёвая ад таго не нашмат прайграе, дазваляе засяродзіцца на харастве дэталяў, на абаяльнасці пабочных калізій, на нязрушным прыгостве першай натуры і строгасці і вялікапышнасці другой.

Было гэта таннымі хітрыкамі не так пражытага, як нібыта прагледжанага збоку жыцця? А мо з'явілася найвышэйшым дасягненнем узросту? Магчыма, гэта і ёсць тое, што называюць мудрасцю? Але Дана не ведала — чаго больш у гэтым слове — грунтоўнасці ці нечага бязрадаснага? Нешта ў яго этымалогіі нагадвала ёй твар не так з пячаткай выразнасці асобы, як з прыкметамі часу, што хаваюць галоўнае і памнажаюць толькі знакі пражытага: шрамы, маршчыны, сівізну. А твар чалавека, што даўно ўжо сягнуў за другую палавіну зямнога шляху, не губляе свайго шарму, нават набывае нейкую іншую, больш акрэсленую значнасць, толькі калі застаецца яго першаісная наіў І тады ўсе лініі і абрысы, якія немінуча пакідае вопыт, набываюць сэнс графікі. І на летуценную, ружовую аснову накладваюцца кідкія штрыхі, а першапачатковыя фарбы нібыта знікаюць, і на тым

аркушы паперы з'яўляецца сваё пісьмо. Не грубы грым, а строгая сімволіка ліній.

І няма тады скрогатнага жалю па сышоўшым часе, ёсць толькі набытак гадоў. „І памёр ён, насычаны днямі”.

Там, у яе горадзе, у гады жыццёвага рання, дні былі немітусліва насычаныя. Яна не прыспешвала час, час не прыспешваў яе. А з адлегласці ўзросту ўсё набыло не тое каб ружовае адценне, але дадалася асалода ведання сапраўднага значэння рэчаў і з'яў. І на гэтых шалях нечакана ўражанне ад Батычэлі і ад усходу сонца над Сяльцом сышліся ў адной шкале каштоўнасцяў. І гук Боскага альта Башмета ў скарбніцы памяці апынуўся недзе побач з чыстым крышталём акордаў Шапэна ў парку яе горада. Дана ведала, каго выконваў вялікі альтыст, і ёй было не ў знакі, ад чыіх рук сыходзілі тыя лёгкія і трывожныя віртуозныя пасажы з рэпрадуктара. Але ўражанне ад пошугаў геніяльнасці засталося сярод роўнакаштоўных рэальнасцяў свету. Як і адчуванне свята, што здаралася ад бездакорных рухаў Максімавай і Васільева і ад таго безупыннага пераўтварэння, якое адбывалася з ёю, калі яна танчыла сама. Або проста чула немудрагелістую музыку з іх парку.

А ўначы Дана бачыла дзівосныя сны — нібыта чарговы піруэт узносіць яе ў паветра і яна кружыць недзе высока і чуе музыку. Потым яе сны „апусціліся” ў блакітную ваду, дзе яна плыла па ясных, блакітных каналах ці па моры да палацаў, падобных адначасова па палацца да К'Ора і на Тадж-махал. А ў катэджы ў лесе, на лапіку зямлі, што зваўся Каралішчавічамі, у пакоі, дзе знакаміты празаік незадаўга пісаў свае незбыт папулярныя творы, Дана бачыла, як з блакітнага неба падалі рамонкі — вялікія, бела-жоўтыя...

Тады... стары чараўнік і вядзьмар-час падманваў, надаваў новыя рытмы, уводзіў у новае кола жыцця мелодыі іх бацькоў і нават далёкіх продкаў...

Танец — ілюзія, сон? Рэальнасць? Нават — закон рухаў? А можа, і тое, і другое, і трэцяе?

„...Царсцвенныя Законы, якім мроіцца, быццам яны явілі сябе ў ясных ліках і сышліся ў адно, каб паказаць смяротным, як рэальнае, прывіднае і адстароненае могуць сысціся і будаваць агульнае воляю Муз?” Дана любіла танец воляю Муз як самавыяўленне. Танец-адзіноту, танец — сам-насам са сваёй душой, танец — для іншых і для сябе... Але быў і танец — чаканне, танец — запрашэнне, танец — зброя, танец — спаборніцтва, танец — дуэль, танец — спакуса...

Пра гэта абвяшчала музыка з парку, з танцпляцоўкі. З радыёпрыёмніка. З радыёлаў — на школьных вечарынах і на школьных

зборнях. Вальс... Лёгкі, светлы, нібыта ўзлётна здымае нерашучасць і марудлівасць. Усмешлівы, бясспрэчны, легкадумны і добра выхаваны адначасова. Рука кранае талію, і двое набываюць асаблівы давер адно да аднаго. Яны не збіраюцца пранікнуць у лабірынты душы, не сягаюць у таямніцы, яны ведаюць лёгкі одум гэтага іскрыстага, прамяністага руху па паверхні. А танга сплывае павольным, скрадлівым метрарытмам, загадкавым, таямнічым, ап'яняльна-хвалюючым. Рэзкія, свавольныя выпады, агністае абяцанне таго, што не адбудзецца, ільдзістыя, напышлівы напамін пра падман і каварнасць, пра сутыкненне з небяспекай, пра тугу, у якой няма канкрэтнай прычыны, пра самоту, што жыве побач са, здавалася б, самай шчаслівай доляй. Пра якую і не памысліў іранічны і замкнёны ў сваім стракатым рытме факстрот і розныя гарэзлівыя ўан-стэпы. Ці інфернальны рок-н-рол, змяісты твіст або ўвесь састыкаваны на рабрыстых выпадковасцях рухаў брэйк-данс...

Усе гэтыя скокі, як і кнігі, Дана „прайшла”, адпаведна і неадпаведна храналогіі іх існавання, моды на іх, рэтраўспамінаў.

...Пры адчыненым балконе ў кватэры Азарэвічаў былі чуваць гукі аркестра, прыцішаныя адлегласцю рытмы. У тым гучанні былі прага руху і няяснае адчуванне з далёкіх куткоў лабірынту душы. Мроіліся высакародныя, не даступныя воку калёры, і Дана ведала пра сябе, што яна самая шчаслівая і самая самотная істота сярод людзей.

На танцпляцоўцы было і так, і інакш. Какетаваць па складу натуры Дана не ўмела і лічыла гэта танным умельствам субрэтак.

Выпрабаваную жаночую зброю яна адкідала і вызначала адну, не вельмі надзейную і небяспечную — гонар. І ўзяўшы гэты цяжкаваты шчыт, Дана харобра люляла свае мары — як пазней высветлілася — з ілюзій, памылак, з гульні адлюстраванняў у люстрах фантазіі. Да гэтай зброі дадавалася яшчэ надзейная заслона — блізарукасць, і Дана не бачыла, так бы мовіць, рэальнага размеркавання сіл. Праўда, Анёл у цяню сваіх крылаў, робячы, мабыць, вечаровы палёт над горадам, кідаў на яе свой міласцівы позірк. І тады, калі Дана завітвала на танцпляцоўку. Не так, як Хрысціну, у якой адбою не было ад кавалераў, але — запрашалі. Хаця рэпутацыя „задавакі” не вельмі спрыяла поспеху.

Затое ўдзень Анёл, відавочна, спрыяў праважатым. Да дзявочага шарму Даны гэта не мела ніякіх адносін. Тым часам у горадзе кватараваў чарговы полк і лейтэнанты, а часам і капітаны дабіралі сярэднюю адукацыю экстэрнам і ў вячэрніх школах. І збіраліся трымаць экзамены, добра засвоіўшы стары, але не састарэлы „пункт” этыкі: шпаргалкі не змусяць кінуць цяню на мундзір вайскоўца. А Дана была

істотай, у якой поўны стос сачыненняў на вольныя і паднявольныя тэмы, якія маюць прывабную адзнаку „выдатна”.

Гэтымі ж „абітурыентамі” ажно стракацеў іх кінатэатр. Кінатэатр, безумоўна ж, зваўся „Перамога”. Хаця маглі быць варыянты: „Радзіма”, „Кастрычнік”, „Ударнік”. Дана не ведала, хто і як прыдумваў іх назвы, але за межы пэўнага „рэестра” не выходзіў ніводзін горад. Некалькі ідэалагічна бездакорных назваў, прынятых і зацверджаных па інстанцыях. Ніякіх свавольстваў і гульні думкі — стандарт, партарсенал, набор культработнікаў, што дыялектыку вучылі не паводле Гегеля.

Ну, але ніхто не зважаў на тыя назвы — ішлі ў кіно. І перад сеансам у дзевяць гадзін вечара — а ўсяго іх было два: у сем і дзевяць — у фае грымела радыёла. І яны, тады яшчэ не зазнаўшы смаку танцаў на гарадскіх пляцоўках — у РДК і ў парк пачалі хадзіць ужо на студэнцкіх вакацыях — ляцелі ў кіно загадзя, каб адвальсаваць і адтангаваць сваё. І тут Дана, што на якім велікасвецкім балі, магла распісваць мазуркі і „контрдансы”. У чаргу выструньваліся выключна вайскоўцы, лейтэнанты. Тыя самыя, будучыя абітурыенты, шукальнікі сачыненняў.

Дана пару разоў спрабавала ісці на містыфікацыі, бо ніякай цікавасці да людзей з пагонамі не мела: ну, каб яшчэ эпалеты, дык і тое на Пячорыне ці на паручніку Лермантаве, але ж тое — не са свету рэальнага. Містыфікацыі не ўдаваліся, бо Хрысціна і Аля Вахрамава былі выразнымі бландзінкамі, Роза мела аксамітава-чорныя і курчавыя валасы, Эма Сафіенка была такая танюсенькая, што нават у сваім лепшым спартыўным стане Дана не магла быць ёй суперніцай; адным словам, „крымінальнае апісанне” Даны ніяк не падыходзіла ні пад адну з іх. А ў будучых студэнтаў сувязь была наладжана выдатная. Урэшце на дапамогу прыйшлі свае хлопцы са школы, і „лейтэнантская пакута” скончылася.

Затое ў тым жа кінатэатры здарыўся пякучы афронт. Рэч у тым, што калі ўсе пачыналі высвекваць зухаватуто, рэтрамодную „РыаРыту”, Дана імкнулася выскачыць на ганак ці ўхапіць каго з дзяўчат, каб павесці самой. Яна ўжо навучылася падпарадкоўвацца чужой волі ў вальсах, факстротах, танга, але модную „падсечку” ўмела рабіць толькі левай нагой, хоць ты плач. Тым часам з'явіўся ў іх школе футбаліст і танцор з Гомельшчыны, і ёй як выдатніцы пастанавілі дацягнуць яго да сярэдняга ўзроўню СШ № 2. Ён як „падшэфны” запрасіў яе, калі фае было яшчэ пустым, і большага канфузу ўявіць было нельга. Дана Азарэвіч, можна сказаць, танцорка ледзь не з калыскі і

„прыма” драмгуртка, выглядала як вядомая рагатая жывёліна на студзеньскім лёдзе.

Потым кожны з іх, „шэф” і „падшэфны”, неяк не траплялі ў такт адно з другім. Асечка з „падсечкай”…

А праз шмат год у не самы ўдалы момант жыцця Даны раптам быў тэлефонны званок: „Ці шчаслівая ты?”

Але да таго пытання было далёка. Пакуль былі школьныя вечары, на якіх цараваў акардэон ці гаромонік, а ўжо як вяршыня прагрэсу і раённага досціпу эстэтычнага — радыёла. Таму перарывы былі вялікія, можна было набегацца, павесці якія хочаш размовы. А калі гралі вальс, яе заўсёды запрашаў хлопец з класа, на год маладзейшага за яе. Цырымонна запрасіўшы на вальс і аддаўшы паклон, ён адыходзіў, як толькі танец заканчваўся, і больш яны не глядзелі ў бок партнёра. Некалькі віхурных хвілін — працяг быў не патрэбны. Які каментар — сустрэча, праводзіны — маглі супернічаць з гэтымі імгненнямі? Адмаўленнем рэальнасці і сцвярджэннем яе? У іх не было намеру ні прыпыніць гэты стан, ні працягваць яго. Некалькі хвілін, калі здавалася, нават такая відавочная ісціна, як прыцягненне зямлі, нібыта збіралася пахіснуцца ў сваёй няўхільнасці. Субліміраваны ў рух парыў маладосці, дарунак непаўторнага. У студэнцкія гады ў Менску таксама быў нейкі чалавек — ён танцаваў з ёю вальс-бастон. Дзе б ні бачыў яе: на вечарыне ва ўніверсітэце, у медінстытуце, політэхнічным — ён запрашаў яе, толькі на гэты танец. Сустрэўшы Дану на вуліцы, падкрэслена шляхетна моўчкі нахіляў галаву, вітаючы яе, — і кожны ішоў сваім шляхам. Да тых момантаў іх жыццё не мела ніякага дачынення. Як не перакрыжоўваліся ніякія лініі лёсу з тымі калаўротнымі рытмамі, шалам рок-н-ролу, што яны засвойвалі з высачэзным хлопцам з фізкультурнага інстытута. Дана не ведала і не мела ахвоты ведаць, разумны ён ці дурны, добры ці злосны. Ён адчуваў віхурны шарм танца. І гэта была адзіная субстанцыя яго істоты, якая цікавіла яе.

І наадварот — не мела значэння тое, што хлопец, які жыў на дзіўнай вуліцы, спрэс забудаванай драўлянымі дамамі і чамусьці з назвай Каменная, — хвацкі танцор. Ён мог танчыць, як мядзведзь, мог зусім не ўмець скакаць. Ён з'явіўся з туману быцця з іншай прычыны. І іх агульныя хвіліны, якія жыццё ашчадна збірала ў дзесяцігоддзі, Натура пазначала зусім іншым знакам, знакам Лёсу.

І было чыстым выпадкам, што разумны рыжанін, які прыехаў на дзевяты кіламетр ад Менска браць навуку, заўважыў яе на танцах. Галоўным у іх адносінах была, мабыць, бясконцая дуэль, у якой, так бы мовіць, бралі ўдзел Арыстоцель і Шапенгаўэр, Томас Ман і Ніцшэ і

іншыя славутасці, цытатамі з якіх высноўвалі сваю сістэму абароны і наступу Дана і рыжанін. І яшчэ вязкі кветак, якімі закідваў балтыец ганарлівую дзяўчыну з Заходняй Беларусі. І яе бясконцая ўпартасць у сцвярджэнні свайго імунна-непахіснага эмансіпэ, і яго іранічнае адчуванне сваёй гістарычна вызначанай перавагі: мужчына — галоўны, а жанчына... ну не так каб знакамітыя „чатыры К”: Kinder, Küche. Kleider, Küche[1]. Аднак... Жанчына — для адчування Красы, акрасы жыцця, для рыцарскага захаплення, для... пакланення, для прыродай вызначаных „праграм”, але не для роўнай працы...

...Рыжанін павінны быў чакаць Дану адным летам на сваім узбярэжжы, і, безумоўна, у самы апошні момант захварэла Вольга Станіславаўна, і рыжанін застаўся спраўляць спадзіў з яе маўчання на сваім узбярэжжы, а Дана не так хадзіла, як кідалася, па абарончым вале, аднак лічыла, што адбіць тэлеграму або напісаць ліст — няёмка і нават непрыстойна. Парушыцца нешта ў іх адносінах і ўвогуле: гэта не адпавядае стылю паводзін Даны. Яна павінна была прыехаць і даць, нібыта між іншым, званок па тэлефоне: „Асвойваю мясцовы каларыт”.

Так што Таццяна з яе не атрымалася. А на подзвігі Гражыны не выдарылася моманту.

З рыжынінам засталося шматкроп'е, да якога ён у якасці постскрыптума(?) даслаў дзве віншавальныя тэлеграмы з Таліна; тым часам штудыі ён скончыў і з'ехаў правіць свае справы, як ён сам пазначаў, неаддзельныя ад Балтыі. У тэлеграмах было крыху недаўмення, крыху крыўды, шмат скепсісу і іроніі. Скепсіс і іронія прыдаліся і Дане, хаця весці слоўныя дуэлі стала нецікава і не было з кім. І тым больш падабаліся танцы. Як дзейства самадастатковае, як самавыяўленне паэзіі быцця, як нешта асабістае і надасабовае. Чытанне ў сваім адстоі давала канцэнтрат рацыо і эмоцый, танцы іспытвалі склад душы на экстэнсіўнасць адчуванняў, выдавалі існаванне нейкім сілуэтным, мройным абрысам, у якім панавалі мелодыя, рытм і рухі, пераўтвараючы яе „я” ў некалькі „я”, тоесных і нетоесных рэальнай асобе Даны. І падвышалі яе над рэчаіснасцю і набліжалі да бясконцасці. Дана нібыта набывала лёгкасць, роўную бязважкасці, палётную радасць і нейкія сакральныя знакі жаноцкасці натуры.

Хаця выразнага ўяўлення аб прызначэнні жанчыны ў Даны так і не было. Акрамя хіба таго, што, паводле канцон трубадураў, „ваша воля — для мяне закон” і жаданне, што трапіла нават у сацарт, хай сабе і праз персанажа негераічнага: „З неба зорачку дастану...”

---

[1] Дзеці, кухня, строі, царква (ням.).

А ўвогуле ў мужчын таксама досыць складаны status quo. Асабліва калі браць пад увагу высілкі дзяржаўныя. Чамусьці індывідуум губляе свой суб'ектывісцкі шарм, як толькі ўдаецца дапасці да стырна ўлады.

І, мабыць, больш за ўсё імпанавала Дане адстароненая, занятая канкрэтнай справай асоба. Але — зноў жа — рабілася праблематычным і цьмяным, што ёсць сапраўдны занятак, справа. І ўсё большую вагу для яе набываў унутраны вопыт, хаця рэнесансу свайго краю яна хацела даць веры і бачыла мала перадумоў да той прыўкраснай будучыні. Як гэта прамоўлена ў слыннага паляка? „Мы вучыліся жыць з катастрофай як інтэгральнай часткай гістарычнага часу”. Катастрофа выбуховая, катастрофа паўзучая, катастрофа патаемная. Чэслаў Мілаш адчувае, разумее вызначальнае светаадчуванне нашага часу. І, магчыма, гэта існаванне з катастрофай абумовіла і рытмы часу, а не толькі знакамітая НТР? І, можа, невыпадкова так захлыналася ў танцы Еўропа напярэдадні сусветных войнаў? Старая Еўропа спрабавала надаць імпэту прысмеркам багоў і сваім уласным сутонням? Чуццё надтачыць тэмпам?

Але была і ёсць у музыцы кожнага часу і ў тых гуках, што жывуць і жывяць дух стагоддзі, і самадастатаковасць, і свая суцэльная дадзенасць. І ва ўзросце, калі пачынае адчувацца атрафія эмоцый, Дана спрабавала ставіць старыя пласцінкі. Але была не толькі настальгія, не толькі ўспамін. Той час наплываў відавочна,уладна, усё астатняе збывалася ў тумане і знікала. Заставался толькі тымчасовыя фантазіі, ілюзіі, радасці...

„З неба зорачку дастану...” Нібы і жарт. Нібы і мара пра высокі жэст. Лёгка і проста.

Толькі шматкроп'і

Легка і проста, як дастаць чарэшняў у судовым садзе. Чарэшні гэтыя лічыліся нібыта і несапраўднымі — цвердаватыя, невялікія, светла-чырвонага колеру. З судоўцаў ніхто на іх не квапіўся. Няма сваіх, дык у нядзелю кірмаш, навязуць аксамітава-цёмных, сакаўных, і жоўтых, мяккіх, празрыстых. І танна, і хітра.

Але ў Даны былі свае выгоды. Чарэшня — ужо добра падрослая, а яшчэ не старая: добра трымала яе сорак восем шаснаццацігадовых кіляў, і Дана ўзбівалася высакавата, садзілася на суку і паціху ласавалася. Адсюль, праз лістоту, зусім інакшым выдаваў сад, і судовы будынак, і ліпеньскае неба. Хораша — што на Святой гары сядзець. Лепш — толькі на замкавай вежы.

„Вітаю вас", — пачула Дана адноечы з суседняй яблыні. І ад нечаканасці ледзь не страціла раўнавагу. Гэта быў нейкі дарослы незнаёмы чалавек. На Данчын шаснаццацігадовы погляд, зусім з іншага, дарослага свету. У пракурорскім мундзіры. Мабыць, ведаў, чыя яна дачка, распытваў пра школу, пра тое, куды яна збіраецца ехаць. Дана толькі што здала выпускныя экзамены, і незнаёмы, пэўна, разумеў — ні пра што іншае Дана ні думаць, ні гаварыць не можа. Незнаёмы давёў Дану дахаты — і больш яна яго ніколі не бачыла. Але ва універсітэце пяць гадоў на кожнае свята атрымлівала віншавальную паштоўку, дзе абавязкова пазначалася іх „неземное знакомство". Пісаў ён на рускай мове, заўсёды выбіраў прыгожыя паштоўкі і прыгожыя канверты. Адваротны адрас быў пазначаны горадам і нечытэльным подпісам. Паштоўкі Дана знаходзіла ва універсітэцкай скрынцы на літару „А". Ад маці Дана даведалася, што чалавек гэты быў следчым і прыязджаў у іх горад па службовых справах.

Дане падабалася гэтая таямнічасць — містэр Х і тое, што чалавек гэты не меўся весці з ёю знаёмства. Паштоўкі. Толькі паштоўкі.

Нібыта напамін пра яе горад. Мабыць, не абышлося без увагі Анёла ў ценю сваіх крылаў. Як і ў тым выпадку, калі чалавек у марской форме ў Севастопалі, праходзячы міма, з нейкай невядомай радасці падараваў Дане букет кветак. А незнаёмы ў Львове даў ёй у краме оптыкі акуляры, не ўзяўшы грошы, — свае акуляры Дана забылася ў Стрыйскім парку, не інакш пакінула на памяць тамтэйшым вавёркам. А ў дзень папярэдніх падрахункаў пражытага — дзень не сумны і не вясёлы — чалавек, ад якога ёй не выпадала чакаць увагі, прынёс чырвоную ружу і дыстынктоўны снапок восеньскіх кветак. І жанчына, што не ведала Дану, не адпрэчыла яе просьбы ў Святой Кнізе. І — нібыта кампенсуючы даўнюю матчыну страту — адддла сваю Біблію той парой, калі Кнігу зрабілі рарытэтам і амаль што недазволеным выданнем. У жанчыны гэта быў не адзіны асобнік Кнігі, але тым не менш...

Анёл у ценю сваіх крылаў падаваў Дане свой знак памяці. З таго, адзінага месца на зямлі. Дзе на слынным возеры была сустрэча з кабетай, падобнай адначасова на чараўніцу і на бабу-ягу. Кабету з роду вядомага — Марыю Капніст. Яна дасылала Дане кароткія лісты з Кіева на паштоўках — рэпрадукцыях карцін Врубеля.

Усе гэтыя сустрэчы засталіся ў памяці — як нейкія напаміны пра дабрату і высакародства, што раптам сустракаюцца ў жыцці як знакі рэальнасці, што складаецца не толькі з будзённа чаканага, абавязковага, патрэбнага, карыснага, але і са шчасця выпадкаў, за якімі няма ні кошту неабходнасці, ні цвярозага разліку. Якія — толькі ад мрой-

лівага, зіхатлівага і няпэўнага Святла Загадкі, што пазначае толькі твае, незапланаваныя і не супадаючыя ні з чыімі, святы, імгненныя, рухомыя, не заўважныя нікому. Як масток паміж Натурай і чыстай ідэяй аб шчасці і радасці. Як напамін пра тую пару, калі ўсё наступнае здавалася спакусна інтрыгуючым, а жыццё выдавала незвычайнай, захапляючай гульнёй, дзе яшчэ не праглядваўся морак штодзённшчыны, тлумны стандарт жыцця. Былі вядомыя яшчэ толькі рэжым і дысцыпліна — але яны падабаліся, складвалі дні ў нешта строгае і ясна вызначанае. І было вядома — ад гэтага можна адысці любым момантам, збегчы ў шыкоўную раскошу мроі, дачакацца свята канікул. І хадзіць сцежкамі, дзе, здаецца, лунае той дух, што ведае шлях да сапраўднага, высноўнага, існага. Калі нават сляза высыхае ад усмешкі, а смех здагадваецца, ведае і не ведае пра гаркату плачу.

Смех слязы

...Яны развіталіся — са школай, з горадам, з бацькамі, з блізкімі. Развіталіся лёгка, нават нецярпліва — нарэшце пачынаецца сапраўднае жыццё. Скончылі падрыхтоўку. Будуць жыць самастойна.

Студэнцтва — ад аднаго гэтага слова займала дух.

Яны яшчэ не ведалі прыцягальнасці магнітнага поля сваёй зямлі, горада маленства і юнацтва, яны не ўсведамлялі, што, які зарад духу яны атрымалі тут. Пакуль яны жылі „ чуццём дарогі", „чуццё глебы" прыйшло пазней. Яны яшчэ не ведалі магічнай улады вобразаў дзяцінства, гармоніі той пары, таго максімуму варыяцый жыцця, якіх не зазнае ўжо ніякая іншая пара. Усё наперадзе — тут не было яшчэ ні іроніі, ні самападманнай надзеі. У гэтым, мажа, і ёсць заўсёды разгадка прыцягальнасці тых год. Нават калі зусім не рамантызаваць юначую пару, духоўная спадчына кожнага — там. І Дане тут не былі блізкія Дастаеўскі, Марыак, Джойс... З іх пярэкрутнай свядомасцю, паталагічнымі спазмамі памяці. Яна разумела Сент-Экзюперы, Пруста, Както, „на ўсё жыццё пазначаных знакам, пячаткай дзяцінства". Асветленых даўнім, ранішнім святлом жыцця.

Дана заўсёды адчувала гэты знак — як галоўнае і неад'емнае ў сваёй асобе. Як святло і цяпло тых дзён, як грунт культуровага тыпу асобы і як грунт асобы ўвогуле.

Апошнія дні... Апошні школьны баль... Усе святочныя, прыгожа ўбраныя. Але знайшоўся дзяцюк, што адной фразай, нязграбнай, грубай, здратаваў усё тое вяселле і ўрачыстасць. Усім, не толькі Дане. І Дане стала сумна і схацелася сысці. Чаму б не на слыннае возера?

Возера было баладна-прыгожае, чыстае, яшчэ не засмечанае „акультурваннем” і цывілізацыяй. Ані душы, ані будынка зблізу.

Jakiż to chłopiec piękny i młody?
Jaka to obok dziewica?
Brzegami sinej Świtezi u wody
Idą przy świetle księżyca.[1]

Зразумела — нікога. Дана была адна. І ўрачыстасць была тут. Не там — у актавай зале. Тут чулася мелодыя яе жыцця. Мелодыя яе душы. Але тую мелодыю чула яна адна. Ніхто не схацеў даўмецца, чаго ёй стрэліла ў голаў ляцець сюды. І было крыўдна, ніхто не даў веры, што яна прыйшла сюды пешшу. Што гэтыя дваццаць кіламетраў у яе семнаццаць год ды ў чэрвеньскую ноч! Як гэта яна пазней чытала ў разумных кніжках? Экалогія развіцця ў іх была розная. Нават з Вольгай Станіславаўнай, для якой стэрэатыпы мыслення і ўспрымання іх атачэння былі калі не законам, дык абавязковымі правіламі. І Дана сваё першае „дарослае” лета правяла досыць сумна. Самым цікавым было субяседаванне ва універсітэце. Хто яго прыдумаў — невядома, але на той момант ёй гэтыя практыкаванні спадабаліся. Іх, залатых медалістаў, было ажно дзесяць чалавек на месца. І было прыемна адчуць сябе сярод пераможцаў. Прайшла! Знайшлося месца пад філфакаўскім сонцам!

Напрыканцы жніўня Дана зрабіла развітальную праходку абарончым валам, зайшла ў касцёл, дзе заўсёды адчувала тую мелодыю існага, што і на слынным возеры. Згадала гукі, што ўзносіліся тут пад час візітаў той жанчыны, з яе, Даны, дзяцінства. Яны супадалі з мелодыяй яе душы. Як супадалі гукі мелодый Шапэна, Вівальдзі, Моцарта, Баха... І не супадалі з гэтай метрарытмікай сінкопы рэчаіснасці. Сляпая цвярозасць рэальнасці рабіла прымглёным святло загадкі, разбурала магію быцця, гармонію існага...

Аднак, магчыма, у гэтых дысанансах і бясконцай разнаітасці былі свой сэнс, свая логіка? нават свой водар? Але ёй не было дадзена адчуванне гэтага сэнсу, гэтай логікі, чароўнасці гэтага водару. Думкай і пачуццём яна вярталася сюды...

---

[1] Што там за хлопец з поглядам ветлым
Поруч са стройнай дзяўчынай?
Крочыць павольна пад месяцам светлым
Берагам Свіцязі сіняй?
(Пер. А. Зарыцкага)

Sanctum Sanctorum

І задавала сабе пытанне — дзе прытулак душы тваёй?

Пад небам, спаласаваным знакамі звышгукавікоў. На зямлі, закатаванай жорсткасцю і неўразуменнем, у скрыготных натоўпах, дзе столькі твараў, не праясненых ані думкай, ані чуццём.

Яна адчувала сябе ўсё больш адстаронена — як ля калодзежа бездані, нібыта ў прадчуванні трубнага гуку Чацвёртага Анёла. Яна шукала страчанай сувязі са светам. Згадвала тое, даўняе, пажыццёвае. Настойліва імкнулася ў куткі, дзе тая марнасць марнасцяў не правіла баль.

Ішла ў будынак на гары, будынак, поўны кніг. Дрэвы з яго вокнаў здаваліся прыгожымі, як на выявах майстроў італьянскага Кватрачэнта, а неба такім, нібыта яно не ведала ні крыжавання антэнамі, ні кіпцюроў і драпін ліній ЛЭПа, ні канквістадорскага наступу самалётаў... Яснае і цнатлівае, нават ягоная шэрань глядзелася адсюль згладнай і класічна чыстай.

І класічна прыгожымі выдавалі паркі, якімі яна ішла адсюль: стары, на ўзгорках, дзе кожнае дрэва нібыта пацвярджала мізэрную недаўгавекасць тых, што лічаць сябе вяршыняй светапарадку. І маладзейшы парк, праз дарогу, той самы, нягеглы — пад час яе першага прыезду ў Менск, а цяпер фацэтна-прыгожы: помнік Янку Купалу, музей, цяжкаватае хараство бронзавых красунь ля фантана, ліпы — што векавечны сімвал згубленай утульнасці маёнткаў і фальваркаў, таемны поступ клёнаў — увосень рытуальна-прыгожых: нібы ганаровая варта ў якім каралеўскім палацы. Яна заўсёды не даходзіла да фантана — там людзі і чарада каменных стварэнняў. Гэтую чараду патрактавана лічыць музеем пад адкрытым небам, вернісаж, аднак, зацягнуўся, і Дане страшэнна назалялі каменныя галубы, падобныя да парсючкоў, і невыразна-нязграбныя цёткі без рук і ног.

Хаос жыцця заставаўся недзе зусім далёка, калі яна трапляла да таполевых прысад у верхнім парку: цёмныя строгія ствалы — на вясновым малодзіве і святочна-ўзнёслыя на шыкоўным дыване з апалай гарача-залатой лістоты ў верасні. Тут Дана заўсёды воостра адчувала: так, жыццё ўсё ж — найвялікшы дарунак.

Азірнуўшыся назад на сцяжыне над ракой, яна заўсёды прыпынялася зірнуць адсюль на лукавіну ракі, на купы дрэў, кожнай часцінкай сваёй істоты адчуваючы прыгоства ландшафту. І — злагадную згоду з Быццём. Існуючае — усё ж разумна. Існуючае — прыгожа. Існуючае — павінна быць. І нават здавалася — „пакрыёма пранеслася слова, і слых... прыняў нешта ад яго”.

Гэтай самай сцяжынай Дана хадзіла раннім ранкам у нядзелю ў тое ўзнёсла-прыгожае збудаванне — нібыта высокі Дух зазначыў яго на зямлі нават без дапамогі рук звычайных смяротных. Прасторава арганізаваная структура... Так, здаецца, фармулююць у сваіх прафесійных гаворках дойліды... Выдатна арганізаваная структура. Замысленая так, каб было відаць задалёк: на горцы. Адно людзі, якія нават сонцу, мабыць, адвялі б сацыяльна і класава функцыянальнае месца, замаскавалі бажніцу з усіх бакоў мурамі. Але паспрыялі іншаму эфекту — кожным разам касцёл узнікае на фоне неба як цуд, як нешта нечаканае, як дарунак лёсу. Святыня на горцы... Ёй падабаецца непаспешліва падымацца па прыступках...

І згадваць: да таго храма, у яе горадзе, таксама вялі прыступкі. Ад ціхага ручая і парку...

Дараваны Лёсам куток — яе горад...

Як гэта сцвярджаў абат Сугерый? „Наш дух занадта слабы, і толькі праз матэрыялізаваныя рэаліі ён здольны ўзвысіцца да ісціны". З XII стагоддзя, як жыў святар, дух не стаў больш моцным. Толькі праз матэрыялізаваныя рэаліі... Абат Сугерый меў на ўвазе іншыя рэаліі, больш сакральнага парадку, але... Дана ў сваёй зямлі і ў землях нетутэйшых заўсёды згадвала гэтыя словы: калі глядзела на бажніцы, кастэлі, святыні... Розум, веды, інтуіцыя — магутны лёт духу, створанае людзьмі, якім было дадзена спрычыніцца да Высокага. Гісторыя і Натура — разам.

І гэтыя матэрыялізаваныя рэаліі, і другая прырода, і першая прырода спрыялі таму, каб расла душа, ачышчалася ад мітусні, размыкала ланцуг, якім яе спрабавалі аблытваць факты быцця, адыходзіла да сваёй і агульнай Таямніцы і адчувала тое, што на самым — не, не донцы, на самым высокім краі душы. Нявыказанае. Невыслоўленае. Невыказнае...

І вярталася душой і думкай у свой горад. Да родных пагоркаў. Да родных вежаў. Да той — яе — Фары. Бо тут Высокая Воля пазначыла галоўны ўзлёт і галоўны спачын душы. Тут адчула яна святло Высокай Загадкі Быцця. Тут — яе Існае. Яе Аёс. Яе Знак. Яе Sanctum Sanctorum.

Снежань 1993 г.

Снежань 1994 — люты 1995 гг.

Бэзавы попел

Эпісталярна-прывідны ўспамін

Адносіны паміж смяротнымі бессмяротныя.
Барыс Пастарнак

Ultima ratio[1]

Чалавечы голас... Жан Както недарэмна адчуў таямнічую ўладу гэтай слухаўкі. Хто абышоўся без яе ў XX стагоддзі ? Адстаронена-зблiжанае судачыненне чалавекаў. Хуткамоўленне людзей справаў. Гарэзія балбатні. Вохклівыя енкі старых. І — доўгія размовы заканых. І — нечаканыя званкі. І — чаканне званка.

„ Алё”... Голас добразычліва-свежы, усмешлівы, ранішні, нават калі ён гучыць а дзесятай гадзіне ўвечары. Жанчына, якая ўмее ўгадваць час слова і радасць аднаго імгнення. „Добры вечар...” Голас нібыта крадзецца і хаваецца ад некага. „Прывітанне!” Голас. — як стрэл. Словы — што пытанні анкеты. „Алё!” Голас як быццам робіць ласку. Словы пагойдваюцца, калыхаюцца, робяць кругі, голас як быццам ведае нешта такое, пра што ніхто не здагадваецца. „Вечар добры!” Голас вуркатліва-глухаваты. „Вечар добры...” — нібы табе, а нібыта і сам сабе. Ён так і будзе размаўляць, нібыта з табою, нібыта з сабою самім. „Перадай прывітанне маме. Не, паклон”.

Я не пачую больш ні гэты голас, ні матчын. У маці быў дзіўны, запамінальны голас. Арганны — малады, звонкі асноўны тон і гартанныя, кантральтовыя падгалоскі. Гэта не маё ўражанне — іншых „Слухаю вас...”

А той вуркатліва-глухаваты голас — Міхася Стральцова.

Размовы нашыя з ім часцей былі менавіта тэлефонныя. Доўгія, Гадзіну, а то і дзве. Званіў ён ці ўранку, гадзіне а дзесятай, ці гадзін у дзевяць, а не дык і адзінаццаць — увечары. Пра што былі гаворкі? Пра чытанае, слуханае, пра тое, што ён збіраецца пісаць (згадваў неяк кнігу пра Янку Купалу, накшталт „Загадкі Багдановіча”: не напісалася...), пра дробязі, пра „закон звезды и формулу цветка”. Мудрыя і абачлівыя людзі ў такіх выпадках занатоўваюць размовы. У мяне ніколі не было тых дабрачыннасцяў: ні мудрасці, ні абачлівасці. Не, я заўсёды ведала, хто такі і што такое Міхась Стральцоў. Спрабавала

[1] Тут ад [Mors] ultima ratio — [смерць] — апошні довад (лац).

пісаць пра яго, хаця разумела; „Страшна — усё роўна як узбіўся на Дзёрзкую думку вывесці формулу роздуму ці ўзяць на далонь, каб разгледзець, агонь ці снег” (хай даруюць мне самацытаванне). Была рэдактарам дзвюх яго кніжак. Крытыкі. Але, разумеючы, хто ёсць Міхась Стральцоў, неяк не магла сябе прымусіць занатоўваць размовы. Здавалася, гэта — што сачыць за сабой у шчыліну замка. Глупства? Недаравальнае легкадумства? Магчыма. Затое лёс падараваў мне — ветрагонам шанцуе — цэлы скарб: 46 лістоў Міхася Стральцова. Ліставанне тое было ў не самы лёгкі год для яго і досыць складаны для мяне. Ягоныя і мае мітрэнгі не мелі судачынення. У кожнага было сваё. Аднак мо і быў у тым нейкі патаемны знак...

Помню, як я атрымала першы ліст Стральцова. Восеньскім вечарам у Дубултах — званок (зноў званок). Тэлефон унутраны. Адзіная знаёмая мне жанчына з'ехала. Пажар? Паводка? Сусветны патоп? „Вам ліст, атрымайце”. З дому мне пісалі „на запатрабаванне”. Ад каго? Почырк незнаёмы. Востранькі. Малачытэльны. Не почырк — клінапіс. Чытаю — ці, хутчэй, разгадваю, расшыфроўваю.

„Дарагая Ала Іванаўна!

Ну, ну, не хмурней брывом у выпадку такога сур'ёзнага звароту. Проста мне ўспомнілася, як міла ты мне выгаворвала адноечы за Алу Іван. [аўну][1] — вось і закарцела падражніцца.

Нешта падобнае да невялічкага катаклізму адбылося надоечы ў маім жыцці. Для здароўя і самаадчування майго карысным было прызнана двухгадовае знаходжанне ў па[ў]днёвых мясцінах спагаднага і мілага нашага краю. Вось і абзываюся адтуль, з самага дна колішняга мора Герадотавага, спакойна і павольна, як у зачараваным сне, апетага сённяшнімі тэбульцамі [так у Стральцова]. X., Y., Z.[2] і інш[ымі] шаноўнымі турамі пяра. О, я на родине этих мужей, телом тучных и голосом рыкающих. Хвала им! Бессмяротнае слова іх падтрымлівае і мяне ў сумную хвіліну, а пазней, думаю, натхніць і на сціплы подзвіг пяра — чаму не натхніцца вартым пераймання прыкладам? Так што хутка я запішуся, калі прымуць, у секцыю „чающих воды”. (Як гэта хораша і глыбакадумна сказана ў рамане У.: „Усюды — куды ні глянь — была вада!” А было гэта ў часы сусветнага патопу, і N.N.-чу нейкім чынам давялося прысутнічаць пры гэтым у якасці духу боскага, ці як? — „И божий дух носился над водою”. Глыбака капаюць і высака лятаюць палешукі!)

---

[1] Тут і далей тэкст у квадратных дужках — аўтара.

[2] У лістах М. Стральцова пазначаны канкрэтныя асобы, якіх я палічыла патрэбным „зашыфраваць” крыптанімамі з этычных меркаванняў.

А слухай усё ж: мясціны гэтыя мне былі і раней трохі знаёмыя — быў некалі непадалёк адсюль на вайсковых зборах. І тое-сёе ў маім тутэйшым бытаванні нагадвае колішняе. Але толькі тое-сёе. На жаль.

КПП[1]. Там круціцца пласцінка,
Хрыплаватым голасам пяе.
„Ты — галінка, я — твая расінка”,—
Мне чуваць у голасе яе.
Я міну лінейкі і газоны,
Гэткія, як некалі раней,
Успамінак дайні, гарнізонны
Ціхім смуткам сэрца мне кране
і г. д.

Але хопіць. Ты павінна здагадацца ўжо, што напісаў гэта я толькі затым, каб атрымаць ад цябе ліст. Не палянуйся, га? Пішы — мне ўсё будзе цікава.

Міхась.”

Нейкім дзівам у мяне засталося некалькі чарнавікоў маіх лістоў — ці, шчыра кажучы, проста было вельмі накрэмзана, то перапісана, а неперабеленыя асобнікі я паклала разам з лістамі Стральцова. Увогуле, што сталася з лістамі, адрасаванымі Міхасю Стральцову, не ведаю. Камісія па спадчыне не мае ні лістоў Рыгора Барадуліна, ні Карласа Шэрмана, ні Валянціна Аскоцкага, ні Вячаслава Івашчанкі, ні многіх іншых.

Але — лісты Міхася Стральцова ў мяне цалюткія — усе. (Сямейная традыцыя была — захоўваць лісты, калі яны не кампраметуюць нейкім чынам адрасата. Лічу, што лісты Стральцова мецяць вышыню і высакароднасць яго натуры.)

А першы мой ліст (чарнавік якраз ёсць) пачынаўся так:

„Дарагі Міхась!

Не буду паважна дражніцца — Лявонавіч!

Дык вось. Сяджу гэта я надвячоркам, гляджу, як гойдаюцца сосны ў балтыйскім небе і дыбаюць на вечаровы шпацыр хмаркі — што масквічоўкі з Дома творчасці — тут табе і ружовыя, свежанькія, і вяршкова-пульхныя, і чырванавата-шэрыя, і сівенькія...” І пісала я там пра нейкую драбязу: пра тое, што „пан Езус наладзіў тут навальніцы +25° па Цэльсію ў канцы верасня”, што ў Мастацкім музеі ў Рызе адбылася выстава Барыса Берзіня і мне страшэнна спадабаўся ягоны

[1] КПП — кантрольна-прапускны пункт.

аўтапартрэт: „немалады немаўля ў расхрыстаным вянку-веніку на галаве”, пра дзівосы-аб'явы „Ригас бале”: „Нежанаты мужчына або ўдавец ...можа напісаць ліст жанчыне-ўдаве, каравокай і чарнабровай брунетцы”. Была восень 1982-я ад нараджэння Хрыстова, усе хат- і бодзі-шопінгі былі наперадзе, і я здзекавалася як магла з той, што займалася наіўна-таннай самарэкламай: „каравокая і чарнабровая”.

Міхась адпісаў. І было ліставанне. Даўжынёю ў год — з восені 1981 да восені 1982 года (больш дакладна — да снежня). Пакуль ён быў у Мазыры.

Ліставанне. Тэлефонныя званкі. Сустрэчы — часцей выпадковыя. „Есть в близости людей заветная черта...” У нашых адносінах гэта заўсёды была дыстанцыя. Тая дыстанцыя, што змяшчала і нязмушанасць сяброўскіх адносін, і літаратурна-мройнае дадумванне адно аднаго. І аберацыю часоў. Студэнцкіх. Нядаўніх. Сённяшніх. Было, магчыма, і тое, пра што ён напісаў у адным са сваіх вершаў, якія былі ў лістах: „Так разміначецца душа з другой душой — і плача вецер...” Магчыма — але яшчэ раз мушу тут пазначыць менавіта дыстанцыйны стыль нашых адносін: ён заўсёды накладвае свой адбітак. І — як сведчыў Пастарнак, „вобраз... чалавека... большы за чалавека”. Але пра гэта крыху пазней — з нагоды стральцоўскіх развагаў пра „адрасатаў” і „герояў” вершаў. (Згадваю ўсё гэта не дзеля таго, каб давесці свету гісторыю нашых узаемаадносін, а дзеля таго, каб пазначыць вельмі важныя стасункі для разумення такой творчай асобы, як Міхась Стральцоў.)

Дарэчы, па універсітэце я Стральцова не памятаю. А ён недзе здалёк заўважыў, але не падышоў. „Можа, і добра, — гаварыў ён год праз дваццаць, — і напакутавалася б ты са мной”. Ну, але ж — дваццаць год накладваюць такі своеасаблівы адбітак на любое вызнанне: хочаш — жартуй, не хочаш — таксама жартуй. Была ў яго рэпліцы добрая доза іроніі, і не адну мяне, безумоўна, заўважала яго вострае юнацкае вока. Але ж — жанчыны так любяць салодкі падман. „Ах, обмануть меня нетрудно, я сам обманываться рад”. А я тады, у студэнцтве, і ад блізарукасці, і ад галавы, „поўнай сонцам”, і ад таго, што неба было для мяне колеру мары, а край свету недзе побач, на рагу знаёмых вуліц, ад звоннага тлуму сталіцы пасля наваградскай цішы — не пабачыла, не згледзела. Шмат чаго не пабачыла, не згледзела... А блакітны вецер стральцоўскай мары заспеў мяне, канечне ж, насуперак логіцы (наскрозь алагічны чалавек) у маёй любімай бібліятэцы, калі прачыталася:

„У радасці свая вясна, і калі стане вясновай душа — народзіцца радасць.

І неабавязкова ёй прыходзіць да чалавека вясной: ёсць яшчэ лета і зіма, ёсць восень, і ёсць яшчэ дзень і ноч, усход і заход сонца. Зімою трашчыць уночы на рэках лёд, і гул ідзе высока, аж да неба, а раніцай ляжаць снягі, ружовыя і чыстыя, Як радасць. А ў жытнёвае лета вісіць над зямлёю яблык, пераспелы і светлы, як даўняя журба; ён упадзе — надыдзе восень, а восенню хлапчукі пякуць на полі бульбу, і ўвосень прыходзяць да чалавека ўспаміны пра маленства. Але толькі высока ў небе клічуць радасць журавы, і калі яна запознілася да цябе, зімой ці летам, удзень ці ўночы, дык абавязкова прыйдзе з гэтаю песняю, і ты, можа, спазнаеш тады і трывогу, і шкадаванні, і журбу, але ўсё адно гэта будзе радасцю”.

Свет існаваў. Свет руйнаваўся. На вачах. Камінка ў мяне не было. Грубка роднага дома была за сто пяцьдзесят кіламетраў. Класічны, прыгожы спосаб знішчэння ўласных допісаў — спаліць! каб быў толькі попел — не існаваў. І я ціха шматкавала спісаныя замашыстым почыркам лісткі ў сметніцу бібліятэкі. „Уже написан Вертер…” (Пазней даведалася, што адчуванне тое было знаёмае і самому Стрельцову: „Бывае ўсё-такі зайздросна, Вось ты высільваўся, пацеў, А твой радок надзіва проста У вершы сябра заляцеў”.) Я суцешылася тым, што ў якую трансцэндэнтную гадзіну, калі шэра-бэзавы надвячорак ранняй вясны, строгая графіка дрэў, напаўрэальнае мройлівае паветра, трывога надзеі ў вясновага птаства — і ты сам-насам з усім гэтым, з пранізлівым усведамленнем прыроднай явы — там, недзе, на самым донцы свядомасці заўсёды жыла памяць: ёсць чалавек, для якога ўсё гэта таксама не толькі кругазварот прыроды, не толькі час, калі пачынаюць прыкідваць планы на адпачынак.

Сустрэліся мы першы раз… Хаця гэта была хутчэй „невстреча”. Адбылася яна таксама напрадвесні.

Два разумныя хлопцы, сябры Міхася Стральцова, напісалі два артыкулы, аркушы са тры кожны. Артыкулы добрыя. Але нешта ім стрэліла ў галаў зляпіць іх разам і пазначыць як кнігу. А Стральцоў падпісаў той рукапіс як тытульны рэдактар — ганаровы, так бы мовіць. Быў ён тады ў зеніцы сваёй славы. Яшчэ малады — а ўжо вядомы. Толькі што выйшла яго кніжка ў Маскве („Что будет сниться”) са знакамітай прадмовай Янкі Брыля: чытаў „амаль на адной хвалі прыёму” з Буніным.

Мае аўтары, мабыць, ужо распавялі яму пра нашу спрэчку — я лічыла, што два розных артыкулы розных аўтараў яшчэ не кніга — і Стральцоў уляцеў у рэдакцыю: шапка набакір, кажушок наросхрыст

(кажушок на тую пару самы ўсхліп моды). Маналог свой ён распачаў ад парога. Я то рабілася белай, як мой шыкоўны з кутасамі шалік (радасць аж захліствала мяне, калі суседка ў Наваградку прэзентавала гэты дарунак з Аўстраліі), то чырвонай, як мая святочная сукенка. (Канечне ж, я насунула на сябе ўсё лепшае, што ў мяне было, — баран! Божа, не дзеля таго, каб спадабацца ці зрабіць ураджанне, — не, я толькі ліхаманкава імкнулася адпавядаць урачыстасці моманту: прыйдзе сам Міхась Стральцоў!) А момант быў сур'ёзны. Гняўлівы Стральцоў распякаў мяне як мог. Я моўчкі стаяла на сваім: максімалізм заклятай выдатніцы.

...Урэшце тыя хлопцы выдалі кожны сваю кнігу. А са Стрельцовым мы сустрэліся гадоў праз пяць у выдавецтве „Мастацкая літаратура”.

Быў тады, як пазней скажуць, самы застой. Цэлыя пласты гісторыі і літаратуры нібыта і не існавалі — маўчанне. Шмат каго і шмат чаго не друкавалі. Шмат чаго мы і не разлічвалі надрукаваць. Многа чаго адстойвалі, „кідаючыся на амбразуру”. Але... Ці то таму, што пачатак кожнай справы надае ўсяму імпэт, ці то таму, што Мікола Гаўрылавіч Ткачоў, наш дырэктар, адміністрацыйны геній, стварыў атмасферу будзённага свята, аднак „в те дни „МЛ” была Элладой”, калі перастварыць вядомыя радкі. Не, садоў Акадэміі ў нас не было, усе рэдакцыі сядзелі ў двух пакоях. Ажно дзе-небудзь апоўдні ў пакоі віхурна з'яўляўся Рыгор Барадулін — толькі што ці то з Ушачаў, ці то з Багамскіх астравоў. Увесь у рыфмах, яркі, шчодры, і незбыт добры, і незбыт з'едлівы адначасова. „Як захлынуўся ад радасці жаўранак...” Праходзіла праз пакоі Алена Васілевіч — сама жаноцкасць, у элегантным паліто і рамантычным капелюшы... У вэлюме сваіх апавяданняў, сваёй трылогіі... Узнікаў канцэнтравана-інтравертны Алесь Разанаў, нібыта толькі што скончыўшы дыялог ці то з Сакратам, ці то з Хайдэгерам... Шпарка крочыла з ахапкам кветак Вера Палтаран — і валашковым цветам цвілі яе вочы... Сыходзіў з нейкай урачыстай явы ў шалёна выразнай форме каўтаранга Васіль Хомчанка. Схіляла над рукапісам класічны профіль Галя Шаранговіч — ці то багіня, сышоўшая з нябёс, ці то патрыцыянка з выявы старавечнага майстра. У палоне вандроўнай рамантыкі 60-х шукала сапраўднасць свайго „я” яе іменнічка Галя Нужкова. Вялі інтэлектуальныя размовы малодшыя рэдактаркі... Уводзілі ў ашалом душы паэтаў красуні-машыністкі...

Царавала атмасфера паразумення, надзей, спадзяванняў...

Заходзіў і Міхась Стральцоў. Знакаміты. Але да той незамглёна светлай славы дадалася яшчэ адна. Тая слава, што спадарожнічала не

аднаму і не двум паэтам. Празаікам. Мастакам. Тая слава, што прывяла і ў Мазыр, адкуль я атрымала ліст...

З пачатку 70-х і ўзніклі тэлефонныя „спатканні”. Нейкай парою ён званіў часта, нейкай — гады ў рады. Заходзіў у выдавецтва. „Праводжу цябе да тралейбуса”. — „Чакай, я куплю піражок”. Ён гмыкаў, пасміхаючыся. І купляў на цэлы рубель тых піражкоў (ці не апошні рубель? Ён тады не рабіў афіцыйна, і грошы не вяліся ў яго). „Ведаеш, я буду цябе сустракаць, як з дзіцячага саду”. І мы доўга шпацыруем — з Паркавай магістралі (праспекта Машэрава) прысадамі, разлеглым яблыневым садам. „Ведаеш, Алеся (малодшая дачка, ад другога шлюбу) збіраецца ў секцыю тэнісу”. „Хто твой муж? Я ніколі не апушчуся да таго, каб пытацца ў некага”. „Вераніка [сярэдняя дачка, ад першага шлюбу], мая малодшая дарослая дачка, „піша”. „Здаецца: нешта ёсць”. Гэта пазней, ужо ўлісце, з Мазыра.

Згадваю ўсё гэта я зноў жа не дзеля рызыкі пазначыць — бачыце, як ставіўся да мяне Міхась Стральцоў, — а каб падаць штрышкі ягонага характару.

Ведала я яго, безумоўна, з лепшага боку. Нават і адтуль, з Мазыра, ён не пісаў, як яму там, што з ім, які яго побыт і небыт. Пра гэта згадвалася, можа, іншым адрасатам? У лістах жа да мяне часам тое прарывалася агульнай раздражёнасцю ды хіба вось такімі радкамі: „Я сантыментальным яшчэ не стаў, але здагадваюся ўжо, што нешта падобнае чакае мяне папераздзе. Гэта, мусіць, ад адзіноты, уяві сабе многа-многа мужчын у адным месцы, да таго ж падобных адзін да аднаго, як шпакі. И все с болячками, с пупырышками — душевными, конечно, — бр-р!” Або: „Не забывай мазырскага палонніка”.

Агульны тон лістоў быў іранічна-лірычны, многія лісты былі з вершамі. Як згадваў ён сам: „...адбываю рату вершамі”. Часам ён так і пачынаў:

„Дзень добры, Ала!
Не сумую сягоння: навошта?
Мо цягнік пастараўся, а мо
Галубіная лёгкая пошта
Мне прынесла тваё пісьмо.
А чаму не паслаць было чаіц
Ад шумлівых тваіх берагоў,
Каб вясёласць маю прывячалі
Над маркотай асенніх лугоў?
Іх маркота хаця б з нагоды,
Што, зняверыўшыся ў журбе

Лістападаўскае прыроды,
Свет зняверыўся і ў сабе.
Што ўжо рэчкі, стагі і долы
І прадзьмуты вятрамі лес
У задумнасці невясёлай
Пакарыліся восені спрэс, —
Хоць ад замеці ліставея
Скразнякамі святло ў барах,
Хоць і ў сэрцы трымціць падзея,
Як лісток на тугіх вятрах...
Гэта ўсё так табе знаёма!
Не надумаю я з тугой,
Што ты бліжай цяпер да дома,
Чым я дома да дома свайго, —
Проста гэту асеннюю замяць,
Гэты лес у асеннім агні
Пасылаю табе на памяць:
Мне веснoю яго вярні![1]
<...>„

Той ліст з „падарункам” я таксама атрымала яшчэ ў Дубултах. А перад тым быў вось такі.

„Дзень добры, Ала!

— А таечка мая, а слухай-ка ты сюды-ы, — як любіла выражоўвацца адна вясковая кабетка, — ляжу гэта я на казённым ложку, пятою збэрсаўшы казённае прасцірадла, вырачыўшы вочы і ўталопіўшы іх у столь (цьфу, — зноў слоўца бессмяротнага У.!), дык ляжу гэта я і думаю: а што было б, каб, скажам, Д. раней за Х. стаў акадэмікам і што сказаў бы на гэта Саша Яскевіч? Га?

І тут мне прыносяць нешта падобнае да пісьма. Гм! Почырк, скажу я, востранькі такі, але і завітушачкі ёсць, — ну, не раўнуючы, — колючая ружа! Эге, — думаю і ўспамінаю, што казаў у такіх выпадках мой сусед — „Эх, Мяндоза, тут няйначай нейкая Мяндоза!” — Гэта ён некалі шэкспіраўскі спектакль па тэлевізары бачыў, і класіка яго праняла. Гляджу далей: Гвадалупа не Гваделупа, Ганалулу не Ганалулу, Ганалес не Ганалес — Паланга нейкая. А самае дзіўнае: там, дзе подпіс павінен быць, ці то вензель, ці то адмысловая пячатка. Падобная і да жука скарабея і да кітайскага ці японскага знаку. Ну,

[1] Падаю той варыянт, які быў у лісце.

думаю, тут без М. Ф. Фядоранкі (ці Федарэнкі?) не разбярэш. Ці то хіба кавабату на дапамогу паклікаць.

Але ўсё-такі, таечка ты мая, сэнсу я даўмеўся, і дапяў, і дапаў, і насалоду, як Караткевіч ужо кажа, тым часам меў. Дзякуй.

Ну, дык вось. Хмаркі, дзякуй Богу, плывуць і тут, а куды і з якім намерам, нават на КПП (кантрольна-прапускны пункт) не ведаюць. А сосны тут таксама ёсць, і над імі музыка пад вечар да знямогі грае, запрашаючы праімчацца на аленях ранкам раннім, а бывае, што над безабаронным птаствам і сімфонія грыміць. Невядома навошта, так сабе. Хочаш вершык пра гэта?

Вось гэта музыка сама
Сабе гучыць...”

Далей ішоў цалкам верш. Ён ёсць у яго кнігах.

Лісты былі розныя: паштоўкі-віншаванні, часцей — вялікія, часам на некалькі старонак яго спорнага, сціслага почырку. Я была акуратным рэспандэнтам. Яму быў патрэбны такі.

...Яго лісты. Не толькі ў мяне, вядома. А я, перагортваючы — перакладзеных паперай бібулковай, — баюся дакрануцца: лісткі клёна, пялёсткі браткаў, бэзу, яшчэ нейкіх кветак, — яны рассыпаюцца ад дотыку. І застаецца бэзавы попел. Бэзавы попел... Тут свой патаемны сэнс. Той, які ўкладваў у яго Барыс Пастарнак.

...Некалі я адпісала Міхасю ў Мазыр, што не маю права адна валодаць такой раскошай — яго вершамі. Ён надрукаваў іх.

То і гэтымі лістамі я адна не маю права валодаць... Пэўна.

Мабыць, было б больш этычна — і разумна! — дачакацца моманту, калі цвярозы рэалізм прыроды нават усіх эўдэманістаў прыводзіць да той рысы, што неаспрэчна дае права на думку — mors Ultima ratio. І трэба было б, прыгожа-традыцыйна ўклаўшы свой рукапіс і арыгіналы лістоў Міхася Стральцова ў тэстамент, — пакінуць нашчадкам гэтую турботу. Але — што будзе пэўным, калі ўжо і мая воля захлынецца зямлёю ці попелам крэматорыя? Таму і пазначыла я сабе публікацыю як права. Не — як абавязак. Хаця б таму ўжо, што ў лісце сваім, без даты (на канверце — 19.IV.82 г.), Міхась Стральцоў пазначаў: „Гэтым разам я не буду такім увішным, як мінулы раз, — не назнарок, а таму, што ўчора, у чацвер, ніяк не здолеў табе адпісаць, і тое пісьмо, ненапісанае, не пайшло раніцай сёння, а раніцай быў апошні тэрмін: пошту цяпер забяруць толькі ў панядзелак. Два дні, калі не болей, для нас з табой прападуць.

Але ўсё роўна пішу вось у пятніцу, суцяшаючы сябе тым, што калі захачу, магу прадоўжыць і заўтра, і паслязаўтра — *нешта накшталт дзённіка распачаць можна*"[1].

А ў лісце ад 30.VI таго ж года зноў даводзіў: „Пра жыццё-быццё сваё *„дыярыуш"*, так сказаць, свой я табе так ці інакш *выкладаю*"[2]. То, мабыць, усё ж — абавязак ёсць. Перад Стрельцовым. Перад яго памяццю. І ў абарону таго, што яго пяро не згубіла свае здольнасці — мне даводзілася чуць, што празаік Стральцоў „все, что мог, уже совершил"[3]. І — таму, што драма жыцця Міхася Стральцова — у нечым і драма пакалення. І даючы фрагменты, эпізоды, абразкі гэтай драмы, я хачу даць штрышкі, пункціры існавання яго як выразніка нашага пакалення. Пакалення — маючы на ўвазе людзей, якім блізкія былі менталітэт, светапогляд Міхася Стральцова. Яго настрой. Яго свет.

Аповед гэты — і пра экзістэнцыю чалавечых адносін, першаіснасную самоту чалавека, пра падзею быцця, падзею існавання ў нейкіх важных сваіх выявах. Пра незалежную субстанцыю духу. Пра тое, як чалавек імкнецца дастасаваць сябе да людства і адначасова ўнікаць яго...

„Раніцай яснага мая..."

Фотаздымак (Міхась Стральцоў аддаў мне яго і іншыя здымкі пасля перадачы па тэлебачанні, дзе яны былі скарыстаныя), на якім малады, нават малы яшчэ, раскудлачаны Міхась, — заспеў нейкае гарэзлівае, імклівае імгненне. Нібыта бег ён з вясёлае гульні — і на хвіліну спыніўся, задыхаўшыся: каб бегчы некуды зноў. Каб адчуць „шумліва-порсткі, роспачна вясёлы" вецер, паслухаць „лапатлівых" вераб'ёў, падпільнаваць птушак на лясоўцы. Як герой ягонай аповесці „Адзін лапаць, адзін чунь". І, мабыць, як ён, быў у атопках пасляваеннай пары. І, верагодна, ягоны дзед Міхась, як дзед Міхалка з тае аповесці, прасіў пана Бога за ўнука: „Пашлі выпрабаванні яму па сіле". Дзеда з матчынага боку, Міхала Ігнатавіча Кузьміцкага, Міхась Стральцоў згадваў неяк у лісце: „...дзед памёр надта рана для ягоных год, але першапачатковым выхавацелем маім, калі гэта, вядома, можна было называць на той час і ў тых умовах выхаваннем, займаўся ён".

---

[1] Курсіў мой. — А.С.
[2] Курсіў мой. — А.С.
[3] Каб не абцяжарваць тэкст, каментар падаецца толькі там, дзе ёсць разыходжанні з цытуемай крыніцай ці тлумачэнне неабходна.

Дык прыехаў гэты хлопец — Міхась Стральцоў — у сталіцу парой, якую пазначаюць „хрушчоўскай адлігай". У сярэдзіне 50-х гадоў. У пару ашаламляльнага сацыяльна-грамадскага прарыву. Было вернута натуральнае права на ўспрыняцце сапраўднай, існуючай рэальнасці, а не фантомнага сёння дзеля светазарнага заўтра. Праўда, неўзабаве нам паабяцалі, што мы будзем жыць пры камунізме. Аднак скептычнае наша пакаленне (рамантызм спакойна суседнічаў з самаіроніяй і скепсісам) успрыняла гэтую дэкларацыю як дэкларацыю — не больш. Затое мы займелі права на самавыяўленне. На сумніва. „Нас вырастил Сталин..." — догма нашага дзяцінства была абвержана, мы вярнуліся да натуральнай высновы, што гадавалі нас бацькі, больш маці (таты нашага пакалення ці не праз аднаго загінулі на вайне), бабкі, дзяды, цёткі. Дзіцячыя дамы... „Я другой такой страны не знаю, где так вольно дышит человек..." — гэтая прыемная ілюзія таксама знікла пасля першых афіцыйных звестак пра рэпрэсіі. Неаспрэчнае веданне пра тое, што ў нас усё — самае лепшае, руйнавалася самой рэчаіснасцю. Нашы паркалёвыя „футболкі" пэўна не маглі канкурыраваць нават з немудрагелістымі світэрамі якога шатландскага вырабу — з'явіліся першыя пасылкі „адтуль", з-за кардону. Пачаў аказвацца „імпарт", слова, што даўно, мабыць, не было ў абыходку. Лаліта Торэз спявала з экранаў пра цудоўны горад Паімбру таксама не ў лахманах, а Ліз Тэйлар то і ўвогуле ў „Рапсодыі" не так выконвала ролю і іграла на фартэпіяне (па ролі — яна піяністка), як дэманстравала сваю бездакорную постаць у недасягальна-шыкоўных строях. Надавалі сацыяльнай самаўпэўненасці хіба што італьянскія неарэалісты — ваша галеча на нашу галечу: хто, так бы мовіць, перасягне.

Галоўнае ж — пасля пасляваенных гаротных нашых пайкоў: і ў прамым, і ў пераносным сэнсе, было чым жывіцца. Стаўся ўжо нейкі харч, наедак, і — хлеб духоўны: пасля ўсіх „Кавалераў залатой зоркі", „Кубанскіх казакоў", усіх класных і пазакласных „вольналюбівых і патрыятычных матываў", пасля рэпрадуцыраваных „шэдэўраў" выяўленчага мастацтва накшталт „Ленін і Сталін у Горках", пасля па-сутнасці суцэльнай забароны жывога слова і жывой думкі — Хемінгуэй і Рэмарк, Олдзінгтон і Дос-Пасас, Салжаніцын і Залыгін, Брыль і Быкаў, займелі зноў літаратурныя і чалавечыя правы Уладзімір Дубоўка і Ян Скрыган, Анна Ахматава і Марына Цвятаева... Пачалі з'яўляцца і згадвацца творы Сент-Экзюперы, Сартра, Камю, Ануя, Гамсуна, Както... З'явіліся фільмы Де Сіка, Феліні, Уайлера, Фішэра, Стэнлі Крэмера, Марселя Карнэ, Лукіна Вісконці... З цэлым гуртам зорак: Жан Габэн, Ален Дэлон, Жэрар Філіп, Жан Марэ, Сімона Сіньярэ, Бэт

Дэвіс, Анук Эмэ, Марлен Дзітрых, Марына Уладзі, Віўен Лі, Одры Хэпбёрн, Грэгары Пэк, Максіміліян Шэл...

Мы глядзелі „Ляцяць журавы” Р.Калатозава і „Баладу пра салдата” Р.Чухрая, „Гамлета” Р.Козінцава і „Звычайны фашызм” М.Рома. З'явіліся новыя творы А.Твардоўскага. Усіх скалануў „Адзін дзень Івана Дзянісавіча” А.Салжаніцына. Пачалі друкаваць І.Буніна... Пісаў сваю новую прозу В.Катаеў: „Святы калодзеж”, „Трава забыцця”...

Пасля бясконцых рэпрадукцый „Раніцы ў сасновым лесе” (на ўзроўні клішэ на цукерачных абгортках) мы захлыналіся „Гісторыяй імпрэсіянізму”, кнігай Ліянела Вентуры „Ад Манэ да Латрэка”, публікацыямі пра Пабла Пікаса і Сальваторэ Далі... Хапалі, як гарачыя піражкі, польскую прэсу, пільнавалі „Иностранную литературу” і „Новый мир”.

У Саюзе візытавалі замежныя зоркі Іў Мантан і Жэрар Філіп... А Гелена Лаўбалава ў Менску, у атракцыйнай чырвонай сукенцы, фацэтна какетавала галаском з мілым акцэнтам: „Кръасную ръозочъку, кръасную ръозочъку я тебье дарью...” На рэнтгенаўскую плёнку запісвалі Булата Акуджаву і Уладзіміра Высоцкага... Зачытваліся Максімам Багдановічам, адкрываючы сабе наноў гэтага „хрэстаматыйнага” паэта. Даведваліся пра тое, што ў беларускай культуры былі Браніслаў Тарашкевіч, Мікола Шчакаціхін, Мітрафан Доўнар-Запольскі, Браніслаў Эпімах-Шыпіла, Ядвіга Ш., Зоська Верас... Антон Луцкевіч, Вацлаў Ластоўскі, Язэп Лёсік... Але тут дзверы зачыняліся. Нельга, не дазволена, не пажадана.

Канец 50-х — пачатак 60-х... Ілюзіі, надзеі, спадзявапні...

Было вернута права на лірыка-філасофскую прозу. На інтымную тэму. На камернае, так бы мовіць, светаўспрыманне. Хаця ўвесь час афіцыйная перавага аддавалася эпахальнаму, маштабнаму, падкрэслена сацыялагічнаму. І ўсё ж... З'явіліся новыя творы Янкі Брыля, Юрыя Нагібіна, Валянціна Катаева. Пачыналі пісаць Юры Казакоў, Георгі Сямёнаў, Алег Бітаў, Міхась Стральцоў, Уладзімір Караткевіч.

Падавалі — упэўнена і па-ранішняму свежа — галасы Рыгор Барадулін і Анатоль Вярцінскі, Яўген Еўтушэнка і Андрэй Вазнясенскі... Бэла Ахмадуліна, Вера Вярба. (Славутых сёння Іосіфа Бродскага, Уладзіміра Сакалова мы прачыталі пазней.)

Было вернута права на скепсіс. На іронію. На парадаксальнае мысленне. Абнаўлялася рэчаіснасць. рабілася іншай літаратура. Дарэчы, не толькі ў разварушаным ідэёвымі віхурамі Савецкім Саюзе. І там, на Захадзе, з'явілася так званае раз'юшанае пакаленне: Джон Уэйн, Джон Осбарн, Джон Портэр. Там быў абвешчаны антыраман: Наталі Сарот, Алан Роб-Грые, Мішэль Бютор. Зноў па ўсім свеце

пайшла мода на парадоксы Бернарда Шоў і Оскара Уайльда, усе сцэны былога сёння Soviet Union бралі ў палон „Варшаўская мелодыя” В.Зорына (пра нешчаслівае каханне полькі і рускага) і „Двое на арэлях” У.Гібсана (таксама — гісторыя кахання), праўда, гэта крыху пазней.

А ў сярэдзіне 50-х юнака са Слаўгарадчыны, з вёскі Сычын, у горадзе Менску сустрэлі сінкопы яшчэ мала дазволенага ў нас джаза, хаця рытмы класічнага дыксілэнда паўсюдна ўжо рваў на часткі пераможны рок-н-рол. На пляцоўцы ж паміж інтэрнатамі універсітэта на Бабруйскай і хім- і фізічным карпусамі акуратна вальсавалі „шэрачка з машэрачкай” учарашнія дзесяцікласніцы, смела пратоптвалі падэшвы вальс-бастонамі спрактыкаваныя танцоры, старанна-зухавата пераміналіся з нагі на нагу урбанізаваныя „элементы”, рытмічна млелі ў танга парачкі. „Домино, домино, будь веселым, не надо печали”, — гнаў распеўна радкі ўзмацняльнік. „Ты ходишь в галстуке, ты куришь сигареты”, — вясёла ці то папракаў, ці то канстатаваў нехта борздзенькім рытмам; пераможна-няголасна грымела: „Мишка, Мишка, где твоя улыбка...” А на юрфаку, дзе месціўся з канца 50-х і філфак (журналісты былі ў яго складзе), адбывалася нешта і зусім па тым часе забароненае: мясцовы аркестрык жвава „выдаваў” рэпертуар Элвіса Прэслі і Дзіна Рыда. І энергічна куляліся, скакалі юрысты, філалагіні і журналісты — ажно да вялікага гневу мясцовых камсамольскіх уладаў. Якія, дарэчы, у суполцы з рознымі актывістамі вялі цяжкія „ідэалагічныя” баі: якую шырыню павінны мець штаны ў савецкага маладзёна і як гэная шырыня адбіваецца на ягоным інтэлектуальным узроўні і патрыятычных пачуццях.

А насупраць філалагічна-юрыдычнага корпуса была наша сапраўдная Alma mater[1] — Ленінка[2]. Дзе мы і набывалі: па праграмах, а больш самапасам — адукацыю. Чыталі класікаў і някласікаў. Здаецца, Міхась Стральцоў Ленінку не вельмі наведваў, любіў спасцігаць мудрасць у больш камфортных хатніх умовах. Як і не быў зацятым танцорам. Але... і ён, і яго героі жылі ў тым часе. Дзе былі тыя ж захапленні, тыя ж гукі, тыя ж кнігі. (Наўмысна не цытую выказванняў Стрельцова з даведніка „Пра час і пра сябе” — яны ўсім вядомыя). А магчыма, больш нояк згадваецца ягоны „Свет Іванавіч, былы донжуан”, яго герой-равеснік: „Недзе на трэцім курсе я адпусціў доўгія валасы — тады гэта было можна. І падняў каўнер курткі — гэта таксама, здаецца, лічылася, што няблага. Тады катастрафічна, ува-

[1] Літаратурна кормячая маці (лац.): — сапраўдная студэнцкая назва універсітэта, установы, што дае духоўны пажытак.
[2] Сённяшняя Нацыянальная бібліятэка.

чавідкі вузілі ў хлопцаў штаны, затое так прасторна было плячам пад шырачэзнымі пінжакамі. Праўда, гэта ўжо мяне не датычыла. Доўгія валасы — няблага. І падняць каўнер — таксама. Я чытаў тады французкія раманы. Эміль Бландэ, Люсьен Рубампрэ... Галантны век, дасціпнасць. І скепсіс".

У кожнага з нас быў свой час спасціжэння „Страчаных ілюзій". Я праглынула 13 тамоў Бальзака, якія толькі што выйшлі з друку, карычневыя асобнічкі, адзін да аднаго, недзе ў 9 класе, — прыблізна тады ж Стэндаля, Уайльда, Шоў, герой Міхася Стрельцова — на трэцім курсе. Некалі прачытаў іх і сам Стральцоў. Наша пакаленне адкарасквалася аб бабаеўскіх і кочатавых, мы мелі інтарэс да замежных раманаў: Рамэна Ралана, Томаса Мана, Ражэ Мартэна дзю Гара, Джона Голсуорсі... І тыя самыя раманы Філдзінга, Дзікенса, дзе „шматпакутныя героі пад эпілог сыходзіліся на ласкавы агонь камінка. За апушчанымі шторамі выў халодны восеньскі вецер. Камінак быў узнагародай. Цаной былой неўладкаванасці і нягод". Ва ўніверсітэцкі і пазнейшы час пра ўсё гэта мы, як і герой Міхася Стрельцова, згадвалі з іроніяй. Самаіронія рабілася зброяй самаабароны, пафас быў „прыладай" састарэлай і штучнай.

У польскай перыёдыцы мы чыталі Пруста і Кафку. Тата Хэм, Олдзінгтон, Эрых-Марыя Рэмарк, Фіцджэральд Скот, — іх героі нішчылі ўсе ўяўленні пра свет і пра нас. Адчынялі старонку кнігі і чыталі: „А потым што мы рабілі? — спытаў ён". Ніякіх табе тлумачэнняў, апісанняў, прэамбул. Мы адчувалі на сабе ўздзеянне таго самага таямнічага падтэксту, разуменне якога пазней зацягалі, заштампавалі, а ў нас, на Беларусі, так і не ўспрынялі, беручы пад увагу як адзіна магчымую, так бы мовіць, нацыянальную школу — апісальна-крытычны рэалізм, падрабязны, непаспешлівы, грунтоўны. Так, і толькі, усё астатняе ад нячыстага. Праўда, Міхасю Стральцову непадобнасць яго неяк даравалі. Ён пачынаў, не „расцякаючыся думкаю па дрэву": „У тэлефоннай будцы былі двое, і я ненавідзеў іх". Вы не знойдзеце такога пачатку ні ў кога з ягоных літаратурных равеснікаў. Хаця да ўсіх прыйшла літаратура, якую даўно ці наогул не друкавалі ў Саюзе. Хаця ўсе былі „дзецьмі XX з'езду", „дзецьмі вайны", амаль усе — „з хат".

Але вось гэта было канкрэтнай і агульнай рэаліяй для ўсіх: партрэт „бацькі ўсіх народаў" пыліўся ў інтэрнацкай шафе-кладоўцы. Рэаліяй, што давала, аднак, магчымасць думаць па-рознаму, успрымаць па-рознаму. Было такое ўяўленне пад час чытання Стральцова — у нечым гэта аб'ектыўная, а ў нечым суб'ектыўная рэальнасць. Таму што час, палітычныя абставіны Стральцоў пазначаў толькі штрыш-

ком. Яны прысутнічалі, і досыць відавочна — скажам, адзін лапаць, адзін чунь з яго аднайменнай аповесці: рэаліі і ваеннага, пасляваеннага часу. Але яны — толькі штуршок для аповеду. Ён экзістэнцыяльна ўспрымаў свет і падзеі — у яго ў цэнтры ўвагі асоба, чалавек. Астатняе фон: гістарычны, сацыяльны, падзейны. Абставіны рэчаіснасці. Якія ён умеў пазначыць кароценька і трапна. Не любіў сумнасумленна расцягваць на безліч старонак. „Я — малафарматнік", — гаварыў ён. Крыху пацвельваючыся.

Хлопец з вёскі Сычын меў прыроджаны тонкі, дыхтоўны густ. Адразу займеў арыентацыю на сучасны ўзровень мыслення і пісьма. Хаця любіў і ведаў і „гудлівыя строфы" Эсхіла і Піндара, і „літургійна суладнае і прыгожае" сярэднявечча, і высілкі „нястрымнага розуму" новага часу. І, дарэчы, нейкую асаблівую зваблівасць мелі для яго паэты пушкінскай пары, і сам „абраннік сонечнага Феба", і „усадебная культура" XIX стагодзя. З XX стагоддзем адносіны ў яго былі ўважлівасклаланыя. Ён падоўгу трымаў кніжкі, што браў у мяне: Ж.П.Сартра („Экзістэнцыялізм — гэта гуманізм", „Словы", „П'есы"), Тэяра дэ Шардэна („Феномен чалавека"), Бертрана Расела („Гісторыя заходняй філасофіі"), Ражэ Гарадзі („Рэалізм без межаў"), Самарыя Вялікоўскага („Канты „няшчаснай свядомасці").

Гэта, праўда, было ўжо ў 70-я, 80-я гады. А на тую маладую пару яго не абмінулі, здаецца, усеагульныя „ідалы". Згадаем хаця б у „Дні ў шэсцьдзесят сутак" — „Сцеражыцеся рыбы-лоцмана!". Назва раздзела „паўночнага дзённіка", увесь гэты раздзельчык, „адступленне літаратурнае" — пра Хемінгуэя. Пра рыбаў-лоцманаў, што цікавалі і за Хемінгуэем, і за Чэхавым (Стральцоў прыгадвае тут яго). Мы, мабыць, можам дадаць — за самім Стрельцовым. І пра тое, што „літаратура была для яго, Хемінгуэя, адным з даступных чалавеку сродкаў сцвярджаць сваю годнасць", і пра тое, як яго „брала ў палон даведзеная да самай звычайнай рэальнасці ілюзія перададзенага словам жыцця". І..., і... Стральцоў меў жыццёвыя і літаратурныя прыхільнасці свайго пакалення: той яго часткі, для якой ён пісаў. Ці чытала яна яго? Пытанне не простае. І пра гэта крыху пазней. А тады, мабыць, і Стрельцова, як усіх нас, вабіла нязвычнасць, нязмушанасць, нетуральнасць герояў Хемінгуэя, інтрыгаваў стыль іх жыцця. Жалезная заслона толькі-толькі, скрогатна і цяжка, адчынялася. А героі Хемінгуэя сёння — у Парыжы, заўтра на боі быкоў у Памплоне, песлязаўтра — на сафары ў Афрыцы. І на вайну глядзелі інакш — не так просталінейна, як большасць нашых суайчыннікаў. І стаўленне да высноў жыцця ў іх было іншае. Іх светаўспрыманне было для нас навіной, адкрыццём.

Для пакаленняў старэйшых гэта сталася, так бы мовіць, магчыма, чарговай модай, паўторам трыццатых гадоў (шмат што друкавалася ў „Интернациональной литературе” — Хемінгуэй, Дос-Пасас). Для нас — не тое каб сталася найноўшым катэхізісам, аднак вельмі ж успрымальным ракурсам рэчаіснасці. Яны так выйгравалі ў параўнанні з пастулатамі сталінскага афіцыёзу. Мы ўзбройваліся скепсісам Генрыха Бёля і Эрыха Марыі Рэмарка: „... бліскуча замілаванае нішто, уталентаванае ў сваёй нікчэмнасці”; „Хто ні на што не спадзяецца, той не будзе расчараваны”; „Толькі не прымаць нічога блізка де сэрца. Тое, што прымеш, маеш намер утрымаць, а ўтрымаць нельга нічога”. Мы адпрэчвалі плакатна-пустазвоннае ўчора і сёння. Мы прагнулі адкаснуцца ад стэрэатыпаў рэжыму.

Вызваляліся ад пафасу бацькоў і дзядоў, ад ілжэідэалогіі, ад ілжэідэалаў: пагарджалі наменклатурнымі чыноўнікамі, іранічна-скептычна ставіліся да афіцыёза. Мы вышэй за ўсё лічылі звычайныя чалавечыя адносіны, шанавалі перавагу інтэлекту і таленту, але не перавагу пасады. Не мелі пашаны да маёмасці. Пра грошы гаварыць не было завядзёнкі. Спытаць — колькі зарабляеш? — было пачварна ганебным тонам.

Адкуль жа ўзяліся чыноўнікі? Што вы рабілі пад час застою — як пазначылі дваццацігоддзе ад сярэдзіны 60-х да сярэдзіны 80-х — такія пытанні давялося пачуць нам у другой палове 80-х.

Дарэчы сказаць, высокія чыны і ўвогуле мала хто займаў з нашага пакалення. Калі займалі — досыць позна. Напачатку лічылася — занадта маладыя, „сталінская гвардыя” моцна трымала пазіцыі, сядзелі ва ўсіх чыноўніцкіх крэслах гэтак жа цвёрда, як у крамлёўскіх. „Не магу без працы” — гэта было праўдай, гэта было і трагедыяй. Было трагедыяй таго пакалення — і наступных. Ці не ў першую чаргу — нашага. Бо калі прыйшоў да ўлады Гарбачоў, было пазначана спачатку неаспрэчна: старыя — у архіў. Хаця крыху пазней наша пакаленне аказала сябе вельмі актыўным, вырашаюча актыўным — і пад час так званай перабудовы, і пад час пазнейшых падзей. Але гэта ўсё рэплікі „ўбок”, як пазначаюць драматургі. Большасць — не імкнулася да пасад. „Не прымяраў мундзіраў”, — гэта пра сябе мог сказаць не толькі Рыгор Барадулін (яго словы), а і Уладзімір Караткевіч, і Васіль Сёмуха, і Арсень Ліс, і, безумоўна, Міхась Стральцоў. „Для пісьменніка няма іншай кар'еры, акрамя творчай”, — словы таго ж Хемінгуэя. І яно заўсёды было так, ва ўсе часы. Але на нашу пару — пачынаючы ад 30-Х гадоў — адукаваныя мецэнаты зніклі, за кіраўнічыя сталы траплялі вельмі рэдка людзі дасведчаныя і талерантныя, а звычайна з трафарэтным і ваяўніча выпрастаным уяўленнем. Хаця — літаратур-

наму пакаленню Стральцова пашанцавала: у „Полымі” на пачатку іх літаратурных спроб быў Максім Танк, у „Маладосці” — Пімен Панчанка. Прозу Стральцова бласлаўляў Янка Брыль. Аднак — у выдавецтве, што выпускала мастацкую літаратуру, тады рабілі дырэктарамі К. Майхровіч і З.Матузаў. Гэта пры іх грамілі і рассыпалі набор твораў Уладзіміра Караткевіча. Гэта пры іх рассылаліся загады і вердыкты — што можна, што трэба і што не трэба пісаць.

Міхась Стральцоў выбраў сабе шлях, які ў 60-я, 70-я гады ніхто не забараняў і ніхто асабліва не заахвочваў. Не лаялі, а так, пашкрэбвалі словам: немаштабна, камерна, неактуальна. Лірычна-філасофская проза. Крытычная проза. Пазней — паэзія. Тут было выратаванне. Тут была трагедыя.

Наша пакаленне ў відавочныя маразы пасля „адлігі” „залегла” ў рамантычна-аналітычны дрэйф. „А я еду, а я еду за туманом, за туманом, за туманом и за запахом тайги”, — гэтую немудрагелістую мудрасць — хай даруюць мне таўталогію — падхапілі невыпадкова. Бегчы — было яшчэ магчыма. І не толькі за мяжу (гэта было досыць складана, між іншым). Хаця, зразумела, выяўлялася, што ў тайзе або каля праліва Лаперуза тое ж самае, што ў роднай Беларусі ці дзе-небудзь у так званай сярэдняй паласе нашай былой неабсяжнай. „Вясёлую планету” Калыму, здаецца, так актыўна ўжо не асвойвалі, аднак трапіць у псіхушку ці проста ў спісы неблаганадзейных было вельмі проста. Узварухнулася, абудзілася было надзея на ўзнаўленне, калі не Адраджэнне, беларускасці — і пайшла пад лёд пасля „адлігі”. Адлучэнне ад беларускага ішло неўпрыкметку нібыта, але запланавана, няўхільна. Паводле прадпісанняў і тэорый пра адміранне нацый. З'явіліся „ліберальныя” паслабленні: хочаш — вучы: не хочаш — не вучы. У навучальных установах знікала мова. На ўсіх узроўнях. Забываліся на мову тыя, хто яе ведаў: нашы равеснікі. Які ж інжынер, якая лекарка мелі нармальную магчымасць гаварыць па-беларуску? Пісалі пра нашу мову Уладзімір Караткевіч, Рыгор Барадулін, даводзілі выдатныя ўзоры літаратурнага існавання яе Вячэслаў Адамчык, Іван Чыгрынаў, Анатоль Кудравец. Пакутна раздумваў пра „загадку Шаміссо” Міхась Стральцоў у „Загадцы Багдановіча”. Тут было выратаванне. Тут была трагедыя. У канцы 80-х гэтае пакаленне папракалі. Шмат. Жылі ў застоі. У турму не ішлі. Штандар нязгоды не выкідвалі. На мітынгі не выходзілі (далёка не зайшлі б, між іншым). Адным словам, мелі нахабсгва — існавалі. Паслухмяна запісвалі ў анкеты: „Не быў”, „Не ўдзельнічаў”, „Не маю”... Так.

І захоўвалі свабодны дух. Хаця „ламаліся” нашы равеснікі, тыя, хто нарадзіўся ў канцы 30-х — пачатку 40-х, часцей, як больш ста-

рэйшыя ці маладзейшыя. Адны, старэйшыя, набылі жыццёвага вопыту і маўклівага скепсісу яшчэ пры „правадыру ўсіх народаў". Маладзейшыя — набывалі імунітэт самазахавання ў брэжнеўскія часы. Мы, загартаваныя ў дзяцінстве лозунгам і накшталт „За справу Леніна — Сталіна будзьце гатовы!" — „Заўжды гатовы!", у гады сталення і ўзроставага максімалізму паверылі „назаўсёды": культу асобы не будзе, таталітарызму не будзе, хлусні не будзе... Рамантызм, высокія ідэалы, іронія, скепсіс, вера і нявер'е — усё перакруцілася ў няпросты скрутак. А тут пачалося — інверсіі, эўфемізмы: „быў рэпрэсіраваны", праз пару гадоў — „трагічна загінуў", яшчэ праз нейкі час — дабрачынна „памёр". Пра ўсіх ахвяр 30-х гадоў. Прывучаныя да аскетызму як да нормы жыцця, існавання, мы бачылі, што гэтыя прынцыпы ў пару „развітога сацыялізма" не маюць цаны, увогуле пачаліся масавыя „абмены" — купля-продаж на масавым, прымітыўным, і нейкім бессаромна-танным узроўні.

Праўда, можна было цешыць сябе „маленькімі радасцямі": чытаць кнігі (яны былі досыць таннымі, і з'яўлялася многа цікавага), хадзіць у тэатр (у 60-я гады быў сапраўдны тэатральны бум), слухаць музыку (сур'ёзныя, класічныя творы былі не толькі ў пашане, былі ў модзе — неблагая мода), хадзіць у кіно (а глядзець было што — фільмы Бергмана, Антаніёні, Арсенія Таркоўскага). Дарэчы, напрыканцы 50-х, у 60-70-я гады мы слухалі Святаслава Рыхтэра, Эміля Гілельса, Давіда і Ігара Ойстрахаў, Віктара Траццякова — білеты былі недарагія, а пазнейшага абавязковага блату было не трэба: білеты набываліся проста ў касах. Мы слухалі Баха, Моцарта, Шапэна, Шумана, Паганіні, Вівальдзі... А Брамса і Ліста выконваў выдатна наш менскі філарманічны аркестр. Дырыжыраваў — як дырыжыраваў! — Віктар Дуброўскі.

Можна было прыдбаць новыя туфлі, з'есці смачных цукерак, паспрабаваць паехаць за мяжу, дыхануць „пылам стагоддзяў" (гэта было досыць складана, але магчыма), Пайсці ў кавярню, выпіць кубачак кавы, келіх віна. Адчыняліся сімпатычныя кавярні, якіх раней не было (на тую пару, калі я пішу — у 1991-1992 годдзе — кавярні робяцца прытулкам для... не, не для эліты, для абраннікаў, так бы мовіць, Мідаса — праўда, модны сучасны Мідас мае палёгку: можа ператвараць і наадварот: золата ў рэчы і рэчывы).

Шмат было дробязных і менш дробязных і вызначальных — „прывілеяў", што былі даступныя кожнаму. На побытавым узроўні. На свядомасным.

Можна было колькі хочаш раздумваць пра лёс свой. Лёс народа. Шляхі чалавецтва. Тут было выратаванне. Тут была трагедыя.

Зараз, калі я пішу гэтыя радкі, вельмі модна выдаваць сябе за ахвяру рэжыму, пакутніка. Нават тым, хто няблага ўладкоўваўся ў розныя часы. Не быў ані бедным, ані ніцым.

Міхась Стральцоў не выдаваў сябе за пакутніка. Не адчуваў сябе ім. Не быў ніколі прыстасаванцам. Жыў у рэчаіснасці. І ў свеце, створаным ім самім. У той рэальнасці, што ён назваў — „Мой свеце ясны". Беларускае слова для яго было натуральным, сваім, нязмушаным. Ён не змагаўся за яго. Ён жыў ім. Душу свайго народа адчуваў глыбінна, сутнасна. Першаіснасна. Выславіў гэта. Непасрэдна — больш у „Загадцы Багдановіча", апасродкавана — ва ўсіх сваіх творах. Ці адчуваў трагедыю беларускага слова? Безумоўна. Як змагаўся за яго? Адпаведна з прыродай свайго таленту і чалавечай натуры.

Пра творчасць, пра творчую асобу думаў заўсёды. Не толькі пра літаратараў.

Загадка „назскіх" натур

Вось і ў адным з тых лістоў, пазначыўшы з сумнаватай іроніяй абставіны свайго быцця: „...дзяліцца асабліва няма чым: тое, што акаляе ці стаецца ўтокам быцця, — аднастайнае, як расклад, а ў нутро сваё, сказаць праўду, заглядваць не хочацца: няхай там мірна спяць і анёлы, калі яшчэ кволяцца трохі, і другія, інфернальныя, так сказаць, істоціны і стварэнні", ён працягваў адказ на мой ліст:

„Толькі вось твая згадка пра Шапэна ўзварушыла трохі мяне, і успомніліся свае хвіліны з панам Фрэдэрыкам — кніжка, здаецца, Яструна [так. — А.С.], пра яго, між іншым, неблагая — ёсць і яшчэ нейкая адна, не яго, „Воблік любві" — (Брашкевіч? ці як?) [так. — А.С.] праглядаў некалі — не спадабалася. Пра Шапэна цікавае ёсць у артыкулах Метнера, таго, які сябраваў з Рахманінавым, быў сам неблагім кампазітарам, але [нечытальна] быў, па-мойму, цікавым тэарэтыкам гармоніі.

Праз Шапэна добра адчуваеш назскую натуру — не ў той іпастасі, у якой, скажам, гэта вонкава (часта) падаецца ў Веняўскага ці ў куды як слабога, залюблёнага абывагалем Агінскага. У Шапэна амаль намёку няма на рамантычныя транты — каласальная логіка імправізацыі пры ўсіх нерастрачаных „расё і пылку" (водару) успамнення пра пачуццё, — і геніяльная наструненасць, аркестроўка (на фартэпіяна) [мабыць, ён меў на ўвазе — аранжыроўка.] сугуба назскага ладу рэфлексіі (гэта ў іх ёсць), — і гэта ўжо як бы іхняя нейкая загадка. Адна са славянскіх загадак так званых, а назская — асаблівая".

Увогуле Міхась Стральцоў быў з тых, для каго існасць рэчаў і падзей і свет літаратурны, мастацкі былі заўсёды відавочнай рэальнасцю, неад'емнай. Не ў рэчышчы дурной літаратуршчыны, а ў тым неад'емным сэнсе, які дае існаванню чалавека высокая культура. Калі свет ужо не ўяўляецца без Дантэ і Скарыны, без Рафаэля і Моцарта, без Блока і Багдановіча...

Не, жыццё не было для яго толькі літаратурным матэрыялам. Першая і другая рэальнасць суіснавалі ў яго ўсведамленні. Ён вельмі тонка адчуваў код узаемаадносін паміж існасцю — мастацтвам, паміж „перадмастацтвам" і ўласна творчасцю. Паміж шэрай звычаёвасцю і таямніцай. Таямніцай чалавека, асобы, творцы. Жанчыны. Раздумваў над тым. Меціў задумамі. Згадваў пра няспраўджанае. Можа, у эпісталярным жанры гэта ўсё не мела той эстэтычнай крышталёвай завершанасці, як, скажам, у „Смаленні вепрука", але мела сваю стыхію дакладнасці, сваю дысцыпліну родзуму і пачуццяў. Прырода яго чалавечага таленту змяшчала ў сабе непадзельнасць роздуму і ацэнак, плыні жыцця і ўсведамленне яго. Як і таленту пісьменніцкага:

„Во — хацеў я аднойчы напісаць апавяданне пра танцпляцоўку (даўно), і задума, здавалася, цікавая была: нябожчыку Рылько [Алесь (Аляксей Іванавіч) Рылько (1923-1967) — празаік, публіцыст, драматург] нападпітку неяк расказваў, а ён уталопіў вочы ў мяне, доўга глядзеў, неяк тужліва-хітравата, як гэта ён умеў, а потым кажа нешта накшталт гэткага: а ты даўно, хлопча, каровы пасвіў, касіў ці дровы пілаваў? І пра Дастаеўскага нешта сказаў, і пра ягоную „хромоножку" са Стаўрогіным — маўляў, вывіх і выбрык. Разумны быў чалавек, і мы, гадамі розныя, сябравалі, можа, па-сапраўднаму, а больш ён нібы бацька мне быў. А пра Даст[аеўскага] ён сказаў нездарма: у мяне ў той задуме нейкім саматужным Фрэйдам патыхала, ён гэта неяк адразу зразумеў. А задума ці не забылася, памятаю толькі і цяпер чамусьці ўпэўнены, што, далібог, неблагая была. Калі-небудзь, можа, успомню: нечага з другога вопыту дадам і, дадаўшы, можа, напішу. Бо начытаешся, як У. з В. „живописуют" жанчын і каля, дык не па сабе неяк робіцца: і тэмы шкада, і праўды шкада, той праўды, пра якую стары Талстой (у адносінах да жаноча-мужч[ынскай] прабл[емы]) выказаўся неяк так: я пра тое голас падам, калі адной нагой у труне буду і выкажуся, шасну ў труну і векам накроюся. Так, здаецца, Горкі перадае — чалавек, які выдумаў сябе і выдумляў другіх, страшная ў яго гэтая ўласная выдуманасць, упэўненасць дзяка ці царкоўнага начотчыка. Можа, адзіны з рускіх літаратараў вёску не разумеў і не любіў. Яно дык любіць, канечне, мала за што можна, але... ягоная яўная, а

часцей схаваная, варожасць да інтэлігенцыі даказвае толькі тое, што ён самавук і тое, што інтэлігентам трэба нарадзіцца. Прапаведваць веды, з аднаго боку, услаўляць волю і нейкага чалавека, паднаўляючы зноў жа саматужна Ніцшэ, і забыць пра Акакія Акакіевіча, як гэта было ў Горкага, — гэта і не па-руску неяк, і не па-асветніцку нават. Пану грамата цяжка даецца, а калі даецца, дык прымаўкай робіцца нездарма.

А наогул, самавукі небяспечныя людзі — гэта можна убачыць, напрыклад, і на нашым S. Прыгледзьцеся.

Надвор'е у нас даўно ўжо сапсавалася — сырасць, макрэча — не ведаю, як у вас. Радыё я не слухаю, ды і ўключаюць яго прапары цэнтралізавана, так сказаць, калі захочуць. Футбол я не гляджу. Вось пішу табе (гэта раніцай, палова восьмай, да паверкі) — дождж шастае, а ў мяне круцяцца рубцоўскія радкі:

Седьмые сутки дождь не умолкает —
И некому его остановить!
Все чаще мысль угрюмая мелькает,
Что может всю деревню затопить.

[Цытавана дакладна.]

Цытую па памяці, таму і сумняваюся. Неяк так. Там яшчэ, здаецца, ёсць радкі: „на кладбище, как будто крокодилы, ворочаются, спятивши, гробы”[1].

Бр! Мальчишка. Часто „смешной и милый”, кажется, у него эта страсть пугать и легкомысленничать. Вроде:

Прозрачно небо голубое,
Прозрачен воздух голубой.
Какое место вам? — Любое!
Любое время, край любой.[2]

Ах ты, божа мой!

Як яму ў тым абраным ім ці некім другім краі цяпер, адзін бог ведае. Напрадракаўся: „Я умру в крещенские морозы”. Так, здаецца, і было. Някрасаўскі пейзаж нейкі над намі, да Кальцова не дараслі ці

---

[1] У Рубцова:

На кладбище затоплены могилы,
Видны еще оградные столбы,
Ворочаются, словно крокодилы,
Меж зарослей затопленных гробы...

(Н.Рубцов. Подорожники. М” 1976. С.43)

[2] У Рубцова:

Прекрасно небо голубое!
Прекрасен поезд голубой! —
Какое место Вам? — любое.
Любое место, край любой.

(Н.Рубцов. Подорожники. С. 138).

перараслі, — паспяшаліся. Але нешта я сумнае пад дождж пачаў — не буду. Вось табе зноў славянская рыса” (5.VI.82).

Засталося ненапісаным і тое апавяданне, і іншыя апавяданні, эсэ. Стральцоў не любіў ні саматужнай нудоты прымусу і самапрымусу, не апускаўся да хуткапісу важных праблем. Увогуле ж — задумваючыся над безданню і вышынямі чалавечых пачуццяў і розуму, выяў жыцця, існавання, заўсёды ўсё ж заставаўся ў, так бы мовіць, арэале Быцця, не пацвельваючыся з Небыццём, за тым, што па-за рысай нашага існавання.

Загадка ж творчасці і творцы заўсёды, мабыць, займала яго. Заўсёды меціла яго думку. Часам і перашкаджаючы. Не даючы спраўдзіцца намерам. Ці, можа, нават замінаючы першаадчуванню, ці што, жыцця. І — прыходзілі вось такія згрызотныя думкі. Думкі ягоныя — І наконт свайго занятку, і наконт маласпрыяльнай нашай глебы для сапраўднага таленту. А дзе, дарэчы, для таленту — спрыяльная глеба?

„А *толькі* літаратурай займаюцца ў нас ці адпетыя дурні, накшталт мяне (ды каб жа яшчэ займацца было можна, седзячы за айчынным дротам) (ЛПП — лякарска-працоўны прафілакторый), ці чыноўнікі, якім здаецца, што без іх літаратура загінула б, і тут ужо яны аддаюцца ёй цалкам, няўхільна шнуруючы яе пад ранжыр, — хоць тут ужо можа не літаратура, а нейкая кітайская плантацыя. А С. і D. стаяць над гэтай плантацыяй і ў калатушкі б'юць — адпужваюць вераб'ёў. Ну іх!”

„Кінуць бы ўсё гэта, ды вось бяда — позна, нічога другога не ўмею, а вучыцца другой навуцы калі? Ды і ранейшае такое-сякое ўмельства, напраўдзе, растрачана ўжо...” (На канверце дата 29.5.82.)

Думка гэтая, пра тое, што ўжо ўсё растрачана і Стральцоў „адпісаўся”, была вельмі ж папулярнай у так званым Аппаратурным атачэнні. Я нездарма згадваю яе.

Міхась Стральцоў часам, не толькі са мною, уголас даводзіў думкі свае, асабліва ў якую роспачную хвіліну. У лістах ён пісаў нават такое: „Усе мае (амаль усе — бо не паверыш) кволыя літздольнасці і скупыя вольныя хвіліны забіраеш ты...” (12.VI.82). (Маюцца на ўвазе лісты.) Я тады не паверыла і зараз не даю веры. Былі шматлікія абставіны, былі своеасаблівасці характару, была, здаецца, калі не лянота, дык хісткая самадысцыпліна. Было і такое: „А каму гэта трэба?” Сапраўды, талент тонкі, ламлівы, элітарны. Не з тых, якім захапляюцца хатнія гаспадыні і дзяўчаткі з універмага. Ці хлопцы з ПТВ. Я не збіраюся прынізіць ні тых дзяўчатак, ні тых хлопцаў. Там таксама, між іншым, ёсць выключэнні. Але ж каб слухаць Баха, трэба мець хаця б прыродную схільнасць да гэтага. Сякую-такую падрыхтоўку,

накіраванасць Менталітэту — пачуццяў. Ну, і ўсё ж нейкія ўмовы і перадумовы. І Гегеля не ўхопіш, прызвычаіўшыся чытаць выключна дэтэктывы. І Поля Валеры наўрад ці агораеш, калі вока і розум шукаюць адно: хто каго любіў, хто каго забіў. Патрэбны чытач, што ўмее размежаваць побытавую і пазазвычаёвую свядомасць.

Чытаць Міхася Стральцова — таксама трэба мець і пэўныя схільнасці, і пэўныя ўмовы. Гэта пісьменнік для людзей падрыхтаваных. Разумова і духоўна. Пісьменнік вытанчанай, празрыстай умельствам сваім мовы. Беларускай мовы. На рускай мове, хай не пакрыўдзяцца ягоныя перакладчыкі, таго Стральцова, якога ведалі мы, ужо не было. І Міхась Стральцоў фатальна рабіўся пісьменнікам для вельмі вузкага кола людзей. Хто ведае? Хто чытае? Была, мне здаецца, і яшчэ „стрэмка". Ці, хутчэй, стрыжнявая „зацыкленасць". Натура, якая міласцю сваёй вялікай, Боскай, дорыць талент, „выдае" да яго і бясконцага сумніву, і нездаволенасці сабою і іншымі, і прагу абсалюту. Абсалюту ва ўсім. У стасунках высокага розуму і пачуццяў. У звычайных побытавых з'явах. У адносінах з людзьмі — увогуле. З сябрамі. З жанчынамі. Абраннікі Боскія ствараюць вобразы. Прагнуць гармоніі. А рэчаіснасць падсоўвае мітусню і сурагаты. Замест сапраўдных пачуццяў. Высокіх ідэяў. Бездакорных адносін.

І поўзае чыноўнае вока па выпакутаваных радах, дзе словы — выяўленыя ў фразах, у літарах: і міласць, і дараванне, і дабро, і зло, і пакуты, і шчаслівы крок лёсу. Расчыненая Кніга Быцця. І чалавечае „я" сціскаецца ад гэтых позіркаў, ад чужой знешняй сілы, бунтуе супраць ахвяравання, супраць парушэння існасных сувязей. І супраць мітуслівага нібыта клопату тых, хто побач, хто перашкаджае існаванню на ўзроўні вышэйшых сутнасцяў. І Чалавек, Творца бяжыць ад усяго, і недзе знікаюць, раструшчваюцца думкі, праекты, ідэі.

Няпростыя адносіны звычайна складваюцца ў творцаў з уладамі (не будзем лічыць „лукавых царедворцев" стваральнікамі сапраўднага). Невыпадкова, мабыць, Міхась Стральцоў меў тую сталую схільнасць да рускай „усадебной культуры". Яму патрэбны былі незалежная адстароненасць, магчымасць размысліць, быць вольным. Мастакі ці не заўважаюць уладароў, ці бягуць ад іх — калі гэта магчыма. Ці ўваходзяць у канфлікт. Ці адкрыта змагаюцца. Але не будзем перабольшваць. Безліч — тых, хто пакутаваў, хто загінуў, хто пісаў у пекле ці пасля пекла, хто меў творчасць як зямны крыж і як зямное збавенне, хто зведаў здраду і ўціск. Але „спісваць" усё на сацыяльныя варункі — ці то ў часы Мікалая I, ці то пад час сталыпінскіх рэформаў, ці то ў часы сталінізму, ці ў часы так званага застою — таксама вульгарызатарства і спрошчанасць. Прыгонны лад, царскія

сатрапы, паўстанні, перавароты і рэвалюцыі, сталінскі ГУЛАГ, брэжнеўскія „ўшчыльніцелі духу” — было. Усё гэта некага змусіла да подзвігаў пяра, некаму прысудам зрабіла духоўную смерць, некаму — зрабіла прымусам немату. Але — былі і заўсёды застануцца — пры ўсіх уладах: і ў самым росквіце эканамічным і палітычным — і чалавечая зайздрасць (досыць заўсёды акуратна і абмежавана здольных Сальеры, і так мала таленавітых, ад Бога — Моцартаў), і пэўныя абставіны лёсу, і цяжкае ўжыванне ў свет чалавека, для якога норма — адыход ад нормы, а ўзлёты мяжуюць з наканаванасцю бездані, урэшце — чалавек — гэта не толькі прыродна-грамадскае існаванне, гэта існаванне самога з сабой, рознага, добрага і злога, высокага і нікчэмнага, прыгожага і страхотлівага, У сваёй неад'емнай залежнасці ад людзей і ў сваёй суцэльнай экзістэнцыі, калі ў самыя роспачныя, цяжкія хвіліны чалавек застаецца сам-насам, і ніхто не можа яму дапамагчы: ні спрыяльныя сацыяльныя абставіны, ні каханне жанчыны, ні прыязнасць сяброў, ні прывілеі службовыя, ні дарункі фартуны. Лёсу. Ні усмешка дзіцяці. Ён сам-насам у сваёй Ладдзі Роспачы (паводле Караткевіча), сам сабе прысуд, сам сабе суддзя, сам сабе выратавальнік. Праз што? Праз вялікае ўзрушэнне. Праз якую драбязу. Праз нейкі патаемны імпульс. Праз... Тут у кожнага сваё. Мне так, прынамсі, здаецца. Але ад гэтага залежыць — здзейсніліся задумы ці не. Спраўдзілася дараванае Богам ці не.

Загадкі. Загадкі... Загадка Багдановіча. Загадка Купалы. Загадка Стральцова.

Ад людзей розных даводзілася чуць — чаму Міхась Стральцоў напісаў мала? Чаму не пісаў апошнім часам?

Загадку гэтую Міхась Стральцоў панёс з сабой. Але ён збіраўся пісаць. Згадваў. Прыкідваў. Не згубіў ключы ад Сезама. Яго лісты — сведчанне таго. Яго эпісталярная проза. Хаця сумніву, самазнішчэння ў іх — хапае. І роздуму — пра творчасць, пра іншых, пра сябе...

...Неяк Міхась даслаў мне ў Каралішчавічы, у стары Дом творчасці такі ліст. Датаваны 12.08.82.

„Гм, гм!.. Каралішчавічы. Усе мы праходзілі праз іх, як праз эдэмскія вароты, у сваім паляванні па забаронна-салодкую садавіну-пладавіну, якой спакушае нас здзеклівы змій творчасці. І мы, надаткусіў, грашым, а хітры змей-спакушальнік, асляпіўшы і азяліўшы, адно падсоўвае нам яблычкі-зелянухі замест райскіх пладоў ды воўчую ягаду замест блаславёнай смоквы.

Творчага палявання я табе, вядома, вунь як жадаю, а так, у вольны час, бязлітасна спаганяю аброк з матухны-прыроды ў выглядзе звычайных грыбоў, ягад, дажджоў, вятроў і азону, прагульвай веча-

рам і ранкам розных там Джэры і Джульбарсаў, мо не peравяліся яшчэ? (І барані цябе бог сябраваць з літаратарамі-п'яніцамі (нават для Сцяпана Задсаравіча [Гаўрусёва] выключэння не рабі, выключэнне — для Мяне), не ўваходзь у кантакты з прыезджымі інжынерамі і забеспячэнцамі з Менскага трактарнага і аўтамабільнага, якія чамусьці маюць звычку там у гэты час адпачываць, успамінай лепш іншым часам мяне, а дзеля гэтага паглядзі, хто жыве ў 14, здаецца, пакоі з верандай (на першым паверсе) — там апошнім часам заўсёды жыў я. Але заходзіць туды не заходзь — крый божа! Духу майго там усё роўна даўно няма, таму і сцены цябе могуць не прызнаць. Не заходзь, каб там нават жыў і настойліва запрашаў Міх[аіл] Навум[авіч] Герчык, празаік — чалавек прыкладны ва ўсіх адносінах і велькі працаўнік.

У Каралішчавічах, гэтым патрыярхальным месцейку, вядома, можна і жыць-пажываць, і працаваць, як, урэшце, у любым месцы, якое не паспела апрыкрацць. Мне, напрыклад, не тое што апрыкрала, а звыклася, і адзінае, чым я займаўся ў апошні наезд, гэта шастанне па лесе, а занятак гэты я люблю. Нават калі не знаходзіў грыбоў, дык знаходзіў у якім-небудзь нечаканым месцы ўспамін пра тое пра сёе. <...>

Але, сказаць праўду, калі-нікалі працавалася — са смяшком душэўным з тых, хто гнаў кожны дзень „норму”, я самога сябе, што рашыўся-заахвоціўся, і, дасць бог, якое-небудзь апавяданнейка дагоніш да канца.

Наогул жа, — не люблю я працаваць; вось абдумваць, бывае, падабаецца, бывае, што думаецца нішто, што як бы расхінаецца на момант далеч, нешта вабіць і зырчыць, — о, гэта харошыя хвіліны! Тут пастка, эйфарыя, ці што, і небяспека палюбіць гэты працэс „парения” больш за пакутлівае „рабочае” набліжэнне да яго: а інакш, без работы, як яго ўтрымаць? Утрымаць можна ў памяці (ці надоўга?) або на паперы. Апошняе — і цяжэй, і ўдзячней, ці не так?

Аповесцейку сваю я колькі разоў губіў тым, што, загарэўшыся ёю, ужо як бы адчуўшы цалкам, не садзіўся ў час за стол — і перагараў. Вось яшчэ чаму самадысцыпліна ў працы — усё ж вялікая рэч. І справа тут нават не ў тым, можа, каб кожны дзень, як сцвярджаюць каторыя, пісаць, — па-мойму, гэта лухта. Танк, напр[ыклад], кажуць, праклямуе: страляй і галку, і варону — мо — і ў каршука ці арла патрапіш. Можа. Але качак і варон неабавязкова страляць „на паперы” і неабавязкова ўсенародна прад'яўляць справаздачу аб гэтай стралянше сваёй. Іншая справа змарнаваць па-сапраўднаму творчую хвіліну (а як ты да яе рыхтуешся, справа твая), тут ужо нешта падобна за злачынства перад сабой і на здраду сабе. У мяне, на жаль,

многа такіх здрад. Справа, канечне, непадсудная, але, ведаеш, часамі бывае прыкра. Толькі хопіць пра гэта. Пра ўсё гэта мы мала што ведаем, бо ўсё, сапраўды, у руцэ і волі божай, і нават сказаўшы слова, „нам не дано предугадать…” і г.д.

Можа, адзінае, што вартае, — старацца жыць і рабіць так, каб патрохі „расла душа”. Гэта словы, здаецца, Буніна, і сказаны яны, калі не памыляюся, пра Чэхава — пры ўсіх раўнівых па-свойму адносінах першага да другога. Карацей, варта дбаць пра „душу жыву”, і калі, скажам, слова памагае гэтаму — хвала слову! Праўда, і слова памагае не заўсёды, і слова можа быць (а яшчэ як усё, што звязана з ім) ворагам нашым, асабліва калі паверыш занадта ў сваю ўладу над ім. Крайні прыклад — графаманія. Вось яшчэ чаму я мала веру ў розныя афішкі накшталт „ні дня без радка”. Можна сказаць і па-другому (другое), і вось М.Ушакоў сказаў нешта наконт маўчання-крызісу: „чем продолжительней молчанье, тем удивительнее речь” — паводле формы і энергіі Цютчаў — спачатку і зблытаць можна, палічыўшы за цытату з „Silentium!”[1] Можа, гэта і сапраўды адтуль — генезісам, генетычна, так сказаць. Няхай усім гэтым займаецца Саша Яскевіч, ён любіць рознае шаманства, а мы будзем думаць пра ўсё гэта „па-хатняму”, а за работу ўзяўшыся, калі не перахрысцімся на вобразы, дык на пальцы паплюем.

Нагаварыў я табе многа, мо пара і канчаць.

А ўсяму віной — Каралішчавічы. Папраўдзе, мне дык нечага спакайней, што ты тут, недзе адносна блізка, а не лётаеш па замежжу ці яшчэ дзе. Дальбог, каб тваім мужам быў, прывучыў бы сядзець побач перад камінком і варушыць на подзе агонь ці вуголле. Гэта — зімой. А летам ты б у мяне ў агародзе да цыпак на нагах корпалася, я капаў бы міжкалгасны ці міжсаўгасны магістральны канал, а надвечар, сабраўшыся ў хату, мы выхадзілі б пасядзець на ганак і мо лагодна гаварылі б пра нешта — пад мяккае вечаровае шасценне кажановых крыл ці пад лугавое дорганне дзяркача, — калі іх яшчэ не атруцілі прадукцыяй Мазырскага нафтаперагонпага ці Салігорскага калійнага, тых мясцін, блізка якіх ёсць, дарэчы, установы, у якіх вучыцца правільным поглядам на жыццё наш брат. Я ў тым ліку, вядома, і заслугоўваю так ідылію, пра якую табе пішу, а ты гэта ацані — калі не ідылію, дык мару маю. Зразумела?

Толькі цяпер вось скажу, што твая карацелька-пісьмо здалася мне чамусьці мілай, заклапочана-пахаплíва-мілай, і я, канечне, удзячны табе, у тым ліку, і за прысланы „ЛіМ”. Два твае вершыкі не сы-

---

[1] Маўчанне (лац.).

шліся чамусьці разам. Я засмуціўся спачатку быў, але, падумаўшы, суцешыўся тым, што ты іх ведаеш, а надрукаваць — надрукуецца ў свой час. Памылачак друк[аваных] трохі нарабілі, але без гэтага „ЛіМ" не быў бы ім: там бязбожна правяць аўтараў ці так „давяраюць" ім, што не вычытваюць здадзенага ў друк.

А я ніводнай рэцэнзійкі нават не напішу, мусіць, тут — не даходзяць рукі ды і часу няма. Можа, наастачу ўсё ж ірвану, дзеля ўласнага супакаення, хаця б і дзеля скасавання рэдакцыйнай запазычанасці. Праслаўлю, скажам..., N.?...

У „ЛіМе" неблагая рэц[энзія] на Гаўр[усёва]. Парадаваўся за яго. Ён варты разумнага і добрага слова. І справа, урэшце, не ў ім, а ў паэзіі сапраўднай: робім з розных Т.-аў ледзь не нац[ыянальных] Іванаў Франко ці Сімеонаў Полацкіх новых, а літаратару воляй боскай трэба радавацца, як манцы нябеснай, успаміну ўласнага прозвішчу ў друку. І тое, што хлопец малады [аўтар рэцэнзіі — паэт Алесь Пісьмянкоў] пра яго напісаў, і тое, што не дзеля службовай нейкай выгады ці „ласкацельства", — даказвае, што зерне не заўсёды падае на камень, што напісанае, можа, і застаецца.

Адным словам, за Сцяп[ана] Зах[аравіча] я рады. Ён моцны чалавек, але і моцнаму трэба тады-сяды расслабіцца і перадыхнуць — „пусть благосклонная рука потреплет лавры старины".

Ну, добра, Даражэнькая, ты таксама перадыхні: плюнь на рукапісы, адно мне колькі слоў напішы. А так — гуляй па лесе, вершыкі мармычы, а то і без іх абыходзься — ці толькі тая праўда ў адных вершах?"

Інтанацыя гэтага ліста вельмі характэрная для Міхася Стральцова. Як і змест. І мне шкада, шкада, што ў мяне захавалася толькі некалькі маіх лістоў — тыя, дзе былі чарнавікі, ці, праўду кажучы, проста накрэмзана было, дык давялося перапісваць. Не таму, што я збіраюся друкаваць свае лісты, а таму, што ліст заўсёды мае тую перавагу, што ты імкнешся трапіць калі не на хвалю свайго адрасата, дык трымацца ў рэчышчы яго думак і настрояў, нават калі ідзеш супраць плыні. А супраць плыні я ішла часта. Часам — і „посуху", кінуўшы човен і вёслы.

...Зараз, паспрабаваўшы „пазначыць" асобна, „праблемна" тое, што датычыць Міхася Стральцова, так бы мовіць, у нечым свядомым, сацыяльным, „тэматычным", я адчула, што знікае ў цытатах своеасаблівасць эпісталярнага стылю Стральцова, стылю, у жанравай эклектыцы якога ёсць свой шарм, свой водар, непадробны імпэт, і таму вяртаюся зноў да лістоў Міхася Стральцова — у парадку ханалагічным.

Ліст, датаваны 24.XI.81 г.

„Дык вось, даражэнькая, дужа ўсцешыла ты мяне сваім пісьмом, і акрыяў я, і, хораша думаючы пра цябе, і пра сябе чамусьці лепш думаць пачаў, і пражэкты розныя пачалі роіцца у маёй галаве — накшталт таго, што вось выкую я ў маіх змрочных сутарэннях на ўзнагароду чалавекалюбству твайму сталёвы „дзекабрысцкі" пярсцёнак і некалі ўручу яго табе і адбяру ў У. сваё пяро. Можа, і пазнавата будзе тое, бо рукатворны Збор твораў ён у выдавецтва, мусіць, ужо зацёг, аде ж мне на нейкі ЭСТ, як жартуе Н.Н., тое пяро яшчэ можа прыдацца.

А далей, далей... Якім садам-вінаградам духоўным падражнілася ты перада мной, прасцёр я насустрач яму свае дрыготкія рукі і вось мушу сказаць, што зелен, зелен вінаград!

Не, не дражніся!

Прозы, прозы!

К. я атрымаў. Дзякуй. Проза ягоная ніколі, сказаць праўду, не захапляла мяне, да таго ж стаўка Р. у спрэчцы (пазавугольнай) аб уплывах „сярэдняга" пакалення празаікаў (R., Y., L. і г.д.) на дастойную змену прыспешнікаў і аружаносцаў. Мяне усё гэта датычыць мала, я прачытаю ўважліва і, можа, разварушуся на што-небудзь хаця б „з нагоды". Так?

<...>

Адмяняй О., адмяняй! Пра яго я ў лепшыя часы напішу, хоць старыя, я разумею, чамусьці асабліва прагнуць як найхутчэй газетнага ці часопіснага пустазвонства вакол сваіх імёнаў. Няўжо і мы дарасцем да гэтага?

Што яшчэ? Ага, я не адбыў яшчэ раты вершыкам. Тады слухай".

І цалкам ішоў верш „Хто гадаваўся ў цішы дрэў...".

А ў наступным лісце ён даваў мне такога дыхту, што варта нейкія кавалкі з маіх крымзоляў (захаваліся якраз) падаць:

„Строгий юноша Міхась!

Прывітанне табе з тых мясцін, дзе нават пераспелы вінаград бывае зело зелен. Дзе ж іх узяць тых гатункаў, якія нават у „эскізах" будучага ўраджаю маюць імпэтны колер таго „золотого, как небо, аи". І ўвогуле, не ў нас, а „на Венере, ах, на Венере, солнце пламенней и золотистей, на Венере, ах, на Венере, на Венере синие листья". Мабыць, тыя, самы-самы з сімвалістаў і добра рафінаваны акмеіст, яны ведалі сакрэт колераў. Нават і выпрабаваная зялёная фарба („Глядзіце на траву, хай на зеляніне адпачнуць вашы вочы") не так

каб у цане. Больш ва ўжытку канструктыўна шэры і той колер, у якім вельмі ж смачна акрэсліваюцца толькі фарбы асігнацый будучага ганарару. І, як гавораць мае любімыя французы: „Chaque sot trouve un plus sot qui 1'admire”[1]. Я зусім не навязваю табе гэту ролю. Лепш падзякую табе за каралеўскія дарункі вершамі. А я не ведаю, якія словы і „деяния” прыдумаць. Тут не выратуюць салонныя рэверансы ў стылі m-me Рэкам'е. Ах, зноў французы. Гэта з тых часоў калі быў у галаве такі прыемны літаратурны тлум, змяшаны з утульным ліпеньскім дажджом ці хрусткім свежым снегам, пабітай цэглай таямнічых руін. Тых самых „чароўных паветраных замкаў”, ад якіх „хапіла б і рэштаў”. Божа, ратуй мяне. І цябе. Зноў французы”.

Вось тут Міхась і аказаў свой нораў. І за таго К., што я прапанавала ў адным перыядычным выданні даць яму на рэцэнзію, і за маіх французаў. Гэта быў, праўда, повад, прычына была ў тым, што нешта зацягвалася з выданнем ягонай кніжкі ў серыі „Бібліятэка беларускай паэзіі”, прапанавалі не той памер і г.д.

Ліст пачынаўся без усякага звароту:

„Благодушествуете, почтеннейшая, ох, благодушествуете! Ну, добры дзень!

У адказ на твой цудоўны „quilich”[2] мне застаецца толькі ўнутрана сцяцца, а пасля выдыхнуць з сябе грубавата-нямецкае „Unmöglich”[3]. І спытаць, хто гэта мяне там у вашым цудоўнейшым выдавецтве так паслядоўна і даўно мае за дурня, за вочы, можа, і хвалячы, як дурня, за сціпласць?

<...>

Цяпер жа я ўспамінаю, што ў заяўцы на вершы я прасіў 4 арк., прэтэндуючы на мінімум і стандарт. Мне, зазірнуўшы, мусіць, папярэдне ў мой пісьмовы стол, а яшчэ раней, мусіць, вызначыўшы мае месца у паэтычнай іерархіі, прапануюць 3 арк., замест чатырох. Шанцуе на тройцу!

Дык вось, калі я прэтэндую на серыю, дык значыць, што я прэтэндую на стандарт. Ні вышэй, ні ніжэй каго-небудзь я стаяць не згодны і катэгарычна патрабую тлумачэнняў. Не люблю жанру скаргаў, але, дальбог, гэта зраблю, калі шаноўныя выдаўцы не ўтаймуюцца. Я даволі паблажлівы да жыццёвых абраз, адзе ў літаратуры таптацца па сабе ўсё ж не дазволю. І я абавязкова спытаюся: „А судьи кто?”

---

[1] Кожны дурань знаходзіць яшчэ большага дурня, які ім захапляецца (фр.).
[2] Падман, хітрасць, каварнасць (ням.).
[3] Немагчыма (ням.).

Перагаворы пра гэта з Барадуліным — ён жа працуе там, і грэх яму не заступіцца".

Вось яны, „арэлі" Стральцова, „кволыя літздольнасці" — і „ў літаратуры таптацца па сабе ўсё ж не дазволю". І роспач, і годнасць, і гонар. І адно, і другое, і трэцяе ўласцівае яму.

Кніжка ж выйшла — у 83-м годзе. Памерам 3,91 аркуша. Па сутнасці — чатыры. Рэдактарам быў Барадулін. Барадулін увогуле спрыяў як мог выданням Стральцова. І калі той быў у Мазыры, і пасля звароту. Міхась Стральцоў спадзяваўся — і меў рацыю — на надзейнае высакародства сябра.

Неўзабаве Міхась усцешна згадваў: „Барадулін ліст прыслаў. Шчодры, як сам гаспадар. Але добра, што азваўся. Вершы новыя абяцае ўключыць. [У кнігах са згаданай серыі звычайна друкавалася ўжо вядомае па ранейшых публікацыях.] Адсутнасцю дат папікае. ... На назве раіць спыніцца: „Яшчэ і заўтра". Гэтым ён палесціў мне. Мне самому пакрыёма падабалася з усіх. Пакідайце, калі можна. <...>

Хочаш ведаць, які вершык прыслаў мне Барадулін?

Лёг спакой
На халадок атавы,
Вытрасшы трывогі з рукаўцоў.
Маладзік прарэзаўся
Танклявы,
Быццам малады Міхась Стральцоў.

Во дае! Во ў каго ты дыпламатыі вучышся! Ведаю цяпер!"

Міхась умеў быць вось такім — ціха ўзрадаваным. Спакойна-разважлівым. Далікатным. Высакародным. Шляхетным. І раптам, як у папярэднім лісце, выбухаў гневам. Так, ён жорстка і бязлітасна судзіў сябе сам. Але не дазваляў гэтай раскошы іншым. Тым больш тым, чый суд быў для яго толькі абразай. Ці заўсёды быў справядлівы — Стральцоў? Па-мойму, не. Нават безумоўна — не. І ў лістах. І пазней, калі напрыканцы 86-га — пачатку 87-га нам давялося паўгода рабіць разам, і мы з ім часам не тое што спрачаліся, але больш трымалі маналогі: кожны — свой. Кожны як быў, так і меўся застацца са сваімі меркаваннымі. Асабліва калі браць пад увагу беларускіх сённяшніх празаікаў.

Міхась Стральцоў не любіў шматслоўе, а нават і дакладную падрабязнасць „не жаловал". Ведаў цану мастацкаму слову, выснаванаму пачуццём і высокай думкай. Максім Багдановіч, Янка Купала, Кузьма Чорны, Янка Брыль... Астатняе — не тое каб ад нячыстага, але — не

для яго. Было, магчыма, патаемнае жаданне: не ніжэй за іх. Ці так, ці ніяк. Тут таксама, на маю думку, загадка „малапрадукцыйнасці” Міхася Стральцова. У канцы 1981 года я выслала Міхасю Лявонцьевічу часопіс з ягонымі надрукаванымі вершамі.

„Дзякуй за часопіс. Пакутлівая гэта справа — бачыць надрукаванымі свае радкі. Купрын недзе пісаў, што той час, калі адзін пагляд на друкаваную старонку з тваім тэкстам і хвалюе і кідае ў прыемныя дрыжыкі, мінаецца скора і што ён цяпер раўнадушным позіркам абягае друкаваныя калонкі і спакойна запісвае ў гросбух сумы прыбыткаў і даўгоў... Максімаліст Брыль з гэтае нагоды нават недзе абураўся, а па-мойму, дарэмна. Не продается вдохновенье... Але вось бяда, дзе тое натхненне возьмеш? І знаўцы творчай псіхалогіі паслужліва адказваюць ужо, что чалавечыя здольнасці на 90% — пот. А Танк, наш мнагадумны і мнагатомны Танк, кажуць, сцвярджае і такі прынцып: бі сароку і варону — можа, і ў сокала патрапіш! Правільна, але навошта чакаць надворных індыкоў? — як ён гэта часцяком і, можа, з прынцыпу робіць. На індыка і лазіна, прабач, любая свіння справіцца з ім.

Адным словам, вершы мне здаліся і халоднымі і прымітыўнымі нават, а на часопіснай старонцы ўся лірыка вытхлася з іх ушчэнт. Але... будзем падлічваць радкі. Пра гэта і пойдзе далей гамонка.

Ці не засталося яшчэ ў Вялюгіна [Вялюгін Анатоль Сцяпанавіч — паэт, на тую пару — рэдактар (загадчык) адзела паэзіі і часопіса „Полымя”][1] колькі маіх вершаў? Адзін ці два я прыпомніў — не тэкст, а тое, што такія вершы, здаецца, былі. Пасля: летась я даваў гэтыя вершы (не ўсе, вядома) Макарэвічу на радыё. Передача была, але нешта, мусіць, і засталося. Як даведацца пра гэга? Справа ў тым, што вершы спатрэбяцца для кніжкі ці для друку ў тых жа часопісах нават. Не хочацца, каб згубіліся. А дома — не памятаю, ці ёсць яны ў мяне. А калі ёсць — іх можа не стаць. А ўзнавіць іх я ўжо не здолею...

Уяўляю, якія цябе скора дрыжыкі будуць браць пры адным намёку на вершы — не толькі мае!

А я ж табе тут новых нарыхтаваў цэлы стос!

Вось слухай:

А будзе час, калі і без нагоды,
А проста так, ад шчодрасці быцця,
Успомняцца ранейшыя нягоды
Раней нязнанай мерай пачуцця.

---

[1] Заўвагі дадзены толькі ў выпадках, калі таго вымагае канкрэтны змест.

І тое ўсё, што некалі болела
І што гняло варожай варажбой,
Падасца смуткам — скрухай пераспелай,
А ўвогуле — харошаю журбой

Па тым усім, што гэтым шляхам Млечным
Сплыве ракой — шумліваю слязой —
Не ў залаты век, не ў сярэднявечча,
Не ў мезазой або палезазой,

Туды, дзе, па праверанып прыкметах,
Для ўсіх з другога свету прыбышоў
Цвітуць сады і неба ў дыяментах,
А ля вады — эфірны скавышок".

Ліст быў датаваны 18.XII.81 г.

А мне кінулася ў лісце тое, што ён не памятае пэўна, што, калі і каму занёс да друку — не вельмі дбаў пра „бессмяротнасць". І — „іх можа не стаць". Апошняе — як канстатацыя. Каменціраваць гэты момант я не бяруся. Прынамсі, не лічу магчымым. Адно відавочна — дом не быў надзейным сховішчам для ягоных вершаў. І не з матываў палітычных.

Тым часам надыходзіў Новы, 1982-гі год. Не ведаю, як яго сустракаў Міхась Стральцоў. Але мне ён даслаў сімпатычную жартаўлівую паштоўку:

„Віншую з Навагоднім
святам, з іскрыстым
зімовым сонцам,
з ружовым ранішнім
і вечаровым шаравікам,
з уздыхамі па вясковай
грубцы ці камінку,
па гарбузіках і вяндліне,
па дабрадушным кампліменце
грукача-механізатара
ці шыкоўнага кіншчыка..."

А я, меўшы нейкую вольную хвіліну, перагледзела ягоныя лісты і адпісала, што гэта злачынства — толькі я чытаю адна яго вершы. Трэба друкаваць. І Міхась даслаў перапісаныя для публікацыі вершы (усе яны былі ў лістах):

„Хто гадаваўся ў цішы дрэў..."

„Не сумую сягоння, навошта?..”
„Яшчэ не ўшчаліся вятры...”
„Вось гэта музыка сама...”
„І рытмы тыя, ды ўжо лад...”
„КПП. Там круціцца пласцінка...”
„Пад шоргат кропель дажджавы...”
„А фотаздымак на стале...”
„Развагай сталае пары...”
„А будзе час, калі і без нагоды...”
„Я не скажу, нібыта... „

Вершы я перадрукавала і занесла па згаданых Міхасём адрасах. Між іншым, перадрукоўваць папрасіла адну сімпатычную душу — сама я друкую пасрэдна. А была тая сімпатычная душа і знешне вельмі прывабная, і мела вышэйшую адукацыю, і была машыністкай экстракласу. Да таго ж мела тонкі літаратурны густ. І давяла на маю спробу разлічыцца: „За такія вершы грошы не бяруць”. Святлана Кухарчык (у замужжы — Рэсенчук), яна і зараз робіць у „Мастацкай літаратуры”, на другім службовым месцы. Згадваю тое нездарма — да сакавіка 1982 года Міхась Стральцоў пісаў мне на выдавецтва — і добра памятаю, з якім грэблівым і пагардлівым выглядам прыносіла мне лісты Стральцова другая службовая істота. Усім было вядома, што Міхась Стральцоў не ў Арганізацыві Аб'яднаных Нацый і не ў творчай камандзіроўцы ў якім прэстыжным месцы планеты Зямля. І жанчына ў канцылярыі — таксама з вышэйшай адукацыяй, з вялікімі амбіцыямі — ледзь не ў хірургічных пальчатках несла той ліст. І глядзела на мяне, як на стварэнне ніжэйшага парадку. Не ведаю, ці чытала яна Міхася Стральцова. Празаіка, паэта, крытыка, філософа... Можа, толькі бачыла — і не ў самыя лепшыя яго хвіліны... Ці проста мела звесткі — трапіў чалавек ва ўстанову не турэмную, але паднявольную...

Я заўсёды ведала Міхася Стральцова з лепшага боку. І ў лепшыя хвіліны. Больш здалёк. На той самай дыстанцыі. Хаця — для мяне не было таямніцай... Хто не ведаў пра яго відавочную слабасць? Якую ён не хаваў.

Ці спрабавала ў нечым яго пераканаць? Не. Грэшная. Не спрабавала. Хіба можа чалавек спасцігнуць чужую душу? І трагедыю яе? І таямніцу яе, душы?

Грэшная. Грэшная. Я ніколі не адмаўляла, калі Міхась Стральцоў прасіў пазычыць грошы. Звычайна нейкіх 5-10 рублёў. Зразумела, для чаго. (Гэта былі грошы па цэнах 70-х — пачатку 80-х гадоў.) Кажуць, разумныя і цвярозыя людзі не пазычалі яму. Мабыць, яны былі правыя. Я ж не пачувала сябе выратавальніцай. І ніколі не ведала, дзе

яно — выратаванне для яго. І адкуль туга? Адкуль пакуты? „Надзея марная...”

Фаталісткай я, здаецца, не была. Але ролю суддзі не прымервала для сябе. „Дзе яны? дзе твае мудрацы?” „Кожная мудрасць — ад Госпада і з ім трывае адвеку” Я не адчувала сябе валадаркай, ахоўніцай той мудрасці.

Лісты ж... Тут я — чым далей, тым болей — разумела: яны яму патрэбныя. Хаця часам і зацягвала трохі, адказваючы: „хуткая дапамога” была у нас сталым госцем, ці госцяй. Мы ведалі ўсе кардыялагічныя і так званыя тромбаэмбаліцыйныя (ТЭБ) брыгады. Цяжка хварэла маці — і гэтая машына (здзек лёсу — бел-чырвона-белая) часцяком прыязджала да нас і ўночы, ды разы са тры на ноч. Маё здароўе на той момант таксама не адпавядала, так бы мовіць, агульнапрынятым стандартам. Вось і пісаў Міхась 31.1.82 г.:

„Дарагая Ала Іванаўна!

Даўнавата нешта не чуваць ад цябе нічога: а я табе цэлых два канверты з вершыкамі паслаў і не ведаю, ці атрымала. Папраўдзе, не так вершыкі мяне турбуюць, як тваё маўчанне. У мяне такое ўражанне, што я занадта назаляю табе, а табе даць зразумець мне гэта няёмка — вось і рыпіць, каўдобіцца воз перапіскі нашай.

Адным словам, адгукніся. Тады і напішу, калі будзе цікава (табе), падрабязней”.

Той год быў цяжкі. У студзені памёр мой свёкар, добразычлівы, лагодны чалавек. Да скону веку гаварыў, як і яго землякі з вёскі Лявонцавічы з-пад Менска — на роднай беларускай мове. Не падлабуньваўся пад „сталічнага” жыхара.

Быццё вышнуроўвалася ў вузенечкую шчыліну: аптэкі, шпіталі, крамы, могілкі... Хварэла маці. Увесь час „пасклізвалася” я сама. Праца — якой не было аніякай цікавасці да маіх згрызот. Графік, якасць. „Давесці, зрабіць, выцягнуць...”

Зразумела, пра тое я магла весці аповед толькі пункцірамі: прычыны майго маўчання. Затое я блазнавала, як магла, апісваючы, як я дасылала яму пасылку. Надыходзіў яго дзень нараджэння — 14 лютага. І я нешта купіла, нешта спякла — і рушыла на Галоўпаштамт.

„Варыянт” дзядзькі ў Вільні”. Прыходзіць такая порсткая цётачка. У кажуху. Адстаяла ў адной чарзе, у другой, у трэцяй — а тут кажуць: выкідай паўтара кіло. Аказваецца — 5 кг брута, хай яно гарыць. Стыхійная ньютанава сіла. Тым часам набліжаецца перапыпак на абед, а тут робіцца відавочна, што кажух — не самая спрыяльная

адзежына для загортвання пакункаў. Адчуванне — ці то ты па патэльні, ці то ў самы полудзень з візытам у якога племені мумба-юмба, на самым экватары. Дык вось — кацяцца тыя аўчыны з плечукоў, што сайкі з горкі, і іх падымаюць з падлогі то нейкія спагадлівыя салдацікі, то презрительные дамы, то ўсмешлівыя дзяўчынкі.

Але ж... Нядбайліц і недарэкаў Бог беражэ. І пасылае ім у самы кульмінацыйны момант кожнага трагіфарсу фею-чараўніцу. Фея мая была памерам з кафлянку ў нашым наваградскім РДК (раённы Дом культуры), бурчэла, як дзесяць свякрух перад велікоднымі прыборамі, але ж хуценька выкінула скрыню, змайстравала нейкую торбу, адпрэчыла мой пірог („Даражэнькая, наедак на паўгадзіны"), з панагай паставілася да сала і кіўбасаў, гмыкнула на сыр і цукеркі, але выкідваць не стала — няхай сабе, какава пакінула, а каву адпрэчыла".

Яшчэ нешта ўсмешлівае спрабавала я з сябе выціснуць, хаця адпраўленне пасылкі — малюначак з натуры, і усё выглядала сапраўды вельмі пацешна, мабыць, збоку.

Адказ Міхася падатаваны днём яго нараджэння: 14.02.82 г.

„Mesdames, — ці правільна напісаў я па гэтай тваёй мудрагелістай мове, пра якую ведаю толькі, што слова bistro яна запазычыла ад платаўскіх п'янтосаў-казакоў, што не міналі ніводнай парыжскай забягалаўкі, а таму і прыспешвалі розных гам мусью энергічным: быстро, быстро!

Адным словам, коман ву порто ву?"[1]

Між іншым, захаваўся чарнавік пачатку майго адказу:

„Светлы княжа, Міхась!

Вымушана расчараваць цябе. Excuser-moi[2] (Гэта то ж, што excuse me[3]). Калі я чытаю каго лацініцай, дык гэта тых, хто карыстаецца мовай лорда, якога хто лычыў паэтам, хто — дэндзі з Чэлсі, а хто проста п'янтосам — спакуснікам бедных дачок Евы. І яшчэ — дзівакоў з крэсаў, якія ўсё пэўняць свет, што nie zginęły[4]. А тую грывуазна-куртуазнуто мову люблю, у маім „малым джэнтльменскім наборы" (не ведаю, як тут зручна высловіцца пар „лэдзі") з яе затрымалася найбольш. У знанай ніжнегародскай (гародзенскай? наваградскай?) інтэрпрэтацыі. Ну, а ў астатніх мовах знакамітая людаедка Элачка дала

---

[1] Як жывяце? (фр.).
[2] Даруйце (фр.).
[3] Даруйце (анг.)
[4] Не загінулі (пол.). Словы з польская патрыятычнай песні.

б мне фору. Дольчэ віта і о-ля-ля! (Адчуваеш, які дыяпазон?) Муэртэ і но пасаран. Варум і данке тон. Ну, а сакраментальнее Гамлетава to be or not to be[1] для мяне зараз існуе ў адным амаль што варыянце. Выклікаць „хуткую” ці не?

Вось дапісваю праз два дні... Тут, паміж іншым, у нас адбывалася мерапрыемства мясцовага маштабу. Усе, паважаныя і шаноўныя, заклікалі да прынцыповасці і смеласці. Цытавалі толькі што адкрытых імі даўно вядомых (нешта накшталт таго мальераўскага героя, які высветліў, што ўсё жыццё гаварыў прозай). Палымнелі пафасам, нечуванай прагай справядлівасці, але ж прозвішчаў тых, каго анафемавалі і нішчылі, так ніхто і не пачуў. Затое быў пазней Выпадак — не прынялі ў СП хлопца, што некалі паспрабаваў паказытаць імя сёння слыннага і знанага і прызнанага, а галоўнае — таго, хто сёння ўладу мае. Ну, але... Кінем іх на волю ўладнага лёсу. Хай раскашуюцца мітуслівымі прывідамі свету звычаёвага. А вось я лепш некалькі афарызмаў Уайльда табе перакіну:

„Люди воспитанные противоречат другим. Люди умные противоречат себе.

Полюбите себя, и у вас начнется роман, который будет длиться всю жизнь.

Вопросы никогда не бывают нескромными. Нескромными бывают ответы”.

Некалі, у студэнцтве, мне страшэнна падабаліся гэтыя ігрыскі розуму, гэтыя кульбіты думкі. Зараз я паспакайнела да іх, але цікавасць не згубіла. Мабыць, ты абыякава ставішся да гэтай не вельмі глыбокай натуры, занадта нарцыстычнай, каб быць натуральнай.

А як табе Сальватор Роза? Жыў мастак у XVII стагоддзі, прынамсі, 10 год быў у Фларэнцыі, каля Медычы. І ўвогуле большасць з таго, што ён рабіў, не выходзіла за межы прынятага на тую пару. Маю на ўвазе стыль пісьма. Але ёсць у яго карціна „Смерць Эмпедокла ў бездані”. То кратэр вулкана, у які кінуўся знакаміты праўдалюбца, і ўвогуле няпэўнасць, мройлівасць малюнка — нібыта недзе напярэдадні з'яўлення імпрэсіяністаў. І — аўтапартрэт. Чалавек відавочна не эпохі Сеічэнта, эпохі барока — такі скепсіс, такая хранічная стомленасць душэўная... Хаця... Адраджэнне саступала месца arte nuova[2], барока. Здаецца, менавіта тады кавалер Марына прамаўляў, што калі паэт не здатны нікога здзівіць, дык можа ўзяць скрабло і выпраўляцца ў стайню. Arte nuova XX стагоддзя, здаецца, тое ж самае вызначала.

---

[1] Быць альбо не быць (англ.).
[2] Новае мастацтва (італ.)

Занесла мяне ў далечыні. То пакуль не даімчалася да якога Сент-Эўрэмона, буду заканчваць. А ўвогуле люблю такія „вандроўкі" — шкада, што пасля студэнцтва толькі зрэдзьчасу даводзілася выпраўляцца ў іх".

„Я жывы, здаровы, сілкуюся і ласуюся тваімі дарункамі і з жахам перажываю твае пакуты на баслаўлёных нашых поштах, дзеля нейкага дня нараджэння! А як было б пачувацца мне, каб які вастравокі і быстраногі жыгун ірвануў падручку з тваім паўкажушком? Га? Я і за пяць бы гадоў, седзячы тут, за яго не расплаціўся б! Во жах!

Але я рады, усцешана-расслаблены і адчуваю сябе бадай што замужнім чалавекам — што гэта я? — жанатым. А ты пра тое і не падумала? Вось табе!

Наведалі мяне тут два чалавекі: аднакурснік мой Іван Шуцік (рэд[актар] „Железн[одорожника] Белор[уссии]") и Анат[оль] Аўруцін. Апошні перад тым у выдавецтве быў і прывёз мне аж тры цыдулы — ад Барадуліна, Паўлава і Эд. Валасевіча. І вось, развітаўшыся з ім, успамінаю цябе і ваш калідор, які хоць не стаў для мяне ні калідорам славы, ні ўлады, затое стаўся сцяжынай да аднаго-двух чалавекаў, і няхай бы не зарастала яна, гэтая сцяжына!

Рыгор піша пра кніжку — там ім патрэбны нейкія даты пад вершам, а дзе я іх вазьму? Калі ўжо так абавяз[кова] трэба, выдумляйце з галавы — па мне усё роўна дысерт[ацый] ніхто не будзе абараняць і нікога мо ў зман не ўвядзём. Ды і наогул гэта несур'ёзна, як кажа Dt., га? Гэта Максім стаўляе даты пад кожным вершам — чатыры вершы на дзень, га? Па-мойму, мнагавата, га? Я пішу на дзень чатыры старонкі, га?

Праз пяць хвілін у мяне адбой. Хачу кінуць пісьмо ў скрыню, каб заўтра ранічкай пайшло".

Міхась Стральцоў не вылічваў сваю бессмяротнасць, не распіхваў натоўп па дарозе на Парнас — узнёсся туды лёгка — вольна (можа, у гэтым таксама адна з прычын яго грагедыі?), не вельмі дбаў пра дакладнасць, акуратнасць — калі не тычылася непасрэдна твора. Пра гэта даводзіць можна адстаронена і з пэўнай доляй літаратурнай сур'ёзнасці. Ёсць тут у лісце іншы аспект — досыць далікатны, пра які весці размову цяжка: „адчуваю сябе бадай што... жанатым". На тую пару другая яго жонка Алена Дзмітраўна афіцыйна скасавала з ім шлюб. Пра яго асабістае жыццё (як і пра маё) мы з ім ніколі не вялі размовы. Ні ў апошнія гады яго жыцця, ні ў даўнія гады, на пачатку 70-х, калі ён яшчэ не пабраў другі шлюб, але быў разведзены з пер-

шаю жонкай. Якія гэта былі адносіны паміж ім і Аленай Дзмітраўнай, якія прычыны ладу і бязладдзя — таямніца, пра якую ведалі толькі яны. Адно — што было відавочна — Міхась Стральцоў пакутліва, зноў і зноў, вяртаўся да ўзаемаадносін творцы і жанчыны, мужчыны і жанчыны. Была ў тым, мабыць, не толькі пісьменніцкая прага спасцігнуць адну з самых вялікіх таямніц. Была і горыч уласнага вопыту. І — магу здагадвацца, горыч была не толькі ў яго, а і ў тых, хто быў злучаны з ім лёсам.

...Каб спраўдзіць свой талент, трэба ахвяраваць шмат чым. І не толькі самому творцу. А і тым, хто побач. Полюсы настрояў, без дай прычыны скруха ці радасць. Нялёгка мець нават аддаленыя стасункі з чалавекам таленавітым. А дзяліць штодзённы лад жыцця... Дараваць крыўды. Дараваць недахопы, заганы, звады... Таксама патрэбны талент. Мала каму дадзены.

Да таго ж, кожны заўсёды меў ці мае нейкі вобраз, што вызначае ўяўленне аб Прыгажосці, аб Каханні. Ці не таму так часта гэты Вобраз у жыцці бывае шматаблічным, персаніфікаваным у мностве канкрэтных асоб? Ці адпавядае гэта чалавечым, прынятым канонам, хрысціянскім запаветам нарэшце? Не ведаю. Ведаю толькі, што гэта заўсёды складана. Для Паэта. Для тых жанчын, што — кожная! — вырашылі, што менавіта яна! — адпавядае ягоным ідэальным уяўленням, Вобразу, створанаму ім. Пра тое пісаў сам Стральцоў, гаворачы пра Багдановіча. Пра тое думаў многа, пакутліва. Прагнучы абсалюту.

Лісты, дзе я была канкрэтным, персаніфікаваным адрэсатам, таксама зварот больш да вобраза, які быў створаны Стральцовым. У нейкім сэнсе прапанаваная імпрэза, ігрыска. Хаця часам, як акцёр „натуральнага” складу, ён уваходзіў у ролю і патрабаваў „полной гибели всерьез”. На пісьме, на пісьме. Даючы волю фантазіям-пачуццям. Разгортваючы сюжэт ліставання. Сюжэт, у які ўваходзілі — чакана і нечакана — зломы лесу, накладваючы свой адбітак на эпісталярны сюжэт.

„Вада асенняе крыніцы...”

„Адчуў я за радкамі твайго пісьма, як турбатліва і нясоладка зараз табе самой, і сорамна мне крыху стала за сваю дакуку і пісьмовы імпэт. Ты, калі ласка, даруй.

Будзем спадзявацца, што ўсё неяк уладзіцца, улагодзіцца і пацішае: клопаты, вядома, застануцца, але, можа, дадуць перадых і сабе, і нам. Хоць трохі палёгкі.

У нас тут бадай што вясна, і надоечы, колькі дзён таму, выдарылася нейкая асаблівая прасветлінка ў прыродзе, і так зранку ўзялася нясмела-соладка, з прыхапкам журбы, торгацца сэрца, такая надзея нейкая, па-маладому дурная, патрэпала крыла, што я аж спалохаўся і тут жа сцяўся ўнутрана: баюся я такіх хвілін! Баюся суровчыць тыя харошыя хвіліны, якія, можа, яшчэ наканаваны недзе пасля. А страпянуўся, паляцеў душою насустрач шчымліваму падману — пішы прапала! Не далей як праз дзень-два тыцнецца да цябе жытуха з такою абразай-прозай, што закаешся „возлетать"! Далібог. Са мной заўсёды так, праверана гэта — і тут я забабонны.

Таму і душу „прекрасные порывы". Пераймаць мяне ў гэтым не трэба, вядома, гэта мая ўласная містыка, але ж ці не занадта мы танкаскурымі сталі — вось пра тое я думаю іншы раз. S.I. у такіх выпадках раіць пакутаваць, ледзь не свядома, — браткі-славяне на ўсё і дзеля ўсяго прыдумаюць [нечытальна] — куды там якому-небудзь біццю па левай і па правай шчацэ! Мы уже и ногу попирающую лобызать считаем превеликой милостью, и корни и акриды кажутся нам пищей райской, а зловоние подземелий — дуновением райских крыл! Абрыдлі мне гэтыя прапаведнікі пакут, як і розныя Т. и F. Да сокрушится царствие их! Але калі — о боже!

Добра. Хопіць. Пішы мне, што надарыцца і калі выпадзе час — я палагоднею на тую пару і табе што-небудзь лірычнае напішу.

Што ў вас там за пленум? Абмалюй.

Прывітанне вашаму крытычнаму цэху — небось воскуряете самодельными зажигалками фимиамы, а як наконт прыкурыць?

Ну, добра, добра.

Бывай здарова — пішы.

5.03.82.

P.S. Яшчэ раз віншую са святам. МЛ

У мяне, аднак, свята не адбылося. Кожны з нас спазнаў пакаранне пана Бога. Ён — за свае згрызоты, я — за свае. Мае можна было б пазначыць так, як гэта акрэсліў геній Лермантава: „Законы мудрыя природы он равнодушно пренебрег". І нейкім днём я апынулася на мяжы быцця і небыцця, перадусім згадаўшы ў лісце да Міхася вядомае, з Высоцкага: „И что там ангелы поют такими злыми голосами". І калі яшчэ адным днём я расшчапіла вочы, дык зразумела: „Жывая". Сонца было такое яркае, як ніколі ў жыцці. Блакіт неба быў па-святочнаму ясны. Пакой быў поўны нарцысаў і цюльпанаў. Ляжалі яблыкі — не па-сакавіцкаму ружовыя, празрыстыя, нібыта з садоў Эдэма. Былі запіскі. І ліст ад Міхася.

„Пішу табе на выдавецтва ў надзеі, што пісьмо неяк перададуць. Сказаць, што ты мяне засмуціла, мала: мне пачало здавацца немаведама што, і вялікая крыўда ўзнялася на пана Бога, маўляў, калі ён бэсціць і карае мяне, можа, і не надта вернага свайго халопа, дык навошта яшчэ і людзей, якіх я шчыра люблю і за якіх малюся? А любая, па-мойму, са шчырых малітваў павінна даходзіць да яго, калі ў ягонай нябеснай канцылярыі вядзецца правільна іх улік і талкова складаюцца дайджэсты. А мо не чытае, а мо не перадаюць?

Я і тут скажу табе, што рабіць. Ты з ангеламі, з душкамі іх нечапанымі, гаворку вядзі. Калі ангельчык сумны трохі, пёрка з крыльца выскубі і пёркам яму так лагодненька за вушкам павядзі — за жывоцік адразу і схопіцца. А ты яго казычы, казычы. Запросіць пардону — ты яму просьбу сваю. І тут ён табе паабяцае, як Барадулін, усяго, а ты ўжо яму, як Асіпенка: не, ты абажджы, цяперыцька я цябе як у зерькалі, панімаеш, бачу — што ў цябе ў думках праваліруе, правабладае, га? Не падзяляеш?

З імі трэба толькі так.

Смешкі смешкамі, а я як найхутчэй чакаю весткі ад цябе — і харошай. Вясна ж ідзе! Мне, чалавеку, што зарокся, можа, і радасці, і то на душы шчымліва-хораша бывае, як вясновы ветрык шыбане ў наздру, як у вушах палошча, як перавярне някепскіх успамінаў адну-другую скібу — душа тарганецца весела, а чарвячка сумненняў тут жа склюе, падскочыўшы паслужліва і ў добры час, непаседа-грак. Мацуйся і кінь дурное, як нехта казаў, зрабі ласку мне і людзям, якім ты патрэбна, — ачуньвай хутчэй і мне пішы.

Я табе кветачак пасылаю. Пазаўчора праклюналася ў мяне на акне. Будуць і яшчэ. Сіняя кветачка, харошая. А на сонейка сама часцей глядзі.

У наступны раз я табе вершык напішу, калі хочаш. Даўно ўжо не пісаў, а табе напішу.

Здаравейшай будзь, пішы.

Міхась.

14.03.82”.

Я адпісала яшчэ з бальніцы.

„Пішу, мабыць, існую. Праўда, пакуль са мноствам забаронаў. Гэта — нельга, гэта — непажадана, гэта — пакінь надзею назаўсёды. Але — існую. Па волі Провидения и пана Бога. Мабыць, твае словы дайшлі ў тую высокую інстанцыю. Хіба можна тваё слова пакінуць без увагі?

Наладзілі невялікі дэсант з анёлаў-ахоўнікоў і анёлаў-выратавальнікаў. Праўда, з-за лянотнай сваёй натуры ці з-за сціпласці ні пра што іх не прасіла, не люблю я неяк прасіць. Але яны зразумелі акалічнасці і далікатненька зрабілі сваю справу. А нейкі дзень, пагледзеўшы на акно, сама зразумела, што за ім вясна і ў нябеснай канцылярыі ліміты ў маштабах сезона на блакіт і золата выдадзены падвышаныя. І вясновае птаства атрымала шырокія паўнамоцтвы і карыстаецца імі, як той выпускнік музвучылішча. Практыкуюцца з самай раніцы, якіх толькі экзерсісаў не навыдумляюць — ніякія ноты не вытрываюць. Нават уявіла сабе той вясновы лес, які я, даўжнік твой, павінна вярнуць гэтай парою. [Трэці ліст Стральцова, з вершам: „Не сумую сягоння, навошта?..”] Лес талы, пахучы, празрысты, з першымі пралескамі. Не магу, праўда, кінуць у канверт праleску, лес пакуль што толькі ўяўляць магу. Але — наяве ці ў сне — падарунак той Боскі вяртаю з прыемнасцю.

Ой, нешта я ледзь не таю ў сентыментальным захапленні вясновым харaством.

Ты пытаўся ў папярэднім лісце, што за пленум. Я на ім, зразумела, не была. І нават „ЛіМа” справаздачнага не бачыла. Пленум быў па публіцыстыцы. Быў Чарнічэнка — выступаў. Нехта з нашых дробненька пырскаў памыямі. Усё гэта са слоў — спарадычна, суб'ектыўна, фрагментарна”.

Тры месяцы я пісала Міхасю Стральцову акуратна — у свой бюлетэнны час. І з імпэтам чалавека, якому было даравана наноў жыццё. Дарэчы, пазней, у апошнія месяцы Міхася, я, пры кожнай сустрэчы ў бальніцах, згадвала свае эмпірычныя стасункі. Ён слухаў уважліва. А я нешта мармытала пра тое, што магутная валадарніца, сусветная ахмістрыня Натура карае нас, але дае нам пасля хваробы радасць свайго спазнання, вяртае вясну, водар паветра, шчасце існавання.

“І лёс вяртае нам сяброў...” І ўлюбёныя мелодыі, і кнігі. Я слухала і слухала Шапэна. Давёўшы гэта Міхасю.

„Дзень добры, Міхась!

Калі пачынаеш з той міжнароднай папулярнай тэмы, аднолькава прыдатнай каля вясковага калодзежа і ў вытанчанага густу гасцінай, дык сёння ў нас такі стракаты-паласаты дзень, — паўгадзіны снегавей, як у лютым, паўгадзіны — натуральнае красавіцкае сонца, а самая пара б яму ачомацца і папрацаваць: вялікдзень неўзабаве, а Wielkanoc дык і праз колькі гадзін. Вось табе — вселенская гармония.

Я лайдакую — немаведама чаму гартаю старыя і менш старыя ангельскія раманы. Таўшчэзныя. Закалыхваюць мяне ўтульныя інтэр'еры і экстэр'еры Old England[1]. Можа, даімчуся ў сваім апрашчэнні да дэтэктываў. А можа, выратуюць тыя абраннікі, у якіх і печаль была светла. Сёння нешта пачалі іх радкі тоўпіцца ў галаве з раніцы. І ўзнікла банальная ідэя банальна параскашавацца, ну, скажам, Шапэнам... Дзякуй Богу, магу яе спраўдзіць.

Опять Шопен не ищет выгод,
Но, окрыляясь на лету,
Один прокладывает выход
Из вероятья в правоту.

А гэта ўжо зусім далёка ад таго абранніка сонечнага Феба. Але блізка шляхціцу з Жалязовай Волі.

Вось зноў з'явілася сонца — прыемна-цёплае, нават праз аконную шыбу. І так захацелася тыцнуцца носам у паветра. Вясновае, дзе нешта няўлоўнае і няўмольнае. Хоць ты гаўкні на неспазнаны струмень немаведама чаго.

Якраз атрымала ад цябе ліст, то і пребываю ў кампаніі з табой, панам Кузьміцкім. А яшчэ Пітэрам Усцінавым, Гюнтэрам дэ Бройнам і Андрэ Мальро. Праглядаю „Иностранную литературу" — сёе-тое з мінулага года — „Крамнэгел": шкада, Вера Сямёнаўна [Палтаран] „зачытала" першую частку, самую цікавую; і сёлетняе. Шкада, што Андрэ Мальро — ўсё ўрыўкі (былі ў „Вопросах литературы" ў 1979 годзе, ты, мабыць, чытаў). І вось зараз. „Бренный человек и литература". Як ты пераклаў бы? Хаця — як яно па-французску? Між іншым, там ёсць такое: „... у Індыі з-за процьмы багоў нельга было ставіць помнікі зямным валадарам". Можа, у тым была свая праўда? І яшчэ згадаю адно: „Мір-Свецкае ўяўленне дасягае вышыні рэлігінага ўяўлення толькі тады, калі літаратура будзе роўнай выяўленчаму мастацтву. Пераемнікамі Мікеланджэла і Тыцыяна будуць не мастакі, але Шэкспір, Монтэвердзі, Карнэль". Увогуле там шмат цікавых думак, адно не люблю нашу дурную заангажаванасць, зацыкленасць на адмаўленні і маргіналіях. Невялічкі кавалачак тэксту, але ж каментар — удвая большы за яго. Як у нас любяць каментары, тлумачэнні! Каб, не дай Божа! — не падумалі не так, як трэба, не зразумелі ў інакшым ракурсе. Ну, і калі каментар робіць Самарый Велікоўскі, то гэта каментар: ён неяк умее абыходзіцца без спрашчэнняў, а калі Зоніна, як тут, дык чытаць і сумна, і ўвогуле нецікава.

---

[1] Старасвецкая Англія (англ.)

А чытаючы, прыгадваю чамусьці ліставанне Канецкага — з кім бы ты думаў? — са Шклоўскім. Ці наадварот — дзівіць ліставанне Шклоўскага з Канецкім, хаця супраць Канецкага я нічога не маю: нават часам гэты марскі воўк з ягонай жорсткай іроніяй мне і падабаецца. Там ёсць і такое: „Мы плывём сваёй дарогай, праз прыбрэжную праталіну паўз берага і усё ж наперад”. „Рукапісы разумнейшыя за аўтараў. Магчыма, рукапіс Шэкспіра нават не схацеў бы размаўляць з аўтарам”. Але гэта я паціху сунуся да галоўнага: „Чытаць вас абавязкова трэба з пяром у руцэ і паперай: вельмі многа з'яўляецца ў галаве рознага. ...бег Вашай думкі — парывісты і лукаваты, як у салдатаў пад агнём, — прыносячы мне асалоду і ўзбудзіўшы падскакванне маіх мазгоў, нясе ўзнікшыя геніяльныя думкі за бачны далягляд або ў струмені „зэфіра”. Калі я чытаю цябе — у кожнай іпастасі — думаю прыблізна тое ж. Не магу згадаць, што ў мяне ўзнікаюць геніяльныя думкі, але што недзе за небасхілам разыходзяцца ў нябыт і тыя, што ёсць, ператвараюцца ў нешта цьмянае і невыразнае — факт. І какецтва, якое мне не зашкодзіла б мець, як неабходную жаночую зброю, таксама сплывае некуды у эфіры, стратасферы. А я, дурніца, і не лаўлю яго — плыве і хай сабе плыве. Але на той плыннай хвалі, можа, нешта і застаецца аб нічым не растлумачаных захадаў чапкоўскіх, зорычаў, чугуеўскіх (маю да іх самае блізкае генетычна і радаводна пазначанае дачыненне). Выхоўваць мяне нікому з іх нават на самай постэмбрыянальнай стадыі не давялося. Але стракацца — стракаліся. А яны мецілі ў сваю пару свае жыццёвыя сцежкі так, што шляхі кіраваліся больш у Сібір. А сёння адзін чын, важны, як некалі тыя афіцыйныя чыны, што выпраўлялі іх за Урал, супіць бровы: маўляў, непатрыятычна, як гэта чалавек мог мець дурасць нарадзіцца так далёка ад межаў родных, на Камчатцы.

Ну, ды хай сабе той чын хмарыцца і выціскае з сябе шэдэўры. А мы згадаем яшчэ літоўскія хутары, якіх непадалёк ад Гародні яшчэ ладна засталося. З нашага боку хутароў мала. А ў Летуве ёсць. Акраса краю. Мара ўсіх антыўрбаністаў. І нават рэальны прытулак для прыхільнікаў НТР. І вольных людзей. Але хто з нас вольны? Ці мы самі выбіраем свае крыжы і ланцугі? Ці яны нас?

Бывай.

А.С.”.

І прыйшоў той самы ліст Міхася Лявонцьевіча, дзе ён згадаў пра „загадку назскіх натур”, дзе былі развагі на тую тэму, што, мабыць, заўсёды хвалявала яго: „Недзе чытаў, як білася (псіхалагічна) з Джоз. Конрадам жонка, не могучы ніяк зразумець усе абертоны яго ўчынкаў

і душэўных рэакцый, і вось, думаю, раззлаваўшыся, неадноечны крычала нешта накшталт: „Пракляты пшэк!” Нешта падобнае, мусіць, было з Апалінэрам і той, якой прысвяціў ён сваё „Sorry”[1]. Гэтыя кажанеўскія, кастравіцкія [сапраўдныя прозвішчы Дж. Конрада і Апалінэра] — не цацы, адным словам. Майго дзеда, Міхаіла Ігнатавіча Кузьміцкага, па маці, таксама, памятаю, за натуру не хваліла бабка Хрысця, але дзед быў, на мае сённяшняе разуменне, не ябы-які чалавек — дай Бог мне б ад яго трохі. <...>

Але нешта, даражэнькая, я не ў тыя аглоблі падахвоціўся запрэгчыся і стаць. Ды яшчэ ўздыхнуў і закусіў цуглі. Даруй. Але амаль разгаварыўся, толькі не вершыкам. Вершыкі, ведаеш, апошнім часам нешта не пішуцца, душэўна аслабнуў, саслабеў, а на прозу — часу няма. Рэцэнзіі на мне нейкія вісяць, ніяк падступіцца не магу. А трэ было б, дзеля хрумсткіх паперак: калі вырвуся калі-небудзь адсюль, уцяку куды-небудзь на хутар, да літоўцаў. Колю Старшынава адшукаю ці каго яшчэ, — няхай раяць, ях схавацца. (Старшынаў некалі жыў на нейкім хутары ў Літве, ажаніўшыся ці прыжаніўшыся там, — і некалі мяне падбіваў прыехаць. Даўно гэта, праўда, было. Я і Старшынава таго пасля таго, можа, адзін раз і бачыў. Наогул, адасобіўся я ад усяго. Але ж „шапачны” стрыкулізм твайго любімага St. цяпер не даспадобы, — не па мне. Хоць St. і хітры — не давяраецца „сябрам” і душэўна не прыляпляецца да іх — мае рацыю, га? Толькі гэта таксама не выхад.)

Ну, мусіць, пара закругляцца — пакаціўся я, як таварняк з сартыровачнай горкі.

А ты мне пішы, як і што хочаш. Калі-некалі лірыкі якой падпусці, па галоўцы пагладзь. Я ўжо супакоіўся трохі, не кідаюся ўжо, пальчык не адкушу.

P.S. А на літоўскія хутары з'ездзіць трэба будзе калі. Вось толькі дабрацца да Гародні — таксама даўно там не быў, але Ласасянку ўспамінаю калі-некалі. Ад Гародні да тых хутароў блізка, завітваў некалі”.

На канверце дата — 19.IV.82 г., у лісце не прастаўлена. Увогуле Стральцоў акуратна датаваў свае лісты. Можа, гэтая думка — „адасобіўся я ад усяго”, можа, яшчэ нешта адвяло ўвагу, магчыма, вось тыя літоўскія хутары — марыў ён пра хату, пра свойскае жытло, так бы мовіць, „на пленэры”. Пра хутар, пра хату дзе на ўскрайку вёскі — адасобленую, негаманкую. Не пра дачу — менавіта хату. Мара ягоная так і не збылася. Хаця нават у апошнія ўжо месяцы жыцця, калі з'я-

[1] Прабач (англ.)

віліся нейкія грошы, і пасля аперацыі ў Бараўлянах пачынала цепліцца надзея, ён выпраўляў сваю сярэднюю дачку Вераніку (малодшую дачку ад першага шлюбу) паглядзець які пляц з будынінай.

Пра гэта многа будзе весціся гаворкі ў нашых лістах: напаўжартаўлівай, з узаемным пакепліваннем. Мне таксама мроілася хата дзенебудзь у лесе, на адзіноце. І таксама мроя гэтая застанецца мрояй. І ўвесь маёмасны набытак — кааператыўная кватэра і некалькі „дачаў": лапікі зямлі на могілках маці, бацькі, маёй хроснай пані Магды... І яшчэ, і ячшэ... Для мяне самой гэты лапік у пазажыццёвым існаванні — ужо мара. Дай, Божа, каб не крэматорый...

А вось яшчэ ліст-сведчанне: чаму не з'явілася там, у Мазыры, проза Стральцова. Болдзінская восень не выпадала. Прытулак яго высылкі не быў маёнткам, не быў „приютом спокойствия, трудов и вдохновенья". Ці было іншае выйсце з той пасткі лёсу, у я кую ён трапіў, я не ведаю. Відавочна, не ведала яго і другая яго жонка, Алена Дзмітраўна. Здаецца, яна прыязджала да Стральцова ў Мазыр... І наперад таго, мабыць, прыняла на сябе шмат пакут і страт і болю. І ахвяр. Ці разумела яна Стральцова? Не ведаю. І ці легка было яго зразумець? І ці дадзена гэта было ўвогуле некаму? Але— так ці інакш: Стральцоў бытаваў у Мазыры, у атачэнні, не самым, мякка кажучы, спрыяльным для візітаў высокай Музы.

„На адзіноце з сабой і табой мне выпадае заставацца толькі ўвечары, пасля 8 гадзін (да 10) — увесь мой вольны час, бо другога, нажаль, не маю. Іншым разам не без зайздрасці ўспамінаю свае першыя месяцы ў санчасці: хоць і людна, і цесна было, і настрой амаль хаўтурны, але, перамагаючы сябе, пісалася ўсё ж, бо меў нейкі час, а можа, галоўнае — злосць. А ты заўважала, што ў кепскім настроі, бывае, працуецца добра, варта толькі перасіліць сябе. Скруха — страшэнны цяжар, але „так тяжкий млат" і г.д.

А раніца... Харошы час, каб услухоўвацца ў прадчуванні і пацiху, ненатужна давярацца ім і па іх настройвацца. Бываюць, сапраўды, такія хвіліны сцярожкай амаль упэўненасці ў непазбежнасці нейкага бадай што дзіва, неспадзяванкі, узнагароды — нешта падобнае да таго, што прымушае Грын адчуць і перажыць Асоль перад з'яўленнем Грэя. Грын — няроўны пісьменнік (я кажу пра невытрыманасць стылю), але гэтыя мечты, обморочные до яви, па-харошаму здзіўляюць празарлівасцю натхнення, на шчасце дзейснага ў слове. Λ гэта цяжка. Асабліва там, дзе маеш справу з адчуваннямі. Гэта ёсць у гамсунаўскіх „Вікторыі" і „Пане" — вельмі музыкальных рэчах. Падобная аркестроўка прозы не павіна, праўда, пасля Тургенева, скажам, ягонай „Поездки в Полесье". Перачытай як-небудзь — цуд! Умеў ста-

ры! Цяперашнія ўжо, мусіць, так не ўмеюць, хоць у Вітава ў „Армянскім дзённіку” ёсць нешта падобнае на тонкасці і водару: памятаеш там „армянскі дворык”? Хораша.

Я пішу тут без усялякай літаратуразнаўчай навукі, эклектычна, з густаўшчынкай: проста я кажу пра ўмельства падпусціць у рэалізм „смугі”, не забіваючы контур, кантраст і лейтматыў. Вядома, бацькам усяго гэтага трэба лічыць Тургенева, лінія якога даўно ўжо ідзе поруч з лініяй Буніна, жарсткаватай і няўмольнай, як лінія скрыпічнага грыфа. Але, мусіць, хопіць літаратуры. Ці не? Пакінем мо на другі раз. Ці пераключымся на літаратурны быт.

Мне тут нешта піша А. пра маю кніжку, якая лічыцца за Барадуліным. Дазнаўся, думаю, ад D. Прапаноўвае перадрукаваць. Прыслаў мне ,,Ядл[оўцавы] куст”, „Цень ад вясла” — гэта ўжо зажым. Каб расставіць гады напісання. Я хацеў усё гэта, як ты ведаеш, даверыць табе, але, можа, перадай частку клопатаў: і табе будзе лягчэй, і А., думаю, здаволіцца, бо, здагадваюся, нечага хоча ад мяне, нейкай літаратурнай помачы — „хітрая Мяндоза”!

Я не хацеў цябе турбаваць гэтым, ведаючы, што табе зараз не да таго, але калі ачуняла трохі, вазьміся кіраваць А. (во каб Барадуліным!)— можа, кніжку і агораем і паставім таго ж F. перад фактам. <...>

Наконт машыністак (платы) не бянтэжцеся: грошы я тут на машыністку зарабіў, а вершамі зараблю таксама. Адразу ж машыністцы (вам) прышлю. Вы толькі рабіце.

Фу! Пераскочыў гэнае гіблае месца — ну яго! Пісьмо сапсаваў. Ты ўжо даруй...

...Ну, добрай раніцы! Заканчваю пісьмо пры сонейку, пры чырыканні вераб'ёў. Нехта крычыць з вуліцы, што радыё абяцала Менску несусветнае надвор'е — аж да 16° цяпла! Во дзе шоргат на „Брадвей”! [Так у гады нашага юнацтва напаўжартам называлі сённяшні Скарынавы праспект — ягоныя мэтры ад Галоўпаштамта да скверу тэатра Янкі Купалы]. Во дзе віраванне і спакусы! Але нічога — маўчу. У нас недзе свая „першпектива” — уся ў лінейках-палках і надта сур'ёзных шчытах з не менш сур'ёзнымі заклікамі і папярэджаннямі, сентэнцыямі. Тут Бальзак (!), напрыклад, са шчыта вяшчае так: „Товарищ, помни, что один нерадивый заставляет о себе говорить больше, чем семеро примерных”. Як табе гэта падабаецца, гэты таварыш Бальзак? Я прывык. Я ведаю цяпер, напр[ыклад], што думаў Сервантэс (Дон-Кіхот?) наконт ветлівасці, Аміэль наконт марнатраўства, Даламбер (?) наконт выпіўкі. Во! Шмат чаго ведаю: калі-небудзь падзялюся пры нагодзе. Такім багаццем не падзяліцца грэх.

Усё, усё. Бывай здаровенькая, выстаўляйся на сонейка. Успамінай калі-некалі мяне.

Міхась.

27-28.IV.82”.

О, не — гэта не Міхайлаўскае, не Эрменанвіль, не Наан, не Спаскае-Лутавінава. Мазырская „фартэцыя”. А магчыма, каб лёс даў жыццё Стральцову, мы атрымалі б нешта накшталт „Нататкаў з падполля”. Не „Архіпелаг ГУЛАГ” ці „У кругу першым”. Але там была свая трагедыя. Свой побыт. Свае самаўсведамленні, пра якія можна толькі здагадвацца па лістах Міхася Стральцова. „Успамінай калі-некалі мяне”. Яму трэба было ведаць — яго памятаюць. Яму была край патрэбная ягоная кніжка вершаў. Пацверджанне таго, што ён не выкрэслены з літаратуры, з жыцця. Ён у кожным лісце піша пра грошы машыністкам — каб крый Божа не падумалі, што ён жабрак, што ён спадзяецца на нечую міласць. І нават такое, што магло б мне добра палесціць: „Зноў кажу: ты ўладальніца ўсіх маіх опусаў і воль”, — адношу больш да яго крыўды на тых, на каго ён спадзяваўся. „... што яму да тых, у каго не куецца, а плешчацца?” — з горыччу згадваў Стральцоў пра аднаго з літаратараў, дапамога якога недзе крышачку затрымлівалася.

Тым часам з'явіўся ліст, у якім Міхась відавочна скіроўваў эпісталярны сюжэт у ірэальнае рэчышча, з відавочным іранічна-здзеклівым запрашэннем падтрымліваць фабульную нітку. Закруціць яе ў якія карункі ці ў больш шчыльную матэрыю. А самае, можа, галоўнае тут — Стральцоў і Дастаеўскі.

А перад ім быў мой ліст — адказ на той, з цытатамі „маралістаў”.

,,Бач, Міхась, які я ненадзейны элемент. Не толькі не выканала павышаных абавязацельстваў, але і з нормай не справілася. Пішу адказ са спазненнем, не крыўдуй. У мяне таксама бывае, што няма вольнай хвіліны ні ўдзень, ні ўночы. Прыязджае „хуткая” да мамы ў дзве гадзіны ночы, у пяць ад'язджае, а ў восем раніцы выклікаю зноў. Сама яшчэ добра не акрыяла, пакуль на бюлетэні. А тут вясна, і розныя хатнія гаспадарчыя мітрэнгі. Тэмп усюды патрэбны, тэмп, а яго пакуль што няма. Хаця ты правы, у кепскім настроі з'яўляюцца нейкія думкі ў галаве, хай бы нейкі фанограф (?) занатоўваў. Але ж няма такога, дык пакуль схопіць рука пяро, дык усё з галавы вон, рука лена рухаецца і не ў тым кірунку.

А раніца... Харошы час... Ведаеш, люблю зусім сялянскую, на золаку раніцу. Гадзіны ў чатыры-пяць. Няўцямнае ружавенне дня — та-

кі ж прыдатны антураж для мройлівых прадчуванняў і адчуванняў. І для жорсткай канкрэтыкі засваення. І для тых галасоў, што гавораць: „Храни мечты, безумный, не знают умники таких прекрасных снов". Пераклад гумілёўскі трохі саладжавы. Але, чытаючы твой ліст, я адчуваю, чаму ўсё ж такі заўсёды паважала вялікага да знямогі Льва Мікалаевіча. Ён нават у сваіх пошуках і сваіх метаниях солидно-рассудительный, определенный, ён усё пра ўсё ведае, нават калі мае сумніва. Ніякіх згадак і загадак. Усё пэўна, моцна і як, скажам, у „Хаджы-Мураце", так выпісана, што знямець можна ад клічнікаў свайго ўласнага захаплення. Але не цягне, мабыць, „празарлівасцю натхнення" тых, каго прыгадваеш ты, няма той „смугі" ў чыстым рэалізме. Дарэчы, не так даўно перачытвала Буніна. І чытала б яшчэ. І суб'ектыўна лавіла б улоўнае і няўлоўнае за няўмольнай лініяй „скрыпічнага грыфа". Хіба не?

Хаця апошнім часам заўважыла — на набыццё штодзённай раўнавагі патрэбны жорсткі, чэрствы да прагматызму рэалізм, з немалой дозай скепсісу, парадзіравання — па брэхтаўскім метадзе, калі адчуваеш сябе адчужана-недатыкальна збоку і ўсё ж удзельнічаеш у падзеях. Ну, што-небудзь накшталт ужо згаданага „Крамнэгела" Пітэра Усцінава ці Стэйпбекава „Блукаючага аўтобуса" („The wayward bus"). Каб не вяртацца да старожкага юнацкага піэтэту перад лаканізмам таты Хэма, трохі страхоўкі на ўсякі выпадак не перашкодзіць. У пару таго піэтэту лепш было страхавацца антыснабізмам якога Мантэня.

Ну, панесла мяне — з калаўротнага побыту ў вір літаратурны. Без руля и без ветрил.

Пра літаратурны быт. Калі шчыра — тандэмы не вельмі люблю. І А. не ведаю суцэльна. А калі ён хоча літаратурных працэнтаў — не вельмі давяраю. Даведаюся праз тыдзень у Валодзі Паўлава [Уладзімір Андрэевіч Паўлаў — паэт, празаік, на тую пару загадчык рэдакцыі паэзіі) і Рыгора Барадуліна, што да чаго. Не тое каб я анархіст-індывідуаліст, але з эмпірычных рацэй ведаю, калі за што бярэцца некалькі людзей, ці не робіць ніхто, ці ўсе робяць адно і тое ж. Калі хочаш, каб удзельнічаў А., дамоўлюся з ім праз Паўлава і „далажу" табе.

Наконт новых вершаў. Гэта мая віна. Я аддала Рыгору (Барадуліну) тое ж, што ў „Полымя" і на радыё. Пісала табе пра гэта. Па правілах тое, што не друкавалася ў зборніках, не ідзе, здаецца. Але Барадулін гаварыў, што для цябе зробяць выключэнне. А паколькі Юпітару дазволена ўсё, чаму б табе не пабыць Юпітэрам?

А ты як-небудзь, уладкаваўшыся з прыстойнай літоўкай на хутары, не адмовіш у якім закуцце ці мансардзе (папросту — гарышчы) адной кабецiне, што не ўмее ніводнай сялянскай справы — ані жаць,

ані касіць, ані каровы даіць. Аднак паважае пленэр. І ўмее не рабіць клопату.

А за літаратурныя практыкаванні мясцовых педагогаў з дапамогай класікаў — дзякуй. Во распацешыў. Ну, не раскашуйся адзін. Адшкадуй і надалей блізкім.

Якія табе кланяюцца. Хочаш, магу зрабіць старасвецкі рэверанс? А не, дык проста развітаюся да наступнага ліста".

„Вось і вясна. Каторая? Якая?.."

„Каб ты ведала, які маршык ірванулі нейкія музыкі на подмасцях маёй душы, калі ўхапіў я аж два твае пісьмы, ты, можа, сумелася б і наперад засцераглася пасылаць мне лекі такога мацунку! Але ўсё абышлося, я застаўся жывы, і высветлілася, што ўвесь мой „состав частей" адрэагаваў на тваю дозу нармальна і як мае быць. Цяпер, наадварот, памяншэнне дозы можа быць згубным: мусіць, я ласы да такіх лекаў, як кот да валяр'янкі.

Жарты жартамі, а я пачаў быў непакоіцца ўжо, нават грызці сам сябе за гіпатэтычныя правіны. Думалася, ненаразуменне якое выйшла і ты пакрыўдзілася чаго, — рознае думалася. І што А. да ўсёй гэтай справы [выданне кнігі] прыліп, і што St., здаецца, не любіць яго, і што — чорт ведае што! Але ты азвалася — і стала лепей у мяне на душы. І ў думках нават пачаў заносіцца высока, на твае вышкі-гарышчы ў літоўскім фальварку, дзе ты будзеш бавіць час ці не на адзіноце з раманамі Ганны Радкліф. А што ж, дарэчы, пакідаеш ты мне? Ідылічнае шчасце з Пульхерыяй Іванаўнай, даруй, прыгожай пейзанкай, валаокай, як Гера? так? А чаму ты надумалася, што мне варта задаволіцца адной гэтай пейзанкай? Шырокі чалавек, казаў стары Дастаеўскі, і дадаваў, што ўкараціць яго было б не лішне. Нехта моліцца, а нехта грашыць? Не, так, паводле Дастаеўскага, не бывае. Ягоны чалавек і другую душу, молящуюся, побач, захоча прымусіць саграшыць — і не інакш як з сабой, і захоча „ачышчацца" разам з ёй. Праўда, перад „пейзанкай", як Раскольнікаў перад Соняй, можа і на каленях калі-нікалі пастаяць, але паляцець душой і іншымі помысламі да „мадонны" і будзе дамагацца, каб яна... Клеапатрай стала. Шырокі чалавек... Матыўчык Клеапатры Даст[аеўскі] у Ал[яксандра] Сярг[еевіча] добра ўчуў, а пасля „па-карамазаўскі" яго развіў — такі ўжо чалавек! Урэшт папсаваны татарскім, польскім, славянскім і Бог ведае якім яшчэ субстратам! А так — да пары да часу раманы Радкліф чытай. Пакуль мяне няма, дазваляю... Папалася, га?

Цяпер пра справы.

Зборнічкі я D. адаслаў, як і варыянты назваў да кніжкі. Туга думалася, наўдалыя яны, назвы, па-мойму, але, можа, адштурхнецеся ад іх і нешта прыдумаеце самі. [Пра гэта было вышэй — рэдактар кнігі Барадулін выбраў загаловак „Яшчэ і заўтра", пад гэтай назвай і выйшла кніга]. З датамі складана. Няўжо ад іх адмовіцца нельга? Калі нельга, стаўляйце любыя, у межах храналогіі дзвюх кніжак, пакінуўшы два гады перад першай. Якая розніца!

D. памагай, я сам у лісце, здаецца, прасіў яго пра гэта. <...>

А D. — апартуніст і цягамоцька. І майстар напускаць на сябе адміністрацыйны ці які яшчэ сур'ёз. Пішу гэта зусім не злосна, бо ведаю гэтую кампанію і не здзіўляюся, і было б дзіўна ёй інакшай быць. Сярод аплявухаў нейкіх, далібог, жывем. Усе яны вартыя І., хоць і прытвараюцца, што лепшыя. Можа, В. там толькі сур'ёзны чалавек, не сапсаваўся яшчэ.

Новыя вершы ім, вядома, пакажы: я хацеў бы, каб узялі што-небудзь адтуль. Не хочацца мне перадрукоўваць запар старое, а каб захаваць аб'ём, давядзецца. А ў ранейшым шмат такога, ад чаго я пазбавіўся б. Тое-сёе я знаў (у кніжках): паглядзіш у D.

Наогул жа, кніжку больш-менш прыстойную хочацца мець, а выд[авецтва] са сваімі фінансавымі ці яшчэ якімі меркаваннямі ў гэтым чамусьці не зацікаўлена. Так у нас бывае.

<...>

Кінуць бы ўсё гэта, ды вось бяда — позна, нічога другога не умею, а вучыцца другой навуцы калі? Ды і ранейшае такое-сякое ўмельтва, папраўдзе, растрачана ўжо, а таму спадзяванне на фальварак <...>: шукай яго на карце, заходзь калі-нікалі на аўтобусную станцыю, пытай у цётак і бабулек.

А пакуль будзем плакацца, як у гэтым вершыку, — ці не пра нас?

Хоць ад пары, калі мяне
З табою вёрсты разлучылі,
Тваім паглядам не дый не
За мною тыя дні сачылі, —
Не, не прысніў табе такой
Я долі — сведка Бог ці сам я!
Што ж, дні пядружнай талакой
Ішлі і для мяне таксама,
Ды мне не рупіла, бадай,
І незнарок не падалося,
Што ўсё, што мог, я не аддаў
Твайму няспраўджанаму лёсу.

Я думаў проста: мы — сябры,
І што адна ты права маеш
На ўсе інакшыя дары,
І што мяне ты ўспамінаеш
З пачуццем лёгкім, як уздых,
Зімой па восені ці леце,
І што пачуццяў маладых
Нам не трымаць ужо на ўмеце,
Што разнасцежана акно
Табе адно, а мне — другое
І што табе з твайго відно
Хіба суцешнае адно —
І не відно нішто благое.
Я памыляўся! Не спяшаў
У лістапад і ў месяц квецень.
Так размінаецца душа
З другой душой — і плача вецер.
Як цяжка вымавіць „Люблю!”.
Даруй мне ўвечары ці ўранні:
Цябе аб гэтым пакаранні,
Нібы аб ласцы, я малю”.

„Так разлучаецца душа з другой душой — і плача вецер” — гэта не так пра нас, як пра няспраўджанасць чалавечага жыцця, якое пачынаецца з крутога наіву, як згадалі б сённяшнія маладзёны, спадзяванняў, мараў. А потым захлынаецца, затоптваецца шэрай будзённшчынай, цягамотным „дзень пры дні”. „Твайго няспраўджанага лёсу” — назіранне жорсткае і справядлівае. Хаця — ці толькі да мяне яно стасуецца? Не так многа людзей, што маглі б, падводзячы папярэднія вынікі, пахваліцца спраўджаным лёсам. Гэта не суцяшэнне, „холодные наблюдения” і „горестные заметы”. І ўвогуле — пазней Міхась напіша: „адрасат праясняецца пазней”. Так што я адразу досыць адстаронена і „літаратурна” ставілася да вершаў у лістах Міхася. Безумоўна, атрымай я такі ліст гадоў у васемнаццаць, я ўсё ці амаль усё (скептыцызм заўсёды быў знішчальна-выратавальнай якасцю маёй натуры) узяла б напавер, але ўзрост даверу даўно адляцеў, як і шмат што ў жыцці.

Ці вабіла мяне пачуваць сябе гераіняй эпісталярнага раману? Былі не тыя абставіны. І ў Міхася Стральцова. І ў мяне. Хаця, мушу яшчэ згадаць, умовы гульні я прымала. І, прыхільніца парадоксаў Уайльда і Шоў, вельмі любіла п'есу Дж.Кілці „Мілы лгун”, паводле ліставання Бернарда Шоў і актрысы Патрык Кэмпбэл, і спектаклі па гэ-

тай п'есе (бачыла ў ім дзве бліскучыя выканаўчыя пары: А.Кторава і А.Сцяпанаву, Р.Плята і Л.Арлову). Напрыканцы 60-х — 70-х гадоў увогуле былі вельмі папулярныя розныя дзействы паводле ліставання: А.Чэхава і Л.Мізінавай, І.Тургенева і М.Савінай і г.д. Усё гэта было ў мяне „на слыху”. Але на тую пару, безумоўна, не думалася, што так недарэчна хутка лісты Міхася Стральцова ператворацца ў спадчыну. І не збіралася адшчыкваць лісце ад яго лаўровага вянка на бутаньерку ці, крый Божа, на літварыва. І зараз не маю такой мэты.

Згадаю яшчэ раз — умоўны, менавіта ўмоўны, не тэатральны, характар перапіскі мы разумелі абодва. І ў гэтым быў свой імпэт. Для кожнага з нас адрасат быў перш за ўсё — вобразам. Для мяне — багатым усім напісаным Міхасём Стральцовым. Для яго — пазначаным яго паэтычнай фантазіяй.

Мая галава была заўсёды тлумна поўная цытатамі. Я ведала — ён зразумее любы парафраз. А тым больш вядомых радкоў. Сваю кніжку крытыкі „Гарачы след таленту”, дзе адным з „герояў” быў Стральцоў, падпісвала яму: „Мы шли дорогой не одною, но... нас обманули те же сны”. Я не збіралася параўноўваць сябе з графіняй Растапчынай. А ў тым лісце мела на ўвазе няспраўджанасць калі не лёсу, дык мараў. Дарэчы, таксама, па-мойму, адна з прычын таго, што я стала адрасаткай ягоных лістоў — адтуль, з Мазыра: яму прасцей было кантактаваць з чалавекам „няспраўджанага лёсу”. Прынамсі — тым часам. Я не мэнчыла яго сваім prosperity.[1] І — гэта ён добра ведаў: мела пашану да зробленага ім. Не бурчэла — патрэбны раман, неабходна шматлогія...

У нас, калі тое не датычыла беларускай літаратуры, пра гэта згадвалася, вельмі часта супадалі густы. І было яшчэ агульнае — пра тое ніколі не распавядалася, але, мабыць, ён угадваў ува мне схільнасць да сузіральніцтва. Ну, а я не магла не ведаць гэтага, чытаючы Стральцова. Яго „русаізм”, яго адчуванне неабходнасці прыроднай аўры, яго „святадзействаў у гонар прыроднага кругазвароту” (С.Велікоўскі). Ёсць у Міхася Стральцова ў „Паўночным дзённіку” такое, памятнае: мы па-рознаму разумеем сябе ў прыродзе і жыцці: чалавек індывідуальны, прырода безасабовая і, да таго ж, абыякавая да нас, у жыцці мы перш за ўсё адчуваем сябе як асобу, усё ідзе ад нас, і ўсё вяртаецца да нас: мы як бы пасылаем сігналы і самі ж прымаем адказы на іх. Калі ж нешта псуецца ў гэтай добра наладжанай сувязі, яна перастае быць зваротнай... Бяжы тады, чалавек, бяжы, хутчэй ідзі да прыроды: яна безупынна шле табе свае сігналы, як сонца праменні...”

---

[1] Працвітанне, росквіт (англ.).

Ці была ў яго магчымасць там пабыць „на прыродзе”? У лесе? Наўрад. Таму, можа, з асаблівым настроем апісвае ён уяўныя падарожжы:

„Субота. Вецер усчаўся, мо на дождж, а ўдзень было цёпла, сонечна, і мне думалася, што за тваім домам ці за тваімі дамамі, на ўзлобіне ўзгорка, ужо дагараюць [у лісце так!], што на працу ты ходзіш паўз возера, памятнае з нейкіх часоў і мне, бо недзе там жыў некалі, што вось чамусьці ніколі не давялося нам з табой пабыць на прыродзе, хаця б у Каралішчавічах, і што як ехаць у Ракаў з нашага гарадского раёна [мы жылі ў адным раёне — за Кальварыяй], а ехаць можна любым самазвалам (у кабіне, вядома, бо з дваццатага кіламетра возяць у горад гравійку і пясок), можна тое-сёе ўбачыць па дарозе і спыніцца, дзе пажадае душа (той дарогай я ездзіў іншым часам па грыбы і нават на дачу да некага з лысагорцаў), што калі, не зварочваючы, дапяць да Ракава (гэта ўжо трэба аўтобусам), а там перасесці ў аўтобус мясцовы, — можна вельмі нават проста трапіць на лясную рэчку Лань, а там ўжо будуецца (мо пабудаваўся?) наш новы Дом творчасці — толькі справа не ў гэтым і не ў гэтым Доме, а ў тым, што там добрыя мясціны (ручаюся, бо неаднойчы там блажаўся і хадзіў), і што ты, каб захацела і каб захацеў перад тым пан Бог (а ён мог бы зрабіць так, што на пачатку восені мой цень слізгануўся б па менскіх тратуарах) — дык справа ў тым, што я мо шукаў бы сам сябра ў падарожжа за горад — мо па грыбы, мо так, дзеля душэўнай акрасы і цішыні — і мо ты паказала б мне такога чалавека, а каб аблегчыць табе задачу, я наперад скажу, што пажадана, каб гэта была жанчына, нечым вельмі падобная на адну тваю знаёмую, якая табе калі-нікалі падабаецца, а найбольш, здаецца, не, хоць ты ўсё роўна, нягледзячы на гэта, неразлучная з ёй, дык вось, гэтая жанчына бадай што спатрэбілася б у падарожжы мне — ты ёй скажы як-небудзь, пры нагодзе, пра гэта, га?

І пра тое, што яна скажа і як яна адкажа, мне адпішы.

А восень я паспрабую заказаць добрую.

Вось што я ўспомніў: у ранейшым пісьме не на ўсе твае дзелавыя пытанні адказаў — так загаварыўся, як цецярук.

Ну, вядома, В. абыдзецца без А., гэта зразумела. Так я і А., калі не памыляюся, пісаў. А з В. вы, думаю, паладзіце.

Яшчэ забыўся папытаць у цябе пра лёс рукапісу В.Івашчанкі. Паспрыяйце яму, як быццам бы мне, калі я хоць трохі ў вашай рэдакцыі чаго варты. Гэта харошы і сур'ёзны чалавек, крытык харошы, ведаеш сама. Ён, па-мойму, трохі баіцца рэдактарскага самаўладства, але гэта, па-мойму, не амбіцыі, а натуральны стан і рэакцыя сум-

леннага і пісьменнага крытыка. Так што не надта гладзьце супраць шчацінкі. Дальбог! Ну зрабіце! Мяне вы ўсё роўна не выдаеце, выдавайце хоць тых, каго прыемна будзе чытаць.

Ага, вось: пакуль той фальварак, дык у мяне, можа, свая хата будзе. Гэта, каб у „прымы" не ісці. А да сябе ўзяць каго хочаш магу. І не буду гаварыць, што гэта мая хата". <...>

Івашчанка — гэта маскоўскі крытык, які на тую пару надаваў вялікую ўвагу беларускім літаратарам, пісаў і пра Стральцова, у прыватнасці, прадмову да зборніка прозы ў перакладзе на рускую мову „Журавлиное небо" (бібліятэка часопіса „Дружба народов"), на тую пару выходзіў ягоны зборнік „Кругі надзеі і дабра". А кніга крытыкі Міхася Стральцова „Пячатка майстра" выйшла ў 1986 годзе. І — што ўтойваць — цягнула я з Міхася Лявонцьевіча гэты рукапіс, і просячы, і молячы, і пагражаючы. Пакуль не прынёс стос газетных і часопісных выцінкаў — і складваць, і аддаваць машыністкам на перадрук, і вычытваць: гэты гонар ён надаў мне, рэдактару. Была, была ў „абранніка сонечнага Феба" гэтая звычка, ён не любіў чорнай працы, чарнавых штудый. Было ў яго літаратурнае сібарыцтва. А хутчэй — яму і сапраўды быў патрэбны сакратар, памочнік, чалавек, які рабіў бы тэхнічную працу. Мабыць, такі чалавек быў яму патрэбны, як і свой, калі не маёнтак і не фальварак, дык ціхі, добраўпарадкаваны закутак. Хата ў цішы. Разуменне. Паразуменне. І — свабода ад заняткаў, так бы мовіць, „не эзатэрычных".

І гэтае, зусім звычайнае для другіх і лёгка спраўджанае для іншых жаданне: мець хату, было таксама, нагадаю зноў, на жаль, толькі ідэяй-фікс. А ён трызніў той хатай. Гасцяваўшы, пасля звароту, на чужых дачах. Дарэчы, калі мы ездзілі ў 1987 годзе ў вёску Сычын, хата яго дзяцінства была пустая. Там ніхто не жыў. Але, мусіць, не ў яго натуры было б месціцца так, каб заўсёды быць на вачах, пад пільнай увагай вяскоўцаў, а падсвядома, можа, хацеў быць бліжэй да Менска. Аднак ці не гэтую хату ён меў на ўвазе ў лісце? Пазней у пісьмах згадваў: і печы б паліў, і дровы б цягаў, і ваду насіў... І глядзеў бы на вясёлы ці роздумны агонь у камінку. Пазіраючы на „ўзор прыгожы пекных зор". На самоце. Так. Але, мне здаецца, самоту ён любіў, але адзінота не была яго марай. Бачыў ён сябе хутчэй — з Ёю. Хто — Яна? Межы асабістых адносін і ўяўнага, прывіднага ён не пазначае. Падзеі жыцця і падзеі ўяўленняў — яны набліжаюцца ў яго і перакрыжоўваюца. Ці — верагодна! — ён пазначае новы твор! Пра ўзаемаадносіны і ўзаемадачыненні жынчыны і мужчыны. Лісты з другога боку — гэта як чытацкі водгук. Даходзіць!

„Дзень добры, даражэнькая!

А ведаеш, мне спадабалася, як ты паказала кіпцюрыкі ці прыняла гэткую фехтавальную пазіцыю перад m-me Vt, і (о, женщины!) характарыстыкі праніклівыя і вычарпальныя, такія, што ад літаратурнай удавы спачатку як бы дух адлятаў, а потым і спружыны ўсе, жаласна бомкнуўшы, вонкі. Ну то няхай! Як я зразумеў, m-me ў Саюзе на кафедру ці амбон узнімалася, а цыганаваты падшыванец за якой парцьерай хаваўся? І Гамлета на гэтага Палонія не знайшлося?

Мне дык трохі, прабач, і смешна. Не ведаю чаму, а У., акрамя смеху, можа, дурнога, чамусьці нічога ніколі не выклікаў у мяне. Нешта, што пнецца раздзьмуцца да памераў вала. І дапяў-такі да параўнання з гэтым боскім стварэннем у працавітасці — нейкай і нуднай, і асуджанай, і знябытай: вол вось так, мусіць, і нудна працуе, і нудна жлукціць ваду.

Ваду ты пі, ваду ты пі —
Да скону века.
Ды толькі ў ёй ты не тапі
Сучалавека.

Там у іх, па-мойму, хіба з D. парагатаць ці пагаварыць можна. За адно гэта не шкода і намякнуць яму іншым разам, але „хітра", як бы прымаючы правілы пэўнай гульні, вядомай табе і яму, што ад балярына Льва ён розніцца хіба адсутнасцю мужыцкай барады („Ну, мужыцкае, браце, у нас ёсць — і да барады ягонай ёсць!"), а таксама ж надта таленавітых сыноў („Мая Танька і шамякінскую заткне!"). І, пагладзіць жывот, свіркне акулярамі ў адзін бок, у другі, а потым задзярэ голаў і па-блазенску хапне ротам паветра — і так будзе на цябе глядзець: во мы ім!

<...>

Во ім! Весялей, між іншым, і сама глядзі на свет. Мне дык гэтага пэўна жадаеш, інакш не скіроўвала б нечы позірк і імпэт на Дульцыней і Флор розных. Хто яго ведае. „Мне бы лучше вон ту..." — ці заўсёды гэга апраўдвае сябе, га? У прастаце так званай ёсць нешта, ад чаго можна звар'яцець. Вельмі проста, што там, магчыма, разгадка, я згодзен, але ж чалавека, зноў жа, так нехта згламаздаваў, што ён сам сабе пры гэтым проста не паверыць і ўсё адно будзе шукаць нечага яшчэ на згубу сабе. Чалавек, між іншым, прастаты баіцца, хоць і жадае яе. Я табе гэта спасылкай па строга навуковае вызначэнне жыцця дакажу. Яно вызначаецца (жыццё) таўталагічна: жыццё ёсць жыццё. І не болей. Які-небудзь сэнс ці тым болей ідэал, мэта — крый Божа. Гэта, мусіць, праўда, але паспрабуй перакана́й у гэтым „гуманітарнага" чалавека! Так і я ў Дульцынею, і ў Флору тваю не веру, я ў яе

веру толькі у той момант, можа, калі чалавек „истекает звездными хлопьями”, як сказаў нехта. Прырода тут пастку добрую паставіла, гэта праўда. Але ж гэта толькі імгненне, а мы, каб не звар'яцець ад усведамлення жахлівай „хрупкости” гэтага імгнення, прыдумалі мастацтва, культуру і г.д., і г.д. Каханне само сабой — вось табе! І не вернется адсюль. І таму не палохай мяне ні „разумнасцю”, ні Дульцынеямі не суцяшай. І адкуль ты ведаеш, між іншым, што табе трэба спакой — і прытым такі, а не гэтакі? Кінь, кінь, даражэнькая!

Але ж мы і ў філасофію з табой залезлі! На сёння даволі, можа. Я табе пялёстак „ириса”, калі не намыляюся, прышлю. („Флоренция, ты ирис нежный” — у Блока.) Можа, дойдзе?

Пра справы напішу ў другім лісце, згода?

А ты б мне здымак свой прыслала, ці што? Не смейся. Я хваліцца ім не буду. Тут гэта і не банальна, можа, — не хваліцца, а здымак. Гэта тут толькі, мусіць, можна зразумець. Я табе пасля вярну, калі захочаш. А свой я так ці інакш прышлю да кніжкі: ты на мяне цяперашняга паглядзіш і вырашыш, ці трэба яго даваць (перамелаваць). Хаця там, можа, і другога малююць, хе?

Пішы і паветраныя ванны ці душы (як іх там завуць?) прымай. Патрохі і паступова. І вады не бойся. Каб не баяцца, У. чытай.

3.V1.82

Міхась”.

Дульцынеі і Флоры — мае, усё пра тое ж, згаданыя вышэй, напаўжартам, напаўсур'ёзам, згадкі, як ён кіне ўрэшце сваё вымушанае паселішча і атабарыцца на хутары, на ўлонні прыроды, з якой Чароўнай Дамай будзе ствараць шэдэўры. А я калі-небудзь завітаю да іх, і яны адшкадуюць мне на пару дзён гарышча ці прынадную мансарду, і я буду пацiху піць слодыч вясковага паветру і суцэльнага жыццёвага спакою: nihil habeo, nihil euro[1]. Тым часам я прайшла працэдуру прыёму ў Саюз і „живописала” яму нейкія фрагменты таго „дзейства”. Здымкі мы не адсылалі — яны таксама засталіся ў той, не пазначанай канкрэтнымі рэаліямі ўмоўнай прасторы нашага ліставання. Як у тэатры — калі нехта падносіць шклянку да вуснаў, гэта зусім не азначае, што ён нешта п'е.

Стральцова для кнігі маляваў мастак В.Вецік па старым здымку, я на тую пару не фатаграфалася гадоў сем, а то і дзесяць. Былі выпадковыя, аматарскія адбіткі, больш з нейкімі людзьмі. І ўвогуле я вельмі рэдка прэзентавала здымкі. Ці то ад сціпласці, ці то ад за-

---

[1] Нічога не маю, ні пра што не маю клопату (нічога не баюся) (лац.).

сцярогі. Хто яго ведае — як той здымак будзе глядзецца заўтра? Калі адыдзе вось гэтая неабходнасць — перамаўленне графічна выяўленымі словамі?

А пакуль перамаўленне было звычным, нібыта гаворкай — з некім, а і з самім сабой. Я ўжо пазначала — у яго ўвогуле была такая звычка гаварыць. Так пісаліся лісты: нібыта мне, нібыта, як ён сам пісаў і пра што згадвалася, — дыярыуш ствараўся.

Anno Domini[1] 1982.

„Дзень добры, Ала!

Аж самому няёмка, што так надакучаю табе пісьмамі, — і гэта я, катораму яшчэ нядаўна старонку Дзюма (во дзе кара!) было б алолець лягчэй, чым адказаць каму-небудзь на ліст або напісаць па сваей ахвоце. Таму будзеш думаць, што ўплываеш ты на мяне дабратворна, калі змагла збудзіць ва мне гэтую, я думаю, атавістычную страсць або хэнць. Я, можа, глядзі, і раскалыхаюся душэўна, а ты, значыцца, як гаварыў незабыўны Броўка, а ты пішы, а ты пішы...

І па тэатрах, вядома, хадзі, не надта турбуючыся, што паселіш у маёй душы чорную зайздрасць. Тэатрал я невялікі, мне ўсё роўна, хадзяць больш у тэатр ці кіно — або наадварот. І хто там каго пераможа, якая дзесятая ці адзінаццатая муза — мне справа сапраўды дзесятая. Сучасны тэатр не ведаю, не бачыў, вядома, нічога з рэжысёрскіх феноменаў Грашэўскага (?), панявежцаў якіх-небудзь нават не бачыў, не ведаю, што там выраблял у сваім тэатры Любімаў, а вось з ягоным вучнем Раеўскім (так ён сябе называе) рабіў Купалу, бо тут сапраўды было нешта (у Купалы) ад „паэтычнага" тэатра. І спрэчкі розныя пра дыктат рэжысуры і акцёрскае самавызначэнне неяк абходзяць мяне: я не за надакучнае выдыганне і выкаблучванне аднаго правінцыйнага Рэйнхарда перад другім, я і не за „салонны" нейкі рэжысёрскі стыль, асабліва ў трактоўцы класікі, як і не за аголены мадэрны; а проста ўбогі, т.зв. сучасны. Я быў бы проста, можа, за тэатр, але што гэта такое? Жорсткія псіхачагічныя канструкцыі Раеўскага пры абструганым ці неабструганым дэкоры якога-небудзь Герлавана? Палавінчатасць Луцэнкі? Луцэнка трохі як бы на маіх вачах рабіў „Раскіданае гняздо" — там было тое-сёе, але нейкай лініі, нават рэжысёрскай, ён не дабіўся, што амаль заўсёды робіць Раеўскі, хоць і рацыяналістычна вельмі — так, што глядач бачыць часам адваротнае таму, што ён хацеў.

---

[1] У лета Божае (лац.)

А так, я не ведаю, дзе той сучасны тэатр і дзе той стыль. У макаёнкаўскай „Верачцы" хіба? Даруйце. На санвузле, прабач, і якая-небудзь Пегі сучасная глядзіцца не надта каб, а тут яшчэ Пульхерыя нейкая Іванаўна, чамусьці завецца аж Арынай Радзівонаўнай. Авохці нам!

Гэта, вядома, не значыць, што я не хацеўбы, скажам, пайсці з табой у тэатр — хоць на „Запарожца за Дунаем" — калі ласка! І людзі няхай ходзяць у тэатр і ў кіно і на танцпляцоўкі, ці на „карчы", як іх называюць у парках".

Тэатр і кіно засталіся „незасвоенымі" творцам Стральцовым. Пераклады, кінапарафразы — і ўсё. Апошняй яго вясной вяліся, здаецца, перамовы наконт экранізацыі аповесці „Адзін лапаць, адзін чунь". Ажно нешта не чутно, каб што рабілі. Адышоў майстар? Але ж твор застаўся. Хаця... Можа, і добра? Калі не ўдалася інтэрпрэтатарам Караткевіча данесці Дух яго ўсё ж вострасюжэтных (!) твораў, дык ці ўдалася б каму „падняць",ператварыць у зрокавыя, відовішчныя вобразы найтанчэйшую філасофскую лірыку Міхася Стральцова?

Што да „стылю", пра які згадвае Міхась Лявонцьевіч, дык што памеркаваў бы ён, калі б дажыў да 89-90-91-х гадоў? Калі ўжо рэалізм выйшаў не толькі з берагоў, не кажучы пра каноны, а паставіў за мэту рабіць такія кульбіты з норава і характараў нашага часу, што Нагорная казань прамаўляецца побач са споведдзю — не, не сучасных Магдалін (гэта ўжо занадта высока — было ўсё ж пакаянне), а нейкай сённяшняй пароды дачок Евы, якім не ўласцівыя ні гонар, ні сорам, ні пакаянне. Хаця — прычым тут сучаснасць? Усё гэта было вядома да з'яўлення Нагорнай казані... Проста час ад часу ўсё гэта плыве на паверхню, палонячы жыццё.

Але... Гэта было ў 1982-м...

І ў траўні 1982 года я пісала Стральцову:

„Любите ли вы театр?"

Розныя былі ўражанні тэатральныя. І не толькі... Былі і нейкія памкненні...

На першых курсах у тэатр амаль не хадзіла, складана прыжывалася на асфальце. Затое курса з трэцяга і пазней, у 60-70-я гады, была аматаркай тэатра, і вялікай. Тэатра Мілцініса ў Паневежысе не бачыла, але да „Ванемуйне" ў Тарту дапяла. „Давалі" на тую пару (недзе 76-ты) „Танга" тысячу разоў забароненага тады Славаміра Мрожака. Чытала допісы і самога тартускага жраца Каарэла Ірда. У Маскве, як здаралася наязджаць, хадзіла ў тэатр нават по два разы на дзень,

глядзела ранішнія і вечаровыя спектаклі. У нашых, купалаўскім і горкаўскім, чаўплася бясконца. Дарэчы — чаму ён горкаўскі? А не Буйніцкага? Кумельскага? Кістава?

А гастролі! Гастролі! Акімаўскага, Ленінградскага — „Дон Жуан”, з Варапаевым, „Здань” Я.Шварца, „Дванаццатая ноч” У.Шэкспіра! А тэатр Маякоўскага! У 60-я, пры Ахлопкаве, і адразу пасля яго смерці. А „Мілы лгун” МХАТа з А.Сцяпанавай і А.Кторавым! Ці той жа „Лгун” — у Массавеце — з Арловай і з Плятам!

А ў 1972 годзе я была ў Ленінградзе, у бібліятэцы, ледзь не месяц! І бачыла на свае вочы амаль увесь рэпертуар Тэатра на Таганцы! (Некалі я рабіла добрае ўражанне на тэатральных касірак і адміністратараў і заўсёды не падабалася прадаўшчыцам.) Дык, між іншым, твой улюбёны Раеўскі мне падаецца звычайным плапатарам. У „Лесвіцы славы” ён, як шкаляр, „здзёр” нават усе прыёмы, усе мізансцэны свайго настаўніка Юрыя Любімава (з яго спектакля „Тарцюф”). Але — гэта мне падаецца. Як і Луцэнка здаецца больш прафесійна моцным. Я іх не ведаю асабіста, таму нейкія ўражанні тут не дадаюцца. [Пазней погляды мяняліся — але гэта пазней.]

Былі ў мяне нейкія асабістыя ўяўленні — не ў „рэчышчы” тэатральнай думкі. Памятаю, вельмі спадабаўся „Шакаладны салдацік” паводле Шоў у надта ж на тую пару не модным (сярэдзіна 60-х) тэатры імя Пушкіна (маскоўскім). І таксама — у пастаноўцы Барыса Равенскіх першая дзея „Дзён нашага жыцця” паводле Андрэева. П'еса меладраматычная, такі перафраз „Дамы з камеліямі”. Але першы акт — студэнцкая Масква пачатку XX стагоддзя, быў з такім настроем... Рамансы, песні. „Ах, Москва, Москва, Москва, золотая голова...” Усё залацістае, спеўнае. Не вясёлае — радаснае. Памятаю, пад уражаннем гэтага спектакля я трапіла ўпершыню ў Маскву. Надарыўся выпадак — мужа маёй сяброўкі перавялі туды рабіць, і ён замовіў мне месцейка ў гасцёўні на ВДНХ: ложак у пакоі на 6 чалавек — але ж калі я там была, у тым пакоі! Яшчэ быў жывы стары Арбат, Замаскварэчча, яшчэ тэатральную „браню” выкідвалі дэмакратычна, усім, за паўгадзіны да пачатку спектакля. А з Вераб'ёвых гораў была відаць „златоглавая”. „Галоў” было меней, як у часы Леаніда Андрэева, але ў вераснёва-кастрычніцкую пару яны гарэлі ясным, нейкім светаносным полымем. І хаця маёй каталіцкай душы заўсёды бліжэйшыя вострыя гатычныя шпілі (касцёл святой Ганны ў Вільні, шпілі старой Францыі — памятаеш, дарэчы, Гогалевы „Арабескі”?), імкненне да Боскіх вышыняў — нястрымнае, як лёт стралы, але і гэтае запаволенае, скругленае, нібыта з прыпынкам, узвышэнне да парафій Боскіх, таксама

не чужое мне, і эстэтычна, і духоўна. А тады гэта было першым уражаннем ад Масквы.

Між іншым, каля Масквы таксама ёсць прыгожыя мясціны: Кускова, Архангельскае, Суханава. У Маскву я заўсёды трапляла ўвосень, у верасні — кастрычніку, ці адноечы — увесну, у красавіку. Люблю няпэўнасць, „отточие”, шматкроп'е міжсезоння. Але жыць у Масковії і ў Маскве я ніколі не здолела б. У 1974 годзе трапіла на курсы павышэння кваліфікацыі (так яны зваліся). Між іншым, з лёгкай рукі Міхальчука [Сяргей Апанасавіч Міхальчук — дзіцячы пісьменнік, тады загадчык рэдакцыі літаратуры для дзяцей малодшага ўзросту ў „Мастацкай літаратуры”]: ніхто з загадчыкаў і старшых рэдактараў — а павінны быў быць гэты службовы ўзровень — не меў ахвоты цэлы месяц сядзець у інтэрнаце ў Маскве, без аплаты камандзіроўкі (аплочваўся толькі праезд). Дык вось я зноў бегала па тэатрах і музеях Масквы. Ажно недзе праз тыдзень адчула, як мне на заляла і славутае „округлое” аканне, і рэдукаваныя, і „шаканне”: „Эт, стрелашник, эт, стрелашник, эт, стрелашник винават”. Перадаю табе, так бы мовіць, транскрыбіраваны запіс. Неяк і снабізм маскоўскі — „трэці Рым” — раздражняў, і звышкамунікабельнасць лезла ў вочы і вушы. Адным словам, не хацела б там жыць. Не дай Божа, каб давялося. Не, не маё. Чужое. Няўрокам не кажучы пра гэтыя бясконцыя сцвярджэнні пра абранасць нацыі, пра месіянства, пра звышідэю, якою „осиянные” толькі расейцы.

А ў Пецярбургу была адноечы ў чэрвені (у нябачаную там спёку — 30 градусаў), другім разам — у асеннюю, ужо лістападаўскую слоту. Праўда, у 1972 годзе да гарачыні я ставілася як кіплінгаўскі салдат. Проста канстатавала — 30 градусаў. І ўсё. Не адчувала ніякага дыскамфорту. І ездзіла ў Пецяргоф, у Царскае Сяло. Блукала па вулачках, мастках, вуліцах.

А з тэатрам у мяне яшчэ і курёзны ўспамін ёсць. Пару разоў я падбівалася нейкія рэцэнзійкі тэатральныя пісаць. І вось з'явіўся мой водгук (назаўтра, накрэмзаны за якую гадзіну пасля спектакля, ураніцы надрукаваны машыністкай, сваёй машынкі ў мяне яшчэ не было) і ў дзесяць гадзін пакладзены на стол у рэдакцыі. Рэцэнзійка каму спадабалася, каму — не. А я вырашыла накідаць партрэт аднаго акцёра, больш цікавага як характарнага, хаця цяжкавата імкнуўся ён да хлеба амантаў.

Дамовіліся сустрэцца перад спектаклем. Ён прыходзіць з шыкоўным букетам кветак. Я (капрызліва-звычным тонам свецкай ільвіцы і загартаванай газетнай ваўчыцы): „Здаецца, крытыкам не прынята дарыць кветкі”. Ён чырванее (я, пра сябе: бач ты, як я хвацка яго ча-

панула!) і аддае мне… палову букета. Трошкі здзіўлена, але зюзюкаю яму свае пытаннічкі. Запісваю. Задаволеная — да таго мне неяк толькі аднаечы даводзілася браць дзяжурнае інтэрв'ю ў Барыса Платонава напярэданні гастроляў купалаўцаў (недзе на трэцім курсе бегала на радыё падрабляць — хацела перавесціся на журфак). А тут я ўжо зусім сталы чалавек — неўзабаве павінна стукнуць ажно 22 гады. Акцёр ідзе рыхтавацца да спектакля, я гэтуто гадзіну хаджу чыннаважна па парку. Пры выкананні абавязкаў. Не дзе-небудзь: у тэатры. Гляджу спектакль. З цікавасцю гледача. І ажно нямею ад заклапочанасці. Крытык. Тут усе адпачываюць, а я вось — раблю.

Канец спектакля. Апладысменты. Адзін выхад акцёраў. Другі. Трэці. Мой герой з'яўляецца са знаёмымі кветкамі… і перадае іх інжэню, галоўнай гераіні. Сваёй жонцы, як высвятляецца. Зараз чырванею я. Здаецца, да пятаў. „Крытыкам не прынята дарыць кветкі”. Такі, мабыць, не прынята. Чырвань тая палымнела на мне доўга… Інтэрв'юерка…

Пазней я нават зграмаздала нейкі абразок — апавяданнейка. „Інтэрв'ю”. Але нікому яго не паказвала.

Цяпер я радзей хаджу ў тэатр. Ці гады матчынай хваробы даліся ў знакі, ці што… Але — люблю. Кніжкі да гэтый пары купляю. „Тэатральныя”. Вось нядаўна прыдбала 7 тамоў Станіслаўскага ў букіністаў.

Люблю і так званы рэжысёрскі тэатр. Усе фокусы а ля Пітэр Брук, Меерхолд ці Брэхт. І акцёрскі — таксама. Люблю добрых акцёраў. На сцэне. Інтэрв'ю больш не бяру.

Даўно ўжо трэба спыніцца. Бачыш — старая любоў. Тэатр…

Бывай.

А.С.

P.S. „Актеры, правьте ремесло…”

І Стральцоў на пачатку лета, 7.06. адказваў.

„Пісьмо маё ў адказ на тваё ранейшае, якое так узнепакоіла цябе, ты, мусіць, атрымала і, значыць, ведаеш, што першая прычына непакоіцца адпала… Другая — а ці не сказаць і мне нешта падобнае да твайго? І я табе, можа, нечага нагаварыў, хоць, не ў прыклад табе, раскайвацца ўсё ж не буду — не! Хочаш сячы галаву, хочаш злітуйся. Апошняе, вядома, было б найлепей.

Пішы. І не бойся быць разбэрсанай трохі. Каму ж гэта не дазваляецца, як не жанчыне? <…>„

Ну, вось што я ўжо ўмела — таленавіта, геніяльна — быць разбэрсанай. Можа, таму, што заўсёды была занадта зацугляная працай — за сябе і за іншых. І ўся самадысцыпліна ішла на гэта. Бо той самы ўлюбёнец Міхася Стральцова гаварыў: „Плоды вдохновенного досуга, вдохновенного труда”. „Досуга” — у мяне яго ніколі не было. Служба. Служба. Служба. Абавязкі. Абавязкі. Абавязкі.

Вось і Міхась у адказ на мой ліст пісаў:

„Справы, справы, справы...

Мне тут, па-свойму, дальбог, лепей. І тут ёсць розныя справы, і, можа, нават замнога іх, але ўсе яны ў адным зададзеным рэчышчы. І, значыцца, той, хто прадвызначаў і планаваў іх (не я, вядома), думаў, можа, і аб нейкай карысці ад усяго гэтага, а калі яе няма або не можа быць, дык няхай гэта будзе на ягоным і сумленні, і сумненні. Не на маім жа! Во дзе „апартунізм”, а ты яго бярэш на сябе!

Так, справы... Найпершая мо і найлепшая справа — грызціся за сваё права быць самім сабой, а гэта немагчыма, на жаль, інакш як праз эгаістычнае сцвярджэнне сябе, і гэта зноў жа, не здзіўляйся, найбольш магчыма якраз у мастацтве — гуманным паводле мэт і выніку і эгаістычным паводле спосабу здзяйснення. Гогалі і Чэхавы разумелі гэта, плоцячы за такое разуменне дарагуго цану. Чэхаў, праўда, востра адчуваў гэтую цану во ўсім іншым, “кукарэкнуў” у другім — узяў ды жаніўся. Ма Па [Марыя Паўлаўна — сястра Чэхава], здаецца, не магла яму дараваць. Як адданы і па-жаночы разумны чалавек, яна ведала, што дабром тут не скончыцца — не скончылася, вядома.

З усяго гэтага вынікае, што нам варта калі-нікалі задумвацца, як казаў Прокша, „ці варта было жаніцца”.

Як табе падабаюцца мае развагі?

Гэта яшчэ толькі развагі пра „справы”, а справы, чакай, будуць. Ну, па парадку. В. я, здаецца, пісаў пра некалькі вершаў, якія даслаў у „Лім” — там, здаецца, абяцалі даць. Мусіць, пра гэта ён і ўспомніў. Пачакайце „ЛіМа”. З іх ты, ведаеш, здаецца, адзін той, які я апошнім часам даслаў табе. Іншае — я ўспомніў вершы старыя (яны валяюцца дома недзе) і так-сяк іх узнавіў — не ўсе, імі я не задаволены, але проста хацелася абазвацца неяк, а тваю падборку (заўваж, тваю) я не хацеў разбураць: паглядзім, што зробіць з ёю Вялюгін.

Чакайце „ЛіМа”.

Рэцэнзіі мае ніяк не робяцца. Адбіў усялякую ахвоту К., а можа, раззлуюся і напішу. Цьфу! Перасілю цябе. У „ЛіМе” таксама абяцаў нешта пра Р., бо прасілі. Таксама цяжка будзе пісаць. І прасілі яшчэ ў

мяне ўспаміны, сюды даслалі — Броўчыха і сястра Еўдакіі Лось. Напісаць можна было б, але час... Усе мае (амаль усе — бо не паверш) кволыя літздольнасці і скупыя вольныя хвіліны забіраеш ты — і я рады гэтаму, нягледзячы на тое, што Адэсай ты шкрабанула-такі (не назнарок?) мне па сэрцы. Але я цярплю, хоць адразу ўспомнілася і як ты хацела мяне сплавіць „пейзанцы”.

І гэта я так гавару пра справы!

Ну добра, будзем пра справы.

Вялюгіну паспрабую напісаць — толькі куды, у рэдакцыю?

Хатняга адрасу я не помню. Прышлі.

Вадзіму (Вадзім Браніслававіч Спрынчан — паэт, на тую пару рэдактар аддзела паэзіі выдавецтва „Мастацкая Аппаратура”) пра мяне напамінай. <...>

Івашчанка твой ліст атрымаў — задаволены Калі дазволіш, папрыспешваю яго. Наогул яму памажы.

Вось, слухай: хачу я, калі выберуся адсюль, уцячы у Масковію. Бачу, што фальварка ў нас не агораецца, застаецца нам адной перапіскай жыць і паважацца на адлегласці. Жаніцца там не буду, але, як Крупенька [Яўген Крупенька — паэт], у прымы мо дзе прыстану. Як ты думаеш, ці возьмуць?

Во што такое старасць!

Што табе напісаць яшчэ? Адчуваю, што я нешта сёння „перастарэкаўся”, як кажа Брыль. А пісаць стаў, як У., — ці адчуваеш? Я ўсё ж, як ні кажы, „в затворах”, а ён, У., ля афіцыянтак у Саюзе крэкча і аблізваецца, як памаўзлівы кот, з Bs. праблемы адзюльтэра сучаснага па дзве гадзіны ў дзень на праходках ранішніх і вячэрніх вырашае, дык хіба яму „перастарэкацца” можна — скажы? Гэта мне ўжо хутчэй даравальна, хоць, праўда, недаравальна, як У., пісаць.

Лепш ужо зусім не пісаць, што я і раблю — не без поспеху.

Спытай у акына Шаха [Шахавец Уладзімір Міхайлавіч — празаік, на тую пару загадчык рэдакцыі перавыданняў у выдавецтве „Мастацкая літаратура”], з чаго (ці з каго?) яны мяне збіраюцца маляваць (для кніжкі, калі тое будзе). А то я сапраўды ім здымак адсюль прышлю: валасы нам 2 см дазваляюць, кляйма на ілбе няма, ноздры не вырваныя, а гольф я ў каго-небудзь, хто на волю будзе ісці, на 5 хвілін, каб сфатаграфавацца, пазычу.

А ты здагадвайся, да чаго я ўсё гэта вяду і на што „намякоўваю”.

Бывай. Міхась. 12.VI.82”.

Рэцэнзіі Міхась Лявонцьевіч так і не напісаў. Не перасільваў сябе, не высільваўся. Ахоўваў усё ж перш-наперш „права быць самім

сабой”. А чэхаўскае „кукарэканне” згадвалася нездарма, вядома. Былі, мабыць, асабістыя падставы меркаванні тыя мець. Але хто ж з вялікіх так ці інакш не „кукарэкнуў”? І ці быў выключэннем Міхась Стральцоў? Але зноў жа, згадаю яшчэ раз — жонка ці каханка таленту — гэта таксама талент. Некалі не чуць, не бачыць, не ўмець слова вымавіць. Некалі — чуць тое, што не было прамоўлена, бачыць тое, чаго не было, мовіць словы, калі вусны сцятыя крыўдай і няўладзіцай. У Міхася Стральцова таксама была свая чалавечая гісторыя, свае, так бы мовіць, „вытворныя множнасці”, свая непаўторнасць выпадкаў і фактаў. І зямны шлях ужо перакінуўся на другую палавіну — для Стральцова да крыўднага малую палавіну... Хаця ён разумеў гэта і не меў ахвоты разумець. Ён быў паэтам... Ён марыў пра Вялікае Каханне і не страціў надзеі на яго.

Вось і вясна. Которая. Якая?
Каторая — у лесу запытай.
Якая — што за марамі блукае?
Лепш не пытай, а лепш душой адтай.

Міхась Стральцоў верыў і не верыў, мабыць, у гэтыя вёсны. Кожным выпадкам любіў і адчуваў існасць існавання. Верыў у вялікую сілу Быцця.

Ускраіна абвалаклася дымам.
Гараць, гараць бадылле і лісцё.
Пад гэтым небам, сінім і любімым,
Не верыцца чамусьці ў небыццё.

Але гэта было пазней — а туг пакуль быў камуфляваны іроніяй адчай: „кляйма на ілбе няма”, „ноздры не вырваныя”... Таму і мае лісты на тую пару важылі нашмат больш іх рэальнай чалавечай каштоўнасці. Ён прайшоў праз страшэннае прыніжэнне і, здаецца, захаваў відавочную ці пакрыёмую крыўду за яго. Але — ці вярнуўся б ён да ўнармаванага жыцця, каб не Мазыр? Не ведаю. І не кідаю камень абвінавачвання тым, хто спрыяў ягонай „ссылцы”. Быць з ім побач, калі ён раскалыхваўся адчайна на арэлях жыцця: узлёт — бездань, было, мабыць, вельмі няпроста. Хаця — я асабіста не змагла б даць такой рызыкі: здаецца, усё гэта было зроблена прымусова і не самым далікатным чынам. Маю на ўвазе выпраўленне ў Мазыр.

Так ці інакш і гэта адбылося. І Стральцоў лічыў дні ў сваёй высылцы.

„Паклічу мару...”

„Добры вечар, — кажу гэты раз і гляджу ў акно, за якім і сапраўды вечарэе, але на Захадзе ні барваў, ні бліскавак, хоць па-навальнічнаму пахмурна і ветравана [у лісце так]. Зеляніна нейкага вайскова-адчужанага, без тонаў, колеру, бо замгліла неба, а ці надоўга, не ведаю.

Учора атрымаў твае пісьмо, адпісаў, нават заклеіў, і вось яно ляжыць на стале, як не маё ўжо, без маёй улады на яго, якраз такое, якім прачытаеш яго, якім яно табе падасца. А якім, не ведаю. Рэчы, мусіць, таксама ведаюць адчужэнне, як і праніклівасць, можа, сваю. Я, напрыклад, рэдка бываю ў згодзе з імі, і яны, мусіць, адчуваюць гэта, бо ніколі не затрымліваюцца ў мяне, як бы баяцца нейкай неўладкаванасці самога гаспадара — мо, найперш, душэўнай.

Дык вось, пісьмо табе ляжыць неадпраўленае і будзе ляжаць аж да панядзелка, прыйдзе разам з гэтым, а мо і не — на тое ёсць свае паштовыя дзівосы.

Значыцца, так. Надвор'е, мяркую, і ў вас сапсавалася, і ты, мусіць, так і не здзейсніла мой наказ павандраваць па крэсах нашага раёна з „французской книжкою в руках” a la belle Таццяна, намаркоціцца ля возера ў часы, калі там мала ўжо вульгарных купальшчыц і купальшчыкаў, але яшчэ і не затаіўся ў прыбрэжных хмызах сумна-задумліва Пан, каб высочваць нетутэйшых наяд, — не пагражае табе, хіба сустрэча з маім імгненна-прывідным ценем над той вадой: ён нагадвае табе, можа, лермантаўскія радкі, якія згадваў я некалі над тым, з дазволу сказаць, возерам. Вось такія радкі:

Окончен труд дневных забот.
Я часто о тебе мечтаю.
Бродя вблизи пустынных вод,
Вечерним выстрелам внимаю.
И между тем, как чередой
Глушит волнами их седыми,
Я плачу, я томим тоской,
Я умереть желаю с ними.

Кажется, так[1]. А ўспаміналіся мне там, можа, „иные берега, иные волны”. А цяпер я хачу бачыць цябе менавіта на нейкіх здратаваных берагах нейкага менскага возера, — і крый Божа, не ў Палангах і не ў Адэсах шумных! Крый Божа!

Ці не эгаізм гэта? І па праву якому, га?

[1] У цытаце М.Лермантава недакладнасць, першы радок трэба чытаць так: „Окончив труд дневных забот...”

Як бы там ні было, пасылаю табе трохі „божых слёзак". А наогул жа, няхай анёлы з табой гуляюць, а ты, калі хочаш, узносся з імі на неба — ненадоўга, праўда, бо ў мяне забаляць вочы глядзець на анёльскае гэта відовішча.

Бывай. Пішы. Жыць асабліва не спяшайся. А маркоціцца — тым болей.

Міхась.

12.06.82".

Ён умеў быць высакароднa-шчодрым — Міхась Стральцоў. Мог высокай думкай сваёй узнесці на „небясі", надаць шчымліва-чыстую кампанію, кінуць крылцы-пасачкі — не шкада. Хай, маўляў, пацешыцца: я толькі-толькі знялася з трохмесяцовай бюлетэневай котвіцы, ён гэта ведаў. І неяк знаходзіў — там! — і добрыя словы, і „божыя слёзкі". Крыху сентыментальна? Магчыма. Але — ведаючы ягоны эгацэнтрызм, не як норму паводзін, а як засяроджанасць творцы і імкненне да абароны таго самага „права быць самім сабой", тым больш духоўным дарункам мелася лічыць ягоны мякка-іранічны клопат. А па-чалавечы — разумела, што яму лацвей ведаць, што і яшчэ нехта не гойсае па якіх прывабных і далёкіх мясцінах, а сціпла трымаецца блізкіх ваколіц. Яму і тыя ваколіцы былі краем абетаваным. Ці не таму ён так падрабязна ў згаданым ужо пісьме ў Каралішчавічы апісвае маршруты падарожжаў, што яму здаюцца такімі звабліва-ымі, і ці не таму сочыць сцежкі, па якіх ён нязмушана і звыкла столькі папахадзіў, а зараз тыя пуцявіны далёкія, нібыта якія шляхі на Марсы. Ці не таму, як цярплівы настаўнік, перапытваў: „Я табе паказваў хадзіць там і там — ці ходзіш?" (Ліст ад, 17.VI.82). Я бывала ў тых мясцінах, дарэчы, было халаднавата, то там амаль нікога не было — любата. Пра што і згадвала Міхасю, а тым часам вельмі ж асцерагала ад Масковіі. Перш-наперш — не ўяўляла яго сабе там. Што яму рабіць у тамтэйшых мясцінах? Беларускаму пісьменніку? Усё ж — свая зямля, то яна свая. Ці трэба яе самахоць кідаць? Ды і неяк больш сутыкалася ў жыцці з агрэсіўна актыўнымі сталічнымі дамамі. І ўвогуле маёй мястачковай, схільнай да splendid isolation натуры, маскоўская мітусня была чужой, а камільфо, што неслі на сабе „особый отпечаток", сустракаліся мне толькі зрэдзьчасу. Пра тое неяк і распявала я Міхасю Лявонцьевічу.

„Добрай раніцы, Міхась!

Не паспявае мае лянотнае і неспрактыкаванае пяро за тваёй імклівай думкай. Вось не адказала на адзін ліст — а ты адшкадаваў

мне яшчэ адно. Кручуся ў нейкім непатрэбным чыноўным і хатнім клопаце. Раблю зараз мемуары Паўла Малчанава ў так званай апрацоўцы Галавача. Ці звар'яцею, ці скіруюся да ўзроўню „літпраўшчыка”. Але хопіць пра гэта. Хаця — дзіўлюся, як гэты чалавек, Галавач, гэтулькі год рабіў рэдактарам.

Сёння папнуся ў тыя мясціны, якія ты старанна раіў. Халаднавата, мабыць, будзе незавозна. Во і добра.

Якраз учора пабачыла Рыгора [Барадуліна] і падаспеў твой ліст з яго вершыкам, на жаль, пасля сустрэчы. То Рыгор даводзіў — з чаго гаворка! Ён! Ды не здасі — каго! — Міхася Стральцова. Пра што гаварыць, людзі добрыя! Аж ты ўсё гэта і сам добра ведаеш.

Мне таксама падабаецца назва „Яшчэ і заўтра”. Дарэчы, і наконт хутара ў мяне пісалася не дзеля апрашчэнства твайго, а дзеля гэтага — яшчэ і заўтра. Хто табе будзе там патрэбны — не ведаю. Мяркую толькі, што некаторыя вароны ў жыце і трансцэндэнтныя капітулянкі — не той варыянт. А да Барадуліна тым рэфлексанткам нават і па дыпламатычнай парафіі далёка. „Маладзік прарэзаўся танклявы, быццам малады Міхась Стральцоў”. А, дарэчы, ты памятаеш, як мы з табою сустрэліся ў выдавецтве акадэмічным?”

І я распавяла пра тое, што прамоўлена на пачатку майго допісу. У лісце ж далей было: „Мяне, між іншым, Вера Сямёнаўна [Палтаран] распытвала, ці ёсць у цябе час. Па яе агентурных звестках, ты працуеш у бібліятэцы. Але ж я распарадку твайго дня не ведаю. Сам не пішаш, то мне распытваць няёмка. Сказала толькі ёй, што вольных хвілін у цябе амаль што няма”.

„Дзень добры, Ала!

О, у мяне не такі ўжо і благі быў дзень! Як бы там ні было, тоесёе ўтаргаваў усё ж у цябе. Цяпер хаджу, надзімаюся, як паўлін, ну а ты — ці адчуваеш сябе павай? Магчыма, можа, але не з той нагоды, як хацелася б мне. Во пакруціў я тваё пісьмо і так і гэтак і бачу, што вялікі ты дыпламат. Абвяла мяне вакол пальца, папярэдне не паманіўшы нават! Хітранькая ты! Усе захады мае абышла ды яшчэ мне, як Анегін нейкі ў спадніцы, марал вунь які за мае прамаскавецкія сімпатыі (быццам бы) прачытала. А наастачу яшчэ напалохала тамтэйшым востранькім каблучком, які непазбежна патопчацца па мне. Да апрашчэння завеш, але не з сабой (SIC!), акулярчыкі мне спрытненька ўціраеш, а сама смяешся. Кіпцюрыкі-шпілечкі, маўляў, нехта іншы пакажа няхай... Не, давядзецца мне, мусіць, аб'яву ў тую рыжскую газету, якую ты згадвала неяк, пісаць. А што? Закажы на будучае выразкі ў менскім бюро даведак — пацеха будзе!

Але чакай. Я нейкі іншы ход прыдумаю супроць цябе. Мы яшчэ паваюем! Напалохалася?

Тады будзем пра іншае” (21.VI.82).

„І праўда дачакаешся, калі будзеш пісаць мне сіберныя лісты, што нападзе на мяне немата, як тады, мусіць, у далёкім тым выпадку, пра які згадваеш ты. І лістоў ад мяне другіх не будзе — табе, вядома, усё роўна, а мне крыўда і душэўнае крушэнне.

А што ты пішаш? І нос, маўляў, задзіраў, і над падлогай ледзь не лунаў ці лётаў, і маланкі, як Юпітэр, выкрасаў, а таго і не ведаеш, што калі нешта падобнае і было, дык няйначай ад перапалоху і перапуду. А ты думала, што я S. які, і павінны прымушаць ваша племя трапятаць. Выдумала такое! Я, можа, што і другое помню... таксама выдавецкае. Як пранізала мяне адноечы ад вашай ягамосці нетутэйшымі флюідамі нейкімі, дальбог, — і было ўжо гэта ў тым благаслаўёным выдавецтве, што ля гасцініцы „Менск” [нейкі час выдавецтва „Мастацкая літаратура” месцілася каля гасцініцы „Менск”] — на першым паверсе, ля касы блізка, ці што, дзе S. (зноў S.!) панаваў над усімі, як Александрыйскі нейкі стоўп. А тут і ты мільганулася, і мо позірк мой цябе пераняў... Далей я табе нічога не скажу, хоць і помню.

Вось табе адпаведзь за „недаткнёнтасць”.

А наогул жа ніякі мой варыянт не прымаеш ты, і мне, не надта спадзеючыся на паштовую прозу, адказаць табе хіба вершыкам, і ты ўбачыш тады, на якую дарогу ты мяне падбіваеш і якую папірачку мне падаеш. Чытай і ад згрызотаў пакутуй. А то во яшчэ і вершык вазьму ды і ўсенародна прысвячу табе. І так адпомшчу. Напалохаў? (Не, без дазволу не буду.)

Кіну, рыну — пакіну
Гэты дом на гары,
Горкі дым успаміну
Хай развеюць вятры.

Хіба гэтак няможна?
Дзе пасцелецца цень
Ад капы прыдарожнай,
Там і будзе пасцель.

На Ясельду ці Піну
Ці на Пціч, Вілію, —
Або на лугавіну

Я слязу пралію, —

Каб зрабіліся парой
Над ракой, над ракой,
Каб здружылася з хмарай
Талакой, талакой,—

І каб кані крычалі,
Прадчуваючы гром.
Каб на вольным прычале
Здрыгануўся паром.

Вось так мы перайшлі і да вершыкаў. Не зразумеў толькі я, чаму гэта D. выкінуў адзін верш. (У рыхтаваным зборніку.) Я выкрасліў даволі, найбольш слабое, і ўсё ў пісьме, здаецца, да Паўлава, пазначыў па (не на) старонках — у дзвюх кніжках. Там, у пісьме, аж дзве шарэнгі старонак. Спытай у Валодзі [Паўлава], хоць ён і *тумарэсік* вялікі (ведаеш такое слова?). <...>

Барадуліну напісаў, адказу пакуль няма (у адказ на ягоны ліст). Пачакаю. Ты хоць пішы. А то лянуешся. Адсюль цябе пісьмамі цяжка разварушыць (не дзеля справы адной!), а там наогул ад мяне хаваешся. Але, калі вярнуся, шпацырамі рознымі буду табе ўсё ж надакучаць, а то і зважу ў Ракаў да польскіх кабет і бабулек — там трохі яшчэ ёсць. Ты ў карты з імі пагуляеш, а я цябе за жонку буду выдаваць і казаць, што ні ў карты не гуляю, ні гарэлкі не п'ю, бо цябе баюся? Згода?

Пра жыццё-быццё сваё, „дыярыуш", так сказаць, свой я табе так ці інакш выкладаю — адно і тое ж, распарадак усяму галава, таму і мне не цікава, і табе зачапіцца не будзе за што. А што Вера Сямёнаўна? Скажы ёй, што тут сумна, як сярод У.-скай прозы, — няхай не палічыць гэта замахам на яе зямляцкія пачуцці. У мяне вось А. ў земляках ходзіць — і то нічога. Ну і што? Хітрунчык М. таксама. Яшчэ нехта ёсць. А ўсе яны не вартыя аднаго п'янтоса Гаўрусёва.

На Вялюгіна я прасіў Рыгора навесці. Можа, і сам напішу, калі адказу ад Рыгора не будзе. Паглядзім. <...>

Але ну іх, справы! Нешта сумна і самому стала, і нецікава пісаць.

„Нового мира" я тут не бачу, як і шмат якіх часопісаў. Хіба трапляецца „Юность" і „Неман", з нашых — „Вожык" і „Р[аботніца] і ся-л[янка]". <...>

У бібліятэцы тое-сёе трапляецца са старога — перачытваю. Выпадкам трапіла кніжонка дачкі Л.Андрэева — Веры Андр[эевай] — „На Черной речке". Пра дзяц[інства] на фінскай дачы. Цікава наогул. Тым

больш што я „Детство” Вадзіма Андр[эева], сына, некалі чытаў. А чытаць, калі праўду казаць, няма калі. Дурная, марная, абразлівая трата часу. Хоць я ў гэтым сэнсе і наогул не вялікі ашчаднік (колькі часу таго патрацІў), але, як ворагу рэгламентацый, выць, іншым часам, дальбог, хочацца — почему не минула чаша сия? А F. мне нават, нахабнік, неяк напісаў, што цярпець трэба і пра нейкую працу думаць. Адказаў (о, адказаў!) — не адказвае і не адкажа. Гумару няма ў некаторых людзей — вось табе і казань уся. Прыдуркамі лагернымі прыкідваюцца — мо так лепш?

Але я злавацца пачынаю. А ўсё таму, што пра распарадак В[ера] Сям[ёнаўна] папытала. Але ж яе памяншальныя суфіксы да любога парадку прыдадуцца — ці не так? Не буду.

Давай лепш напішы, што ты бачыла ў маіх (цяпер быццам нашых) мясцінах, калі не жартавала, пішучы як бы пра нейкае „падарожжа”. Ці ты на Лысую гару трапіла? Не трэба. Мо лепш паедзем у Ракаў.

Я ведаю яшчэ адно добрае месца. За аэрапортам, пры выездзе са Слуцкай на Брэсцкую шашу і далей па Брэсцкай: там гадавальнік вялікі і рэшткі старой садовай планіроўкі, і проста лес ёсць, і жывёліны рознай у лесе многа маецца, і... не ведаю яшчэ што, але мне там падабалася. А ў Курасоўшчыне можна ўкінуцца ў цягнік і ехаць у Ваўковічы — і там я таксама трохі ведаю, і там таксама ёсць лясніцтва (начаваў там некалі з Карамазавым і гарэлку піў), і матэль, але гэта ўжо зусім не тое, як і піянерскія лагеры, якіх там хапае. Там хіба восенню добра. Гэта я ведаю: я ў тых ваколіцах бульбу некалі студэнтам капаў, і, як ні дзіўна, адна знаёмая хата дагэтуль засталася (гэта ўжо не ў лясніцтве).

Колькі табе ўсяго нагаварыў — а карысці?

Але нічога!

Вось: ты нешта абяцала мне, ну, нешта такое сентыментальнае, але паводле маёй вымогі? Маўчу.

Паспрабуй цяпер не напісаць мне доўгі ліст! А я вазьму во яшчэ і падражнюся: con amore[1].

P.S. Смяешся?

30.V1.82. Міхась”.

Нешта сентыментальнае — здымак. Я так і не выслала яго. Прысвячэнні? Іх таксама не было. Як ён сам пазначаў, „адрасат нават для самога сябе праясняецца апасля”. Я прыняла гэта як адзіна магчымы

[1] З любоўю (фр.).

і верагодны варыянт. Пазней, праўда, я не адмовіла сабе ў магчымасці пачаць артыкул „Калі браць пробы на глыбіні...” так: „Чалавек напісаў нізку вершаў. Жанчыне. Пазней, публікуючы, ён не рабіў прысвячэнняў. І быў, як мастак, правы. Каму б ні прысвячаліся тыя вершы, яны сталі фактам мастацкім. У нейкай меры адчужаныя нават ад свайго творцы і ад той, што была нібыта непасрэднай прычынай напісання вершаў”.

Змяніліся абставіны. З'явіліся рэальныя „пейзанкі” З рэальнымі абрысамі. У рэальным атачэнні. Жыццё знаходзіла рэальнае рэчышча.

Дарэчы, кнігі свае „Мой свеце ясны”, куды ўвайшлі вершы з лістоў, і нават „Пячатку майстра”, дзе я была рэдактарам, ён мне не падараваў. Ажно, калі, прыйшоўшы ў „Нёман”, я прэзентавала іншым, але не яму, сваю толькі што надрукаваную кніжку „Слова сапраўднага лад”, ён пакрыўдзіўся, прынёс з кнігарні асобнік і прымусіў зрабіць надпіс. А на маё запытанне адказаў: „Што я буду падпісваць? Ты — гэта я”. Я ведаю, што так гаварыў сваёй жонцы Ю.Алеша, А.Сахараў — Е.Боннэр, і тут можна было спакусіцца салодкім самападманам. Але — даверлівасць не была маёй дабрачыннасцю. Безумоўна, тут была нейкая іншая прычына. Якая — не ведаю. З даверу я ў яго не выйшла. Ён аддаваў мне некаторыя свае чарнавікі: прынамсі, верша, прысвечанага Барадуліну („Стаяў і я на гэтай кручы...”), пераклады пушкінскіх вершаў („Элегія”: „Гады былыя шалам весялосці...”; „Заклён”; „О, калі праўда, што ўначы...”; „Горад пышны, непрыветны...”). У яго была задума перакласці і напісаць пра паэтаў пушкінскай пары. Ён настойваў, каб я рабіла сцэнарый дакументальнага фільма пра яго, каб удзельнічала 22 красавіка 1987 года ў вечарыне ў яго гонар, каб прыйшла ў апошні дзень перад аперацыяй...

Загадка „назскіх натур”...

І ўсё гэта было пазней. А пакуль было ліставанне.

„Дзень добры, Ала!

Нічога, нічога, пакуль прабачаю, а там паглядзім. [Зноў за хатнімі і службовымі мітрэнгамі я спазнілася пісаць ліст.] А папраўдзе, дык, можа, і раўную трохі цябе да нейчых чужых (для мяне, вядома) бядотаў і турботаў, не адчуваючы пры гэтым ні пакаяннасці, ці хоць збольшага сораму. Чалавек, такім чынам, эгаіст, і я ў тым ліку. Эгаіст — гэта б яшчэ нішто, а то і зайздроснік, і ўласнік. Ён нават і нечай увагай да нечага болю распараджацца хоча, а не выйдзе — і таму, чужому болю, зайздросціць будзе. Некаму ўвага, а чаму не мне? Пра сябе ён успомніць, абавязкова ўспомніць! І паралелі, і вышукі адпаведныя знойдуцца, і вось пачне ён думаць неяк так. Маўляў, некалі на

перакладных, у паштовых карэтах, у рыдванах розных падарожнічалі — і не толькі дзеля ўласнай ахвоты — не! Сон марнавалі, вантробы растрасалі ці шлункі, салдафонаў розных дарожную ўладу цярпелі... А тут... самалёты, паязды, шасейкі, гладкія, як велікоднае яйка, скрозь паслужлівыя заляцаншчыкі на ўласным транспарце (толькі міргні!)... — нічога! Ніхто ні да каго не спяшаецца, ніхто нікога адведаць не хоча. І на чорта тады той тэхнічны прагрэс? А камандзіроўкі і камандзіровачныя тады, урэшце, навошта? Падумай і скажы.

А тут яшчэ Дэрптам нейкім душу мне скаламуціла, бо як прачытаў я, што ты недзе там з „гетынгенам" нейкім стаяла блізка свяшчэнных камянёў нейкіх, аж пацямнела мне ўваччу, дальбог, — думаю, скуль там побач увішны студэнт з ФРГ з'явіўся? Даражэнькая, пардон, растлумач. А можа, гэта эстонцы імёны нейкія несусветныя пабралі? Зноў жа — стаяць ты побач стой, а ў сённяшняй рэляцыі вунь пра якую даўніну не трапляй. Богам кажу, рэўнаваць стану. І дойдзе да таго, што розных там пеўнікаў на вежах талінскіх і рыжскіх да бліскавак у вачах неўзлюблю, нават верш Забалоцкага, дзе пра пеўніка сказана, што „таинственный разум созвездий непременно присутствует в них", з памяці сатру — цяпер ты разумееш, якая страшэнная штука рэўнасць?

А падарожнічаць, вядома, будзеш толькі са мной, а эти всякие разные самостоятельные мысли вы при себе оставьте, потому что мы очинно даже это не уважаем, это все экивоки и вертижи. Потому что мы сами деликатесы культурные знаем и даже знаем иностранный стишок:

Вчара тибе чакала,
Варум ты не пришов?
Я не такая фрава,
Каб ждать па семь часов.

А ежели вы интересантов каких насупротив нам имеете и делаете им приятный монплезир, так мы и тем недовольны и ревуар вам тоже сделать умеем. Потому что то, как вы нас обманывали, орёр, орёр, орёр!

Кавово я тебе мораль прочитал?

Будзеш ведаць, з кім справу маеш.

Але нічога: мы з табой Лешчанку [маецца на ўвазе спявак Леў Лешчанка] не любім абое, можа, на гэтай аснове паразумеемся: ня станем у нашым падарожжы адно аднаму патлы выдзіраць. Як ты думаеш?

Падарожнічаць будзем, я рашуў ужо, у Піцер: там хоць немцы і англічане абруселыя, і многа рознай „мари, чуди и чухны", і фін дзікі

напіваецца ля помніка Пятру Вялікаму — а славянскаму сэрцу гэта прыемна. Ты ўсё гэта абдумай.

А пакуль табе вершык.

Как фармазона,
Без лишних слов,
Втолкнули в зону —
И будь здоров!
Изведав палку
И поводок,
Я хавал пайку
И срок волок.
Теперь смекай-ка.
Я стал здоров
И славлю пайку
И прапоров!

Пішы, асабліва не лянуйся.

Міхась.

15.07.82".

Ліст — што практыкаванні ў розных жанрах. Аналітычныя саманазіранні — нібыта і не самога аўтара, а таго самага „лірычнага героя": „Чалавек, такім чынам: эгаіст, і я ў тым ліку. Эгаіст — гэта б яшчэ нішто, а то і зайздроснік, і ўласнік. Ён нават і нечай увагай да нечага болю распараджацца хоча, а не выйдзе — і таму, чужому болю, зайздросціць будзе". Туг і нешта, не падобнае на звычнага Стральцова: мазаічны дывертысмент, знакі адносін, якія ён пазначае, сведама бярэ з ірэальнай рэальнасці і рэальнай ірэальнасці. Логіка „фравы" і „логіка" зоны — вось табе. Каб верыла ягоным разважанням і не давала веры. Тут я адчуваю, што калі знойдзецца выдавец і — раптам! — знойдзецца чытач, дык вось тут чытач абурана адсуне чытво — гэтай нахабніцы пісалі шчырыя лісты, а яна мала што друкуе, дык яшчэ і пхнецца аналізаваць. Гвалт! Расслойванне інтэлектуальнай аўры. Але — мушу думаць, что і сам Стральцоў, не задумваючыся, падсвядома ўсё ж адчуваў літаратурны кшталт нашага ліставання.

Ну, а вандроўка ў Мазыр была адкладзена да грэцкіх календ. І ў „Піцербурх" мы таксама не трапілі, і па Ракаўскай шашы да польскіх бабулек не завітвалі. Разумеў прывіднасць вандровак больш як хто сам Стральцоў — „бо разнасцежана акно: табе адно, а мне другое".

...Сябры Стральцова рабілі ўсё, каб ён мог вярнуцца ў Менск.

Заканчвалася рэальна-прывіднае эпісталярнае суіснаванне. Як згадваў Стральцоў, „так хочацца пабачыць цябе — і... схавацца куды-

небудзь. Не здзіўляйся. З радасці („той грустной радости”) ці са смутку, што ты так нядаўна належала мне па праву „затворничества” хіба, і што вось надышоў час развітвацца з пэўнымі прывілеямі — з прывіднымі прывілеямі, на жаль. Што ты на гэта скажаш? Ах, Піцербурх! Няўжо аднаму падавацца на вуліцу Бродскага і ў Рускі музей?”

„Прывілеі” нашы і сапраўды касаваліся. Але з нашым бюракратычным ладам Міхась Стральцоў затрымаўся ў Мазыры ажно да зімы — апошні яго ліст пазначаны: 2.XII.82 г. А пакуль быў яшчэ ліпень. І 1982-гі год лічыў месяцы па грэгарыянскім календары. І я атрымлівала лісты.

„Дзень добры, Ала!

Итак, свершилось, матушка! — атрымаў, нарэшце, ад цябе пісьмо. Пачаў чытаць, а там недаўменне, чаму не пішу. І тут я пачухаў патыліцу. Бо пішу і адказваю — у той жа дзень, як атрымліваю пісьмо, — і не таму, што я такі акуратненькі-дакладненькі, а таму, што не церпіцца з табой хоць так, ліставейна, паразмаўляць, выклікаць цябе на ўласныя вочы і як бы адчуць тваю прысутнасць ледзь не дых у дых. Во як — не смейся!

<...>

Як бы там ні было, я ўзрадаваўся твайму пісьму, бо пачаў думаць ужо немаведама што. А цяпер вось шкадую, што не чытаў „бергманска-антаніёніеўскае блюзнерства” і не ўведаю, што гэта такое. Я, калі не памыляюся, пісаў табе пра „Піцербурх”, што наконт гэтага думаеш, не вем. Хоць, кажу наперад, „сунічных палян” [маецца на ўвазе фільм І.Бергмана] там няма, ёсць марошка, — ці не яе прасіў, паміраючы, Пушкін?

Добрая душа, ты спяшаешся прарочыць мне блізкую дарогу. У лепшым выпадку гэта будзе — цьфу, цьфу, цьфу! — у верасні. І то — каб жа! <...>

Пісаць я нічога не пішу — з каранцінам скончылася мая пісаніна, як ты ведаеш хаця б па вершыках, даўно. Няма часу. Думаць няма калі. Рэцэнзіі на мне вісяць — яшчэ не зрабіў. Паспрабую мо хіба для „Ліма”. А мо ўсяму віною К. — адвярнуў ён мяне ад „творчасці”, дальбог. Бо мусіў яго збольшага, праз сілу, прачытаць. Такім дурным, неістотным паказалася ўсё гэта — наша пісаніна наогул.

Але вось ляжыць тут у мяне томік лермантаўскага „Героя...” — даўно ўжо не перачытваў яго — гады чатыры ці пяць. Баюся. Можа, тады перачытаю, калі сам што-небудзь пачну ў прозе рабіць. Цуд канструкцыі і жывапісных проста-такі „ракурсаў” і „рэфлексаў” пры стварэнні перспектывы, аб'ёмаў і планаў. І так лёгка самому Талстому

руку падаў. Нехта там выводзіў некага з гогалеўскага „Шыняля”, а Толстой дык, дальбог, з лермантаўскага „Валерыка” скокнуў. Маштаб. Памятаеш ягоную „Спрэчку”? „У Казбека с Шат-горою был великий спор”. Проста-такі панарама з касмічнага карабля! І тут жа якая-небудзь „Молитва” (іх, здаецца, дзве), тая, дзе „с души как бремя скатится сомненье далеко: и верится, и плачется, и так легко, легко”. У гэтым жа радзе: „Ночевала тучка золотая...”, „Горные вершины...” — якое ўменне адрынуць ад бур і скрух душэўных, па-дзіцячы бязгрэшна паплакаць перад прыгажосцю Боскай і зямной. Вялікія „перапады”, амплітуды рухаў душэўных — ці не гэта адно выдае імгненную гатоўнасць душы „к соображению понятий”, душэўную рэактыўнасць, назаві гэта вышэйшай ступенню таленту, мацартыянствам, ці як? — усё роўна.

Што табе сказаць яшчэ, чаго не пішуць нашы лянотныя літаратуразнаўцы? Прачытай у Лермантава „Штосс” — пачатак нечага рамана, можа. Мне заўсёды здаецца, што так пачаць мог бы Дастаеўскі. Няхай ранні, часоў „Хозяйки”, „Голядкина” и т.п.

Не ведаю, навошта гэта пішу. Паводле выпадковых асацыяцый? Але ці выпадковыя яны — не асацыяцыі (нашы), а факты, што за імі? „Нет на земле ничтожного мгновенья” — у панараме духоўнага развіцця (і літаратурнага) заканамернасцей, безумоўна, шмат — і тут не трэба быць Сашам Яскевічам, каб зразумець гэта (ці, можа, убачыць). Гэтак жа я, напрыклад, бяруся даказаць, што такі „эпік”, як, напрыклад У., належыць да дрэнна зразуметай коласаўскай традыцыі, хоць сам ён чамусьці думае, што выйшаў з Чорнага і пераплюнуў Мележа, які таксама, дарэчы, памыляўся, ведучы сваю „радаслоўную” ад Чорнага (хочучы так — суб'ектыўна, бо Чорны некалі яго падтрымаў). Чорнаўскай традыцыі у нас, на жаль, не пашанцавала, як і купалаўскай, калі разумець традыцыі не ў ларчанка-навуменкаўскім сэнсе. У нас, можа, калі і быў хто, дык Купала і Чорны, Багдановіч і Гарэцкі. На жаль, не так і многа.

Пра сённяшніх не будзем казаць — рана. Але я думаю, што мы не дажывем да такой ганьбы, каб прызнаць у бліжэйшы час „класічнымі” зубрамі (?) з аднаго боку У., а з другога — Z. А мо да гэтага дойдзе? Не, трэба, каб нехта новы прыйшоў у літаратуру: каб яго блізкім прыходам пачало ўжо дыхаць наваколле — ці чуваць там нейкае „смущение” і „возмущение” ў прыродзе? Хоць ты паслінь палец вазьмі і вытні на вецер.

Канчаю, даражэнькая! Бо, можа, кажу не тое, бо, можа, вяла і нецікава думаецца. Ды яно і праўда – добра прарочыць і бубніць збоку. Лепш, можа, справай нейкай канкрэтнай займацца, хаця... Вунь

D. корпаецца ў нейкім пазаддзі і думае, што яму помнік за гэта паставіць калі не на Паркавай, дык у N. павінны. Прыйдзе час, помнік ставіць не збяруцца — пачне крычаць, што ягоны талент вялікі выдавецкія мітрэнгі згубілі, што аўтары зеллем знарок малайца спаілі, што асабістых крытыкаў праз пасаду не займеў, а тое ў галаву не прыйдзе, што найперш трэба навучыцца хаця б пісьменна адчуваць і думаць, не кажучы ўжо аб тым, каб граматна пісаць, — бо і гэта не зашкодзіла б. А паказваць сябе мэтрам і вялікім дзеячам перад Е. ці Стрыгалёвым, з якімі гарэлку п'еш, па-мойму, несур'ёзна: ці сядзі, ці дамоў ідзі.

Во ўспомніў, загаварыўшы пра выдавецтва... што там Івашчанка? Мне нешта перастаў пісаць. Ці здаў ён рукапіс? Прабач. Скажаш, усе лаюць выдаўцоў, і ўсе ад іх нечага хочуць. Але ж я без прэтэнзій, па-хатняму, так сказаць.

<...>

Во яшчэ ўсномніў. Я прасіў цябе ў нейкім лісце, мусіць, у тым, які не атрымала, дазнацца, што гэта за пастаноўка „Наш Купала” ў купалаўцаў. Я падумаў быў, што, можа, Раеўскі адрадзіў нашу даўнюю задуму (напісаную) пра Купалу, тое, што часткова прайшло некалі на тэлебачанні як фільм. Цяпер, праглядзеўшы недзе ў газеце, бачу, што не тое. Гэта мантаж з купалаўскіх спектакляў, перасыпаны „говорениями” ад сябе (і пра сябе) акцёраў пад выглядам, як гэта заўсёды бывае, што пра некага іншага. Няхай.

І гэта я так закругляюся! Прабач, што напэцкаў, пісаў апошнія старонкі на рабоце, выдаючы кнігі, лаючыся з-за газет, — хочацца, каб пісьмо пайшло заўтра ж. Напішы, ці скора дойдзе, наогул. Нешта дзіўнае выйшла з нашай перапіскай.

Бывай. Да лепшых часоў.

28.07.82. Міхась.”.

„Дзень добры, Ала!

А папраўдзе, добры вечар! Не бяруся сказаць, што робіш ты ў гэты час, хоць і спрабую ўявіць цябе па-хатняму, „у халаце і пантофлях”, і за кухоннымі турботамі нават, — дальбог, не ўдаецца мне гэта! Мо чытаеш, седзячы, як школьніца, за сталом (не возлежишь на канапе?), мо гаворыш з кім па тэлефоне; мо паліваеш на балконе кветкі; мо пазычаеш суседцы тэлепраграму, робячы гэта тым больш ахвотна, што сама, можа, як і я, той тэлевізар не глядзіш; мо вырашаеш, што лепей выпіць нанач — каву, гарбату... ці люмінал? — а мо абмежавацца, паводле ёгаўскай рэкамендацыі, шклянкай халоднай вады? Думаеш так і раптам спахопліваешся, што ўсё гэта лухта ў параўнанні з

пакутамі W, ад ягоных „удоў”, як называе т-х пасій St., — скажы, які занятак прыдумаць яшчэ табе?

Я дык вось пішу і думаю, што перапіска наша збілася з пісьменнага (граматнага) рытму і пачала нагадваць тутэйшую радыёфікацыю. Вось, напрыклад, аб'яўляюць вячэрнюю паверку, і я па сваім бібліятэчным дынаміку чую гэта, як рэха, тое ж самае з рэпрадуктара, што ля сталовай, — але я, натуральна, веру таму, што бліжэй, дынаміку над сваім вухам. Гэтак жа і цяперашняе тваё пісьмо: яго рэальнасць, а твой адказ на яшчэ адзін мой ліст шкуматае ветрам недзе ля „сталовай” — дзе твой адказ? „Адрэдагуй” ты неяк гэтую „тэхніку”!

Я табе ўсё расхвальваю St.-Pg. [Sanct-Petersburg], а ты маўчыш! Дачакаешся восені ці зімы, а які Пецярбург зімой? Яго зімнім нават ніхто з літаратараў-пяцярбуржцаў не пісаў, калі не лічыць някрасаўскае „Пра надвор'е”. Як гэта? „Государь мой, куда вы бежите? — В канцелярию, что за вопрос? Я не знаю вас. — Трите же, трите поскорей, Бога ради, ваш нос! Побелел! — Ну а мой? Лучезарен. — То-то принял я меры! — Чего-с? — Пейте водку в мороз. Сбережете свой нос, на щеках же появятся розы!” Не, яшчэ ёсць, як ні дзіўна, у Дастаеўскага — дзе, дакладна не памятаю, але памятаю, што там зімовае неба над горадам, перапаласаванае марозным дымам ад каміноў, здаецца настолькі фантастычным, што прыходзіць думка, што і сам горад уздымецца з гэтымі дымамі і сплыве куды-небудзь.

Не, ну яго, зімовы той Пецярбург! Даражэнькая, ну іх, Эрмітажы, Пецяргофы, — мы ў Царскае Сяло паехалі б! І кожны дзень ездзілі б ці нават сталі б пастоем у якой мясцовай чухонкі, калі яны яшчэ не перавяліся там, — надумай, даражэнькая! І юны *нкшП*, то гарачлівы, то нечакана маўклівы, з вечна абірызанымі пазногцямі, нячысты ў начных сваіх помыслах, пра што не пасаромеўся сказаць пятнаццацігадовы у сваім „Пробуждении”, — пачаў бы *занимать наше воображение*. Калі ты любіш рамантычпыя пачуцці, дык стала б мне расказваць пра патаемную любоў сего *вьюноша* да жонкі Карамзіна, які жыў летам тут, у студэнцкія пушк[інскія] гады, а я, як цынік, нагадаў бы табе, як Наталля Мікалаеўна бегала адсюль у казармы да Дантэса, полк яго стаяў непадалёк. Цікава, га? Праўда, было гэта ўжо не ў ліцэйскія гады, вядома, а калі шаноўны А.С., ці то дзівячыся, ці то жахаючыся, усё больш пачаў адчуваць сябе ў эфіопскай скуры прадзеда Абрама Пятр[овіча], калі пачаў пераконваць сябе, што маўр Атэла „не ревнив” і г.д.

Не ведаю, як яшчэ пераконваць цябе і як адбіць у цябе ахвоту да розных Курляндый і Эстляндый.

Нейкія даручэнні круціліся ў мяне ў галаве, але вось, разгаварыўшыся, забыў. Вось. У Макарэвіча на радыё мае вершы — што ён думае з імі рабіць? Чамусьці не адказвае мне. А вершы ідуць, здаецца, у „Полымі” — нехта чуў абвестку па радыё (у жніўні). Радыё запозніцца — і тады ўсё ў кош. Пазвані Макарэвічу... Ой, даражэнькая, не! прабач. Усё пераблытаў. Цяпер скажы, што я заклапочапы сваімі літарат[урнымі] справамі? Усё наадварог. Макарэвічу трэба званіць не наконт „Полымя”, а наконт „ЛіМа”. Там жа новыя вершы. З „ЛіМам” трэба ўзгадняць, бо „ЛІМ” гэны маўчыць. Калі паспееш зрабіць, зрабі. А, можа, ужо тым часам „ЛіМ” выйшаў. Наогул жа, пра гэта ўсё адпішы.

<...>„

Датаваны ліст 8.08.82 года.

„Ужо даспеў твой лістапад...”

Да Эстляндый, Курляндый і Дэрптаў ахвоты ў мяне нават Міхась Стральцоў не адбіў. Да гэтай пары. Балтыя мае вялікую прынаду для мяне. Сама па сабе. Ніякіх прыемных асабістых падзей там не адбывалася. Годны, „вселенский” спакой восеньскай Юрмалы... А „Санкт-Піцербурх”...

И страны, по которым нам
Хотелось бы пройти,
Исчезли — их теперь уже
На карте не найти.

А ці трэба шукаць?

Што ж мяне здзівіла — чаму Міхась не згадаў Блокава: „Она пришла с мороза раскрасневшаяся...” Праўда, ён не любіў хрэстаматыйна вядомых узораў... Тонка разумеў умоўнасць і „літаратурнасць” нашага ліставання:

„Слухай, калі вярнуся, ці змагу я прэтэндаваць на колькі твайго часу і ўвагі тваёй? Я разумею, што табе цяпер не да мяне: але я і зразумею нават малую ўвагу адпаведна, надаўшы ёй цаны. Я не такі ўжо капрызлівы і не такі эгаіст, толькі мне цяпер так хочацца, каб нехта, як малога, пагладзіў па галоўцы, каб першай парой я не баяўся за той ці іншы душэўны рух, каб адвучыўся трохі ад душэўнай зацятасці, якая, на жаль, бывае непазбежнай у пэўных абставінах і ўмовах. Адным словам, калі многа нельга, чалавек, хоць і нехаця, задавальняецца і роллю спажыўца нейчай „філантропіі”, а хіба я выклю-

чэнне? Проста, мне не шанцуе так, як і іншым, а ім „несть числа" ўсюды і заўсёды. Такая апартуністычная ці плюралістычная „філасофія".

Івашчанку не толькі паўшчувай пры выпадку за мяне, але „и власть употреби" — хіба так можна: не адказваць на пісьмы, схавацца сярод хахлоў і тым цешыць сваю лукаво-сентиментальную" душу? А сапраўды: цікава гэта атрымліваецца [нечытэльна] у хахлоў: сантыменты і рознае іншае несентыментальнае. Ты не заўважыла? Панаглядай.

Як мы сустрэнемся? Не буду загадваць, бо сурочыць баюся. Тэлефоны ўсё ж прышлі.

Барадул[іну] прывітанне перадай — хай бы напісаў мне што духаўздымнае, лайдак! У зняволенні добра было сядзець хіба якому Беранжэ: віно, дамы, візіты, Жюдиг (?), агнём наэлектрызаваная грамадская думка; а што казаць нам, грэшным, калі нават да Ал[ександра] Сярг[еевіча] не на край свету, а на Пскоўшчыну завіталі хіба два чалавекі, якімі ён душэўна даражыў — Пушчын ды „п'яніца" і „рохля" Дэльвіг. А „лукавый", зноў лукавый, царадворца Жукоўскі адпісваўся пахваламі: „Борись, силач!.." і г.д. Дык той жа ўжо на той час новым Дзяржавіным мог сябе адчуваць, а тут..."

Безумоўна, то быў папрок. Мне, Барадуліну, іншым... Наконт іншых — не буду меркаваць. Сама ж я і цяпер упэўнена, што пацвельванні наконт майго прыезду былі таксама больш умоўнымі: „літаратурным" ходам. Не ведаю, ці было б лепш, каб я раптам рушыла ў той Мазыр... Пад які настрой Стральцова трапіла б...

Ці не была б тая сустрэча чарговай „невстречей"... Вобраз — ён вышэйшы за чалавека...

Тым часам я „пребывала" ў Каралішчавічах.

І атрымала ад Міхася вось гэты ліст. „Пошты ўчора, як заўсёды ў суботу, не было, а сёння прыйшло ад цябе аж два пісьмы. Чытаю і перачытваю іх у бібліятэцы — пад нуднае чваканне і пялёхканне дажджу за акном, а перад вачмі — твае Каралішчавічы, на якія міжволі пераношу і тутэйшую непагадзь: не вельмі ўтульна, мабыць, там і табе.

Уяўляю „нубійскую конніцу", якую додж загнаў пад дах, да тэлевізара і транзістараў — во дзе калоцяцца сцены! Памятаю гэта па тых жа Каралішчавічах у канікулярны час, калі мае ўласныя дзеткі, увогуле слухмяныя, выраблялі там Бог ведае што, каб не адстаць, вядома, ад іншых. Цяпер у тых дзетак свае дзеткі, а бацька адлучаны ад бацькаўскіх ды дзедаўскіх клопатаў. І, сучасны чалавек, можа, і не надта перажывае з-за гэтага. Пазбавілі нейкай там выхаваўчай ролі?

Дык выхавацеляў у нас і так даволі. Куды ні кінь вокам, усюды Песталоцы, то з пернікам, то з дубінай, і дальбог, чалавеку сама пара хавацца ад іх, што ён і робіць, пачынаючы са школы, — спачатку ў славутай „падваротні", а пасталеўшы, і за тымі варотамі, што надзейна акантаваны казённым арнаментам. І там ужо яго справа думаць ці не думаць пра добрыя намеры выхаваўцаў і пра тое, „что под жизнью беспутной и путной разумели людские умы".

Даражэнькая, нешта робіцца з „ячэйкамі" нашымі. У дзяцей няма бацькоў, бацькі ходзяць нейкімі навейшымі каралямі Лірамі. І выходзіць, што сапраўды ворагі чалавеку „сямейнікі" ягоныя, што наогул жыве ён не ў сям'і, дзе ў падпечку тоіцца старэнькі, трапятлівы, з дзіцячым мудрым сэрцам дамавік, і кватаруе на „съезжей" — з клапамі, з „околоточным", з прыбіральшчыцай Дунькай, якая зранку крычыць не дакрычыцца, каб пусцілі яе ў нейкую Еўропу — ці не затым, каб адукаваць тамтэйшых наконт нейкага раўнапраўя? Бо розныя Аўроры Дзюдэван даволі слаба дзейнічалі па гэтай частцы, і сказаць ім дзякуй можна хіба за моду на мужчынскія штаны — гэтую ваяўнічую мімікрыю чаму не ацаніць? Даражэнькая, даруй, не фемінафобства гэта, а проста нешта накшталт раздражэння з выпадку таго, якія часам пачварныя формы набывае „жаночае пытанне", узведзенае неразумнымі людзьмі ў неразумны ранг — так, што, урэшце, найбольш церпіць ад гэтага і сама жанчына, і „ячэйка" нейкая, і псіхалагічны тонус грамадства.

Кажу гэта не як „пацярпеўшы": проста такі-сякі ўласны вопыт прымусіў паглядзець на каторыя праблемы, як ні дзіўна, не пасуб'ектывісцку, суб'ектыўная (псіхалогія) мне ўсё ж павінна быць бліжэй, паводле майго занятку. Памятаеш, у „Фаўсце"? „Мне нечего сказать о солнце и звездах — я вижу на земле страданье человека?" Я пісаў табе, здаецца, ужо неяк пра гэта.

У мяне тут было не тое каб даволі часу (яго забіраў распарадак і розная звязаная з ім нікчэмнасць і лухта), даволі ўсё ж, каб паразважаць над тым, над гэтым. Той час, што фільтраваўся з гэтай нікчэмнасці і лухты, проста шкада было аддаваць дробязям свайго „я", тут, можа, было і падсвядомае жаданне нейкай кампенсацыі вымушанага марнатраўства — падсвядомы разлік.

Ведаеш, я зразумеў, што адзінота не так і згубная ў маім узросце. Цяпер я ведаю гэта, тым больш што яна звыклай была для мяне і раней, бо твой пакорлівы слуга пазбаўлены так званых талентаў „общительности" і трошкі „загартаваны" ў гэтым сэнсе. Мой „экзістэнцыялізм" памагаў мне.

Нешта загаварыўся я і „воспарил". Не буду.

Давай пра што іншае.

У Пальміры розныя я без цябе не паеду. Вось што мушу табе сказаць. Сёлета ўсё роўна позна. Гэта вучыцца толькі ніколі не позна, як, дарэчы, мондра разважалі тыя „соревнователи просвещения”, якія дбаюць пра твой надзённы і духоўны правіянт. Вучыся і адпавядай пасадзе. Хлеб апраўдваць трэба, і вялікім пачынанням спрыяць трэба таксама.

Пра Скрыгана скажу, што гэта ў яго „пункцік” — з імёнамі мудраваць. Сам ён то Янка, то Ян (а жонка, здаецца, заве Янчыкам), то ён Ів[ана] Сіпак[ова] падаб'е Янкам звацца, то Цвірку закапыліць нос на манер Гадзіцкага нейкага, то мяне Міхалем хрысціў, а на благі выпадак — Міхалам — слухай толькі яго! А ты завіся ўжо лепей Алінай, калі хочаш, а я табе нагадаю пушкінскі вершык:

Алина, сжальтесь надо мною!
Не смею требовать любви:
Быть может, за грехи мои,
Мой ангел, я любви не стою,
Но... и т.д.

Макарэвічу не звані. Навошта яму вершы друкаваныя? Я пасылаў яму „лімаўскія”, думаючы, што паспее да публікацыі пракруціць, дадаўшы, можа, што з таго, што змарнавалі мінулы раз. (З „палымянскіх” — памятаеш?) Ён змоўчаў. З гэтым народам ні ў лазні парыцца, ні ў менскім метро (дарэчы, што яно?) на „чарнілы” прасіць. Цьфу! — прабач!

Бывай. Пішы хутчэй. А часу — часу яшчэ хапае. Я ў верасні яшчэ буду тут, мусіць, сядзець.

Міхась.

22.08.82”.

Наконт Скрыгана — гэта я распавяла Міхасю Стральцову, што раіў Ян Аляксеевіч мне вярнуцца да свайго нармальнага, дадзенага бацькам імя — Альбіна. І нядрэнна было б матчына ці бабчына прозвішча згадаць: Чапкоўская ці Зорыч.

А давялося марнавацца Міхасю Лявонцьевічу там яшчэ ажно да снежня. І быў яшчэ час падумаць і пра марнасць нашых высілкаў грамадскіх наконт розных там „эмансіпэ”. Намёк тут быў таксама. Пісаў ён адной з самых цяжкіх ахвяр таго раўнапраўя. Маю на ўвазе звіх псіхалагічны. Паталагічны. Хранічны.

Экзістэнцыялізм — ён быў філасофіяй нашага пакалення. Пра тое ўжо згадвалася. Тут, дарэчы, і тлумачэнне шматлікіх драм нашых равеснікаў. Драм відавочных і драм, што не відаць староннямy воку.

Выявіць сябе ў нейкім сацыяльным, грамадзянскім сэнсе, не ўваходзячы ў канфлікт з уласнымі прынцыпамі, з уласным сумленнем і — галоўнае! — уласнымі схільнасцямі, было немагчыма. Дарэчы, маю вялікае сумніва — ці магчыма гэта ўвогуле калі-небудзь. І ў тым самым быцці-для-сябе, што ствараецца з быцця-ў-сабе, у тым свеце феноменаў, што быў адзіна рэальным для нас, у свеце рэчаў і падзей — тая „ячэйка”, пра якую вядзе гаворку Міхась Стральцоў, была зусім немалаважнай. Была яна, хаця і хісткім, не апірышчам, вядома, але прыстанкам для душы. І мала каму па-сапраўднаму шчасціць на тую „ячэйку”, нават калі перайначваюць, мяняюць, спрабуюць варыянты. Ці трымаюць яе як дот, дзот, бамбасховіпіча, выскокваючы адтуль на „разведку боем” ці дзеля рызыкі „пагуляць з агнём”.

Надзея ўскладвалася на самадастатковасць душы. На роднасць душ. На шчаслівы выпадак... А на таго „старэнькага, трапятлівага, з дзіцячым мудрым сэрцам дамавіка” мала каму шанцавала. Не шанцавала, здаецца, і Міхасю Стрельцову. Ці сам ён быў у тым вінаваты? Ці хто іншы? Не ведаю. Але нездарма ён пакутліва і многа думаў пра тое. Ці мелі гэты вялікі талент жанчыны, што былі побач з ім? Згадаю яшчэ і ячшэ. Быць жонкай, каханкай таленту, ахоўніцай хатняга ачага... Не проста гаспадыняй, што ўмее смажыць, варыць, прыбіраць, даглядаць дзяцей, а — ахоўніцай дому і берагіняй таленту? Ці мелі талент разумення, самаахвяравання, такту? Нездарма, мабыць, адзін талент толькі зрэдзьчасу сыходзіцца з другім талентам. Хто ж не ведае гісторыю адносін Аўроры Дзюдэван і вялікага музыкі с Жалязовай Волі, Барыса Пастарнака і яго першай жонкі, мастачкі Яўгеніі Лур'е-Пастарнак... І... І... Хіба што Луі Арагон і Эльза Трыале? А асабісты лёс Максіма Багдановіча?

Сам Стральцоў у „Загадцы Багдановіча” ў раздзеле „Мадонны” так вядзе думку пра згрызоты душы Максімавай: „Багдановічу не асабліва шанцавала ў каханні... Сказаўшы так, мы маем права задумацца — чаму? Тое, што Багдановіч быў варты кахання і сам быў несумненна здольны на моцнае пачуццё, — даказваць гэта сёння не трэба, і колькі пылкіх сённяшніх паклонніц ягонага таленту з радасцю захацелі б узнагародзіць яго за колішнюю несправядлівасць лёсу? Толькі Багдановічу сёння гэта не трэба, ды і не ўпэўнены мы, што, каб з'явіўся Багдановіч сёння, усё не паўтарылася б спачатку”.

Міхась Стральцоў, здаецца, не быў абыдзены ўвагай жанчын. І апошнія гады, пасля звароту з Мазыра, на свой літаратурны круг, ён зазнаваў вялікі жаночы інтарэс да сваёй асобы. Бескарыслівай, карыслівай, імгненнай, сталай. Капланкі кахання, закаханыя толькі ў яго, Стральцова, вечныя курсісткі, якія павінны былі мець абавязкова

суб'ект захаплення — акцёра, паэта, скептычнага мысленніка... Рыбылоцманы, якіх вабіла слава Міхася Стральцова, хай не вельмі гучная, прымглёная, але бясспрэчная, надзейна „забяспечаная” ў часе, жанчыны, для якіх каханне магло быць сэнсам жыцця, урэшце — кабеты, якіх зваблівала і яго сапраўднае літаратурнае „я” і няпэўнасць сямейнага статуса: ён не ўзнаўляў афіцыйна шлюб з Аленай Дзмітраўнай і не рабіў з гэтага таямніцы. Было і тое, пра што яго вялікі і любімы ім папярэднік пісаў: „Быть может, и на мой закат печальный блеснет любовь улыбкою прощальной?” (Нездарма, мабыць, перакладаў Міхась Стральцоў „Элегію”.) Дык была і гэтая, развітальная, успешная „улыбка”, Але ці была тая, адзіная, жанчына? І ці ўвогуле, згадаю зноў і зноў, ці можа яна быць — адпаведная вобразу, мары? І хіба кожны з нас, меўшы нейкі жыццёвы і начытаны вопыт, не пацвердзіць гэта? І — хто ведае, ці можа: паэт! — быць аднoечы і назаўсёды закаханы. Ці мелі б мы лірыку Аляксандра Сяргеевіча, калі б ён сустрэў сваю Ганчарову гадоў у -наццаць, ажаніўся і былі б яны верныя адно аднаму дзень пры дні? Не ведаю. Ці калі б наш Багдановіч не меў пакут сэрца, хіба прачыталі б мы:

О, як прыгожы-дзіўны ты!
Двойной красы аблік ядыны!
Ажыў у ім твой вечны цэль,
Мадонн тварыцель, Рафаэль!

Пастарнак правы. Хаця „прататып” пачуцця, мары — ён існуе ў часе і прасторы, і мае больш ці менш дасканалы і адухоўлены выгляд. Але ж — ці ў падзейнай рэчаіснасці рэальная Любоў Мендзялеева была тоеснай Чароўнай Даме, якую ведае свет? „Величавая Вечная Жена” — яна таксама была ўвасабленнем платонаўскіх і піфагарэйскіх міфаў. Эзатэрычная зададзенасць цыкла вершаў пра Чароўную Даму, уяўленне паэта пра „Уладарніцу Сусвету” як ахоўніцу таямніц быцця і трагедыя рэальных узаемаадносін — Блока і Мендзялеевай — ці не яскравы ўзор таму? Блок і Багдановіч — блізкія Міхасю Стральцову паэты. І мара пра Жанчыну Жыцця, як і ў іх, заўсёды была з ім. Менавіта — так. Мара пра Чароўную Даму. Ці быў нехта, хто рэальна адпавядаў гэтаму вобразу ці мог бы аднавядаць — не ведаю. Тэарэтычна здаецца — наўрад. Ці бывае эквівалент мары? Хто адпавядае кожнай рысачкай — яму, Вобразу? Тут трагедыя паэтаў, і тым шчаслівы іх лес, што Мара выяўляецца ў Вобразе. Вобразе, што з'явіўся дзякуючы нейкай рэальнай жанчыне, пэўнага росту, пэўных параметраў, з рэальным колерам вачэй, у канкрэтных строях. Жанчыне, вабліва далёкай ці спакусліва блізкай.

Адсюль — і донжуаны ўсіх часоў. Тут і Блокава, жорсткае: „Да, есть печальная услада В том, что любовь пройдет, как снег”, „Нет, с постоянством геометра Я числю каждый раз без слов Мосты, часовню, резкость ветра, Безлюдность низких островов”. І гэтыя іранічныя радкі М.Кузьміна (таго самага, з Цэха паэтаў, акмеіста і кларыста): „И снова я влюблен впервые, Навеки снова я влюблен”, — ці няма тут нейкай усмешлівай ісціны? Адсюль — вершы, музыка, танец, адсюль — той стан і настрой, што ўзвышаюць над будзённым днём, над звычаёвасцю.

Настрой гэты быў добра вядомы Міхасю Стрельцову.

Я не памятаю, што я пісала ў сваім лісце (чарнавіка не было), але атрымала з Мазыра ліст, у якім, па сваёй звычцы, Міхась Стральцоў зноў шчыра падманваў сябе. Зноў — песціў сваю Мару. Ствараў вобраз Яе. Так склаліся абставіны, што зноў мела да таго дачыненне я. І — талент ягоны. У які ён верыў і не верыў. І — творчасць. Пра якую ён згадваў, думаў, спапяляючы сябе сумнівам, аддаючы сваё пяро эпісталярнаму імгненню, перагараючы думкай у словах інтэрлюдый.

„Дарагая Ала!

Дзякуй за харошае, духаўздымнае пісьмо. Чытаць яго было і прыемна, і, ведаеш, трошкі балюча. О, не трэба чалавеку заглядаць далека ўперад! Не трэба, можа, каб яму і гаварылі, што ён нечага варты, нешта зможа, каб захацеў і г.д. Ты, вядома, не гаворыш так, бо ты разумніца, але вось пасля твайго ліста я падумаў чамусьці, што ў мяне, мусіць, мала самалюбства (аўтарскага, у дадзеным выпадку) і што я да гэтай пары (а пара, мусіць) так і не вырашыў для сябе пэўна, добра гэта ці блага. У тое, што нешта патрэбна тваё, мае ці іншых нейкіх другім іншым, тым больш у такой меры, якую ты па дабраце сваёй кладзеш, верыць мне, скептычнаму, калі хочаш, рамантыку, асабліва не выпадае. Мне даволі было б і ўсведамлення (узрост, пра які ты пішаш), што я, скажам, нейкім чынам патрэбны аднаму чалавеку: ці не даволі гэтага для таго, каб аддаць яму, як найлепшае ў табе, ашчаджаную з гадамі пяшчоту, веру без прыніжэння яе падазрэннем ці разлікам, удзячнасць за непрымушанае парыванне — усё тое простае і пазначанае вечнай навізной, што ўціхамірвае нас у сталасці і ўстрымлівае ад хапатлівай пагоні за „асалодамі” („насалодамі”, як піша Караткевіч), дае неганарлівае адчуванне ўласнай асабістасці — без боязі патануць ці панішчыцца ў агульным. Вырасце цырбулька дзядоўніку ці ліст конскага шчаўя пасля нас — якая розніца? Верыць у сустрэчу „в лице ином” немагчыма хаця б таму, что нам не дадзена „там” памяці пра былое сваё існаванне, не дадзена

ўспаміну „там” — якая ўжо „сустрэча”! Вось чаму ў чалавека на гэтым свеце, акрамя жыцця, ёсць яшчэ адна толькі ўзнагарода — успамін, тое, што жывіць мастацтва — акрасу гэтага жыцця. „Природа знать не знает о былом” — гэта, здаецца, Цютчаў. Чалавек — ведае. Даражыць імгненнем, а не ганяцца за ім, зрабіць імгненне асацыятыўнааб'ёмным (вось дзе патрэбны ўспамін) — гэта чалавечы космас (і мікра, і макра), а усё астатняе — пустата, „Холодные миры”, ачоскі туманнасцяў, і няхай Калмагораў гаворыць пра магчымасць „думающей плесени” — суцяшэння мне ці каму ад гэтага мала. Адным словам, няхай жыве ўспамін!

Вось табе трохі „філазофіі”, а з якой нагоды — сам не ведаю. Мо з той, што проста ты патрэбна мне — думай пра гэта як хочаш.

А на чалавекаў я, наогул, не крыўдую. Даўно паблажлівы — можа, залішне нават. Многім гэта здаецца абыякавасцю, хоць гэта і не заўсёды так. Мяжа тут усё ж ёсць.

Здаравенькая будзь. Не сумуй. Ніякі ты не ныцік. Чалавек, у якога ёсць свой свет, не адзінокі ўсё ж.

Міхась. 26.08.82”.

Няхай жыве ўспамін! Ці мае там, у сваім „вялікім ніколі”, Міхась памяць ці адчуванне, ці інтуіцыю? Ці ведае ён пра мае гадзіны, дні, месяцы — сам-насам з ягонымі лістамі? Маімі лістамі? І што я павінна была рабіць тады? Досыць залітаратураная асоба? Можа, трэба было кінуць усё і ўсіх і бегчы... Спяшацца... Куды? Навошта? Ратаваць? Дапамагаць? Падмацоўваць духаўздымным настроем? Прысмакамірыштункамі? І з'явіўся б нечуваны творчы імпэт? Шыбаваць у „Піцербурх”? І тады з'явіліся б неспазнаныя шэдэўры? Не, я вельмі скептычна ставілася заўсёды да сябе ва ўсіх іпастасях. Нават у гады блакітных мараў і ружовых спадзяванняў. (Таму, дарэчы, і не задумвалася, калі падпісвала першыя спробы пяра — ат, як ні назавіся, хоць гаршком, аднак пазней зразумела: нават сціплыя допісы павінны быць падпісаны адпаведным імем. Хаця — Стрельцову была не патрэбная гэтая аздоба: ён быў Стрельцовым.) Дык ні месіяй, ні місіянеркай, ні музай, ні ахоўніцай, ні выратавальніцай я сябе не адчувала. І ставілася з пэўнай іроніяй да прэтэнзій іншых. І нават да шчырых парыванняў — на ролю выратавальніц і ахоўніц.

Ды і той год сам па сабе свет, само існаванне былі для мяне дарункам лёсу. Усё адчувалася наноў. Сонца? Шчадроты Бога. Дождж? Дар нябёсаў. Кубачак кавы? Рытуал. Быццё было самадастатковым. Мне было вернута жыццё. І рытм жыцця здаровага чалавека. Мне здаецца, такое адчуваі не павінна было быць у Стральцова пасля вяр-

тання. Воля! Ніякага рэжыму. Чалавечыя, неўнармаваныя паводле законаў казармы, умовы жыцця...

Да таго ж, у Міхася Лявонцьевіча былі складаныя, адгалінаваныя сямейныя стасункі. У мяне — сям'я. Ці думаў пра гэта ён? Не ведаю. Але — ён быў Паэт. „Слагаются победы Из опыта потерь”. Яму была вядомая гэтая ісціна, таямніца якой адчынена толькі абраннікам светлай Багіні Красы. Ён не баяўся страціць. Наноў. А я, маючы надзейную ахову маіх гадоў, што, згадаю яшчэ, траха перакуліліся за грэцкае акмэ, і сякую-такую літаратурную і жыццёвую загартоўку, разумела нашы эпісталярныя дачыненні як неабходную яму гульню, як практыкаванне душы. Як неабходнасць нейкага сенсорнага спажывання. Урэшце, зноў жа, зноў, — як тое, што Міхась піша ўсё гэта Вобразу, што ствараў сабе там, у замкнёнай прасторы, на самоце. Я ж мела тое, што ў мяне ніхто не мог адабраць, не мог увайсці за мной, мог толькі здагадвацца пра гэта, адчуваць. Так, свой свет у мяне быў. І я бараніла яго. І ведала — там я сама сабе: не каралева, не, — але істота цалкам незалежная. Ні ад абставін, ні ад людзей, ні ад чыіх учынкаў. Ні ад Удачы, ні ад Поспеху. Ні ад няўдач. І скрухі. Міхась адчуваў гэта. І мне, можа, вышэйшая жыццёвая ўзнагарода — гэтыя ягоныя словы: „Чалавек, у якога ёсць свой свет...” Нясціпла? Не ведаю. Гэты свет я не змагла, мабыць, выславіць, увасобіць у вобразы, хаця грэшная — ад спакуслівага граху прозы я не пазбавілася, друкавацца — не спрабавала (адзіны выпадак, калі я вульгарную падробку пад традыцыйную прозу насіла аднаму скептычнаму рэдактару, не залічваю, падрабленне — заўсёды помсціць, нельга спрабаваць пець не ў дадзенай табе прыродай актаве).

А ў тым свеце былі і Блок, і Эмілі Дзікінсан, і Шэкспір, і Гётэ, і Булгакаў, і Брыль, і Стральцоў... Той Стральцоў, што належаў мне, як і тысячам іншых чытачоў, з якім я заўсёды магла весці гаворку, незалежна ад яго настрою, ад абставін, ад яго стаўлення да мяне. Гэтага — у мяне ніхто не мог адняць, ніхто не мог мяне пазбавіць. Нават ён, Стральцоў. Як ніхто не мог бы адняць сонца, аблокі, дрэвы, пошум ветру, дажджы, снег, птушыны шчэбет. Шапэна. Баха... І дачыненні да высокай існасці Боскай...

І той „свеце ясны”, што быў светам Міхася Стральцова і ў якім раскашавалі ўсе мы, ягоныя чытачы. Ці трэба было ў тым свеце прыдбаць куточак і мне? Мабыць, не. Ці трапіў у той свет ідэал ягоны, стральцоўскі? Не ведаю.

Воля ўжо блізілася і выдавала пакуль што сваю ману. Міхась нерваваўся. У мяне тым часам прыходзілі па тры-чатыры „хуткія” за ноч. Да маці. Зноў я не заўсёды магла адразу адказаць на ліст. Ноч

без сну, праца, аптэка, пошукі лекаў, пошукі падарункаў для ўрачоў і фармацэўтаў (наша знакамітая бясплатная медыцына!)...

„Прабач мне маё назалянне, але тое, што ты маўчыш, пачынае непакоіць мяне. Думаецца рознае. Найперш, вядома, пра хатнія твае турботы. Дзяліцца імі, зразумела, неабавязкова з кожным, але для мяне, павер, важна ведаць, як ты і што. Мне заўсёды хацелася заслужыць хоць колькі твайго даверу, ды вось бачу, што не заслужыў. Мне вельмі крыўдна і шкада сябе. А мо пісьмо маё не атрымала? Думаецца яшчэ, ці не ўшчамілася сюды (прабач грубае слова) якая плётка? Хоць і не бачу прычын са свайго боку для гэтага, дапускаю, што непаразуменне якое-небудзь магло выйсці. Ад гэтага ніхто не беражоны, на жаль. Толькі вось непаразуменні, калі яны ўзнікаюць, неяк трэба „здымаць” — пры ўзаемным даверы. А мне хочацца думаць, што я магу разлічваць на твой давер.

Можа, я ўсё тут перабольшваю, можа, проста выдумляю сам сабе — толькі ўяві і мой стан. Каб я хоць мог табе пазваніць!

У мяне тут усё пакуль няпэўна. Бібліятэку, можа, пачну перадаваць днямі. Колькі гэта працягнецца, не ведаю. Потым — павінны быць яшчэ аж дзве камісіі — медыцынская і судовая. Калі — таксама дакладна не ведаю. Вакол мяне адны пытальнікі. Гэта — тут. А ў Менску іх колькі!? Я не надта бядую, але нервы наструнены.

Слухай, падрыхтуй мне нешта накшталт спіса таго, што мне, вярнуўшыся, трэба будзе прачытаць у першую чаргу. Што мяне цікавіць, ты ведаеш: пачні хаця б з часопісаў. Збяры, што можна, да адной кучы. А я табе падару за гэта „Голубой чертополох романтизма” аднаго аўстрыяка, Айзенхарда [правільна — Айзенрайха] — нешта і ад Музіля, і ад Шніцлера, і ад Ст.Цвейга нават, і ад Кафкі дзе-небудзь — адным словам, „венская школа” — не „пражская”. Гэта — апрача розных іншых дробязяў (не кніжных), якія хачу табе падарыць.

Не буду размахвацца на пісаніну. Можа, заўтра будзе ад цябе пісьмо. А на гэта ты ўсё адно адказвай.

А мне усё ж трохі сумна. Бывай.

Міхась.

6.09.82”.

У 1984 годзе, калі ўсе развітваліся з маёй маці, зайшоў і Міхась. Народу было процьма — з Наваградка, з Гародні, менскія, блізкія і далёкія знаёмыя, амаль усё выдавецтва „Мастацкая літаратура” (я тады рабіла там — і яшчэ раз спазнала ў горкія хвіліны, якія спагадлівыя і добрыя людзі побач са мной), са службы майго мужа. Кветкі, кветкі, кветкі... І маці — строгая, у чорным, загадзя падрыхтаваным строі. Я

гляджу толькі на яе — тры дні, як то павінна быць у хрысціян. І раптам адчуваю: кветкі паклаў Міхась Стральцоў. Падымаю вочы — яго ўжо няма. „Стральцоў?” — пытаюся ў мужа. „Так”.

А праз тыдзень адышоў з гэтага свету бацька Міхася Лявонцьевіча...

Былі, былі нейкія паралелі і перакрыжаванні...

„Даражэнькая!

Вечар добры, а калі хочаш, то дзень ці раніца! Гэта ўжо як табе патрапіць. А я ўвечары пішу, у той дзень, як атрымаў тваё пісьмо. Дзень няўдалы для пошты: заўтра субота, а потым нядзеля. З Эолам не адашлеш табе пісьмо: галубоў, што жывуць у паддашку тутэйшай лазні, і добрай жардзінай, каб была, не выганіш у вялікі белы свет: аблянелі [нечытальна], як нашыя прапары, — бо харчоў, здаецца, хапае. Не люблю я чамусьці гэтую птушку. Хоць яна і сімвал нечага, — пошлая і, мусіць, недалёкая, як газетная кіяскёрка. Чаму кіяскёрка? — Бог яго ведае, нешта прыйшло ў галаву раптоўна — і напісаў. Пісьмо ўсё ж, можа, патрапіць да цябе раней нашага кардоннага тэрміну — таму яго зваротнаму адрасу ўвагі не надавай — так трэба. А літару мне, калі хочаш, можаш не пісаць. Наша паштарка цяпер у адпачынку, і пошту я сам забіраю: сваё пісьмо знайду і сам сабе ўручу. Вяртаецца яна (паштарка) у канцы верасня, а я месяц тут, пэўна, праседжу, — нешта ўжо і спадзявацца на дарогу перастаў. І ты неяк неімпэтна, прабач, пішаш, і надзей у мяне на нешта добрае няма, і зіма скора, і турботаў, як у Чыгрынава славы, наперадзе, і радасці не бліщчыць, — жыццё ўяўляецца нейкім прымыльнікам ці то дзяжурным міліцэйскім пакоем. Брррыда!

Хоць бы ўжо табе неяк здатней ды весялей пачувалася, і то мне было б цяплей!

Горка мне чытаць было пра Сцяпана Захаравіча [Гаўрусёва], шкада магутную сілу, але падумаўшы, быць В.-мі ды У.-мі — не такі ўжо і вялікі „прыварак” бядотнаму чалавецтву. Сцяпан Захаравіч хоць гусарыць умеў, і то добра, а куды яно пайшло ўсё і навошта і на што пойдзе — нам не дано предугадать, сапраўды. Але, цвяроза разважыўшы, Т.-чаў вершыкі ягоныя пераживуць, як і вершыкі іхнія таксама. Истинно, истинно говорю тебе... Малое суцяшэнне, канечне, — але што ж рабіць? Ты вось не абяцаеш мне ні ласкі, ні спагады, а я табе пішу, і мне добра, пішучы, і я забываю, што многа ёсць сіл і клопатаў, якія рвуць чалавека на часткі, і нават часу сабраць сябе зноў няма, не тое што спадзявацца, быццам некаму патрэбны твае шарыкі ды вінцікі.

Я ў апошнім пісьме, якое ты, калі адпісвала мне, мусіць, яшчэ не чытала, збаяўся якой-небудзь брыды — не за сябе, за цябе, а цяпер бачу, што трывога дарэмная — і дзякуй Богу!

„Чтиво” ты маё будучае ўсё ж сплануй — я пісаў сур'ёзна.

Не зразумеў, чаго паляцела ты ў Наваградак, — нейкая своевольная комета в кругу расчисленных светил. Узяла б лепш камандзіроўку ды на нашу браму зірнула: бачыш, рэўнасць ува мне загаварыла. Слаб человек. Я табе сур'ёзна кажу: хочаш апекавацца (нават хоць трохі), шукай мне добрую жонку, бо сам я, бачаць богі, не знайду. У Персію мяне ніхто не пусціць, на сцэнарныя курсы ў Маскву я не траплю, бо не маю ніякай драматургічнай жылкі, ні хэнці мець яе. У вёсцы жыццё яшчэ жарстчэй, сіберней, чым у горадзе (я гэта ведаю), а гаспадарыць я не ўмею. Да таго ж вось і развaж, што мне рабіць? Думай, даражэнькая, бо я перабраў у думках шмат чаго: нават на топшчыка ў Каралішчавічах меціў, ды, з аднаго боку, малады, незагартаваны п'яніца мару падкасіў [нечытэльна], з другога — Сцяп[ан] Зах[аравіч] той жа, дай Бог яму здароўя, раней за мяне там сабе маёнтак агораў.

Абавяжу лепш цябе пакуль пісаць мне праз дзень пісьмы і ў кожным даводзіць, што я цаца, што я харошы, мне мяне, як буду ісці ў суд на раздзел жылплошчы, хоць здалёк перажахнеш, што ў мой халасцяцкі пакой ката з парога ўкінеш, што кветкі на балконе, калі той будзе, прымусіш пасадзіць увесну, калі да вясны (о!) дажыву і калі паспею памяняць да той пары кватэру. О! Наогул, я не жартую, я праўду напісаў, што клопатаў у мяне будзе, як у Іцкі знаёмых.

Надакучыў я, адчуваю, сваімі фразамі і перафразамі табе, ды яшчэ не ўцяміў, што на гэткай паперы варта было з аднаго боку пісаць [папера амаль бібулковая, толькі папяросы рабіць], — і будзе табе мэнка і раздражненне, чытаючы. Прабачай.

Пішы, даражэнькая, а я чакаць буду і дні лічыць. І спадзявацца, што, можа, мы з табою сёлета па зялёнкі і радоўкі ў лес з'ездзім. Як ты глядзіш на гэта?

Кветкі ў мяне пад акном каторыя адцвілі, каторыя яшчэ чапурацца: кветкі, наогул, познія. І два каштаны мае падраслі, і лазіна, у якой я абразаў адзін ствол, вунь як угору за лета пайшла — узрадавалася расці. Ластаўкі тут за акном сядзелі летам на правадах, міла шчабяталі — адляцелі цяпер. Прылятае на кветкі чародка чыжоў — прыгожыя і рахманыя птушкі. Жулька, што ў гарачыню ў сваёй пячоры пад кветкамі спала, цяпер ляжыць удзень на ўгрэве збоч асфальтаванай дарожкі — ласкавае такое і разумнае стварэнне. Я думаю, яна асабіста ведае кожнага ў зоне і ведае кожнаму цану.

І гэта я так закругляюся! Загаварыў цябе, а ты зноў зробіш выгляд, што не заўважыла тое, што было перад тым (во стыль) — пардону прашу!

Бывай. Пішы.

Міхась.

10.09.82”.

Сцяпан Захаравіч... Ён пайшоў з гэтага свету, не нашмат перажыўшы Міхася. Любіў зайсці ў рэдакцыю — спачатку „Мастацкай літаратуры”, потым „Немана”: „Ну што, высакавольтная?” (Гэта нейкі мой допіс падаўся яму такім „энергаёмістым”.) Гаўрусёў усё і ўсіх чытаў, любіў добрае слова кінуць. Пра Міхася Стральцова гаварыў ціха, важка, неаспрэчна: „Геній”.

У тую пару, калі пісаў Міхась Лявонцьевіч, Гаўрусёў узяў шлюб з пакаёўкай Дома творчасці (не ведаю, ці афіцыйны) і жыў у маленькім дамочку на тэрыторыі Дома. У яго пагоршыўся зрок, нешта, здаецца, пакульгваў, але — заўсёды ў чысцюткай белай кашулі, высокі, паглядны, ён згадваў: „Якія вогнішчы мы тут палілі з Пысіным! Верталёты прыляталі — праверыць”. І гаварыў, расказваў пра свайго сябра з Магілёва. Паэт пра Паэта.

Гаўрусёў недзе за дзень да сваёй смерці зайшоў да нас у рэдакцыю „Нёмана”, выклікаў мяне з планёркі, падараваў сваю апошнюю кнігу... Паэт...

Былі на тэрыторыі каралішчавіцкага Дома творчасці і тыя „Джэры і Джульбарсы”, пра якіх пісаў Міхась. Тым летам — „афіцыйны” сабака Валет і „неафіцыйная” Пальма. Пальма таксама ведала, здаецца, усім цану. Вельмі любіла нашчадкаў Пімена Панчанкі. Пасля іх ад'езду доўга жыла ў нас на верандзе. Але гэта ўжо іншы аповед. Іншая драма, між іншым.

„У расстанні ёсць вялікі сэнс...”

„Добры дзень, дарагая!

Гэта, як уздых, — трохі стомлены, трохі безнадзейны — трохі з надзеяй на палёгку. „Даражэнькая” і „дарагая” — адчуваеш розніцу? Адчуўшы, адчуеш і мой настрой. Ну іх к Богу, нашыя праблемы і нашыя клопаты, наша свядомае ці міжвольнае хітраванне з самім сабой! Бо як падумаю, што чалавеку ў гэтым жыцці, па сутнасці, так мала трэба і што гэтае „малое” з такімі вялікімі пачаткамі (Дастаеўскі неяк прагаварыўся, што гэтае „малое”, „простае”, можа, настолькі сапраўды простае і малое, што чалавеку ў яго немагчыма паверыць),

бо калі падумаеш так, сапраўды робіцца не па сабе і ад усялякіх нашых слоў, і ад нашых зважанняў на чужыя ці свае акалічнасці, і ад апраўдання гэтых нашых зважанняў — і тады нейкі лісток засохший, безуханный гаворыць нашаму розуму і пачуццю больш, чым усе нашыя акалічнасці. Ты добра зрабіла, што прыслала мне гэты лісток, запытаўшы тым часам, ці не пакрыўдаваў і г.д. Пакрыўдаваў-такі, мусіць, даражэнькая (вось тут яно на месцы) і гэта ты, можа, адчуеш з майго трохі бурклівага пісьма, не гэтага. Адчуй і будзь са мной трохі шчырэйшай. Крый мяне Божа папракаць цябе ў няшчырасці наогул! Мне проста здаецца, што ты ў нечым щадишь мяне ці аберагаеш, а ў чым, зразумець не магу, — і ў гэтым недагаворанасць нейкая. Мо мне і здаецца. Вось пабачу цябе на ўласныя вочы, пачую твой голас — і зразумею, можа, у чым тут справа і сакрэт.

Не памятаю, ці пісаў табе (а больш, здаецца, каму?), што мая малодшая дарослая дачка пачала мне пісаць апошнім часам і нават прыслала свае вершы. Што яна піша, я ведаў і раней, а тут пабачыў на ўласныя вочы. Здаецца, нешта ёсць (кажу гэта аб'ектыўна). Але больш мяне суцяшае яе сур'ёз, неблагая філалагічная адукацыя, наогул, па-мойму, даволі мізэрная ў наш час у дзяўчатак (і не толькі) яе ўзросту. Я напісаў „адукацыю", а трэба было — пісьменнасць: адчуванне стылю, што мне асабліва даспадобы. Я гэта ўсё да таго, што хацеў бы, каб ты неяк пазнаёмілася з ёй і ўзялася кіраваць хоць збольшага юнай душой: я гэта не ўмею ды і баюся адчужэння пэўнага — у жанчын узаемапаразуменне, можа, прасцей. Я прасіў Вераніку пазваніць табе (даруй, што без твайго дазволу, бо, дарэчы, прасіў даведацца, чаму вашэці маўчыць), прасіў, а званіла яна ці не, не ведаю, бо ты нічога не пішаш, а яна не адпісала пакуль.

Прыгарні, калі пазвоніць, да сябе дзіцё: мне, дальбог, хочацца, каб нехта меў на яе харошы жаночы ўплыў — інтэлектуальны і псіхалагічны.

Што ты думаеш пра ўсё гэта, напішы, але ведай, што мне хочацца настойваць на сваім хаценні.

Вершы „дитё" піша чамусьці па-руску, а варта было б скіраваць на што іншае, тым больш, што і вучыцца ў універсітэце на бел[арускім] аддзяленні. Вядома, я скажу пра ўсё гэта ёй і сам, толькі не ў лісце, можа, і не адразу. Не адразу, бо хачу, пабачыўшы пасля году адсутнасці, уцяміць, што і як. А ты зачапі яе як-небудзь цяпер — зразумей толькі мяне правільна: я, можа, бянтэжуся трохі сваёй ролі і таму прашу ў цябе дапамогі, але не толькі таму. Галоўнае — ў маёй упэўненасці, што твой уплыў можа быць найбольш дзейсным. Ты, можа, пасмяешся з маіх гэтых старанняў; але ж мне ў глыбіні душы

ўсё ж нешта лесціць, што ў малой прысутнічае-такі філалагічная жылка і што яна можа аслабнуць без пэўнай увагі, бо вучыцца малая на вячэрнім (а мо цяпер і завочным?) адзял[енні], а дзе там літаратурнае асяроддзе і г.д.?

Пра маю ўяўную чытацкую дасведчанасць ты, здаецца, трохі перамяніла думку,бо сапраўды — якое тут у мяне было чытанне? Канечне, я не чытаў тут, як не чытаю наогул, розную выпадковасць, лухту. Тое-сёе цікавае для сябе я і тут прачытаў, але вось навінкі?! А навінкі ўсе ў цябе, ды яшчэ вунь якія! Якраз усё тое, што трэба мне. Я чытаў з таго, што ты згадваеш, толькі Ресэ — і „Воўка”, і „Гульню ў бісер”.

Фільмы, вядома, не бачыў. „Амаркорд” асабліва хацеў бы паглядзець. Феліні чамусьці мой любімы рэжысёр. „Хрысціянскі” пачатак у ім цаню, адсутнасць бяздумнай жорсткасці і чалавечнасць і адухоўленасць сімволікі. Наіў, можа, пры гэтым. Наогул наіў у мастацтве люблю — гэта нешта накшталт супермастацтва, ці што.

Але — даволі. Бібліятэку я перадаю, але — марудна, ты пакуль мне пішы. Зразумела? Калі прыйдзе час „закругляцца” — вестку падам.

Не журыся, а я буду думаць пра сустрэчу.

Міхась.

27.IX.82”.

З Веранікай мы сустрэліся пазней. А той парой яна акуратна патэлефанавала мне, сціпла-інтэлігентным голасам спытала пра здароўе. Але бацьку — як згадвала пазней яна сама — паспавядала добра. І ён тлумачыў нашы стасункі: мы сябры, „маю права на такую раскошу”. Вераніка паказвала мне гэты ліст бацькі ў першы дзень нараджэння Міхася Лявонцьевіча пасля яго смерці, 14 лютага 1988 года. Пасля могілак мы з Веранікай паехалі да мяне і доўга гаварылі. Пра яе, пра яе бацьку...

А пазнаёміліся мы ў тых жа Каралішчавічах. Быў семінар маладых. У 1984 годзе. У снежні. У Веранікі з'явілася некалькі цікавых рэцэнзій у друку. На семінары іх высока ацаніў такі сур'ёзны літаратуразнаўца, як Алесь Яскевіч. Прыемна было сказаць сваё слова і мне. І не таму, што пра гэта прасіў некалі бацька. Таму што сапраўды падаваў надзею тонкі крытык — крытык паэзіі. Вершаў сваіх на семінар яна не давала. Вельмі прыгожая — класічная, арыстакратычная прыгажосць — яна трымалася з годнасцю, трошкі адстаронена. Я таксама не стала парушаць „дэмаркацыйнай лініі”.

Сапраўднае наша знаёмства адбылося, калі я прыйшла рабіць у „Нёман”. У тое цяжкое лета 1987 года, у бараўлянскія, апошнія тры месяцы Міхася Стральцова, мы часта сустракаліся, тэлефанавалі адна да адной — і ўранку, і ўвечары... Захавалі добрыя адносіны, і калі яго не стала. „Дамы-патранэсы” з мяне, праўда, не атрымалася. Па розных прычынах. Ды, мабыць, апекаванне — не мая роля. Я заўсёды не хацела быць назолай. Не любіла і не ўмела настойваць на нейкіх сваіх высновах. Заказвала Вераніцы некалькі рэцэнзій, як прыйшла ў „Нёман”. На кнігу Веры Вярбы яна зрабіла прафесійны, з настроем, матэрыял. Нешта не напісала. Часта заходзіла да бацькі — мы рабілі разам з ім са снежня 1986 года да таго, як ён лёг у канцы мая 1987-га ў шпіталь. Тады і пазначыліся нейкія прыязныя нашы адносіны з ёю. Пры жыцці Міхася Лявонцьевіча — і калі яго ўжо не было побач з намі. Натура тонкая, выбуховая — Вераніка то з'явіцца нечакана ў навагоднюю ноч, як снягурка, з вялізным пакункам апельсінаў, то дашле на дзень нараджэння мілую, натхнёную тэлеграму...

А тым часам, у 1982 годзе, было яшчэ некалькі лістоў, у якіх Міхась, упадабаўшы ролю рамантычнага скептыка, дакараў маю сумотную шэрасць і папракаў у квакерстве, фарысействе і розных іншых смяротных грахах. Можа, і не варта было б цытаваць адзін з яго апошніх лістоў, але ж у ім так відаць той самы „талант общения”, які ён сам у сябе адмаўляе. Талент, так бы мовіць, маналагічнага дыялогу. Тое, чаго няма ў яго творах, і тое, што, можа, не заўсёды было заўважнае ў жыцці — ён быў негаваркі, больш моўчкі назіраў, пасміхаўся, даваў раптам нечаканую характарыстыку.

„Даражэнькая! Ала!

Сіберны твой скразнячок прасвістаў маю істоту навылёт. Во і цяпер нешта казыча пад лапаткамі, але я абтросся ад дрыжыкаў і мушу ўсё ж сказаць, што нешта не падабаешся ты мне сёння, даражэнькая! Дарэчы, вось я заўважыў, што і „даражэнькім” ты мяне хрысціш, як не ў гуморы. Буду плаціць табе тым жа і я, даражэнькая.

А цяпер скажы, на якое ліха мне Аг. (добра хоць не У.), навошта S.S. — нават ён, душу і розум якога я сапраўды цаню, — навошта мне яны, калі мне трэба нешта, што абарочвалася б табой, крупінкай тваёй увагі ды нейкай няхай прыхамацінкай, бо няўжо ты не зразумела, што я стаў тут капрызлівы — не на чытанне, — не, не на яго, а на чалавечае слова і жэст, і мне сапраўды крыўдна, калі ты адмерваеш нейкую „дыстанцыю”, якая табе магла прымроіцца толькі тады, калі ты пра сябе ці пра мяне падумала блага — а можа, і пра абодвух. Не падабаецца мне, што ты рядишься в этакую просвирню или сваху от

Александра Серг[еевича], а мне от него оставляешь каких-то А.П. [Анну Пятроўну Керн], Е.К. [Елізавету Ксавер'еўну Варанцову], — почему бы еще и не Собаньскую! Последнюю А.С. любил, может, правда, в известном смысле. Ну что, получила? „Секс-бомбочки” под меня подкладываешь? А? А сама захінулася У.-каўскай хусткай-канаплянкай і перастарэкаеш! А сама ўсміхаешся сабе хітранька і думаеш: ухопіць тую бомбу ці не?

Халера яго ведае, за якую „бомбачку” я, прыехаўшы, ухаплюся і які „бікфордавы шнур” падпалю! Вось панаглядаеш, але наперад скажу, што ва ўсім толькі ты будзеш вінаватая, бо жорсткім сэрцам ды яшчэ і супрацьжонкавых ірвоў вакол сябе накапала, „ежей”, аж чарнее і курчыцца ўвачавідкі любы бедны лісток надзеі! Хіба можна так?

Ты як-небудзь у вольную хвіліну ўсё гэта вазьмі вось і разваж, значыцца, так: ты не крыўдуеш на мяне за „адповедзь”, як я на цябе за „сівер” — згода? а „чтиво” якое-небудзь часопіснае і нечасопіснае падбяры, спагані са сваіх знаёмых даўгі. Я што прачытаю, што хоць вокам пракіну, „веласіпедна”, як пісаў некалі Гершэнзон, кажучы пра чытанне „пехам” і пра тое, што завецца „галопам”, а ў яго, бы, — „веласіпеднае”! У яго ёсць увогуле „пешак” чытання на прыкладзе „Онегина” — многа дробязей, але цікава, праўда.

Не сварыся, даражэнькая, калі ласка, са мной, умягчайся душой, думай часам не толькі пра каралішчавіцкіх сабачак [я яму апісвала гісторыю разумніцы Пальмы], але і пра тое, што і чалавекі іншым часам бываюць удзячныя і верныя нават — хаця б у дружбе.

Выдавецкія навіны мяне чамусьці мала кранулі, хоць я і рады за [прызначэнне] В. Ён хлопец, здаецца, сур'ёзны і не амбітны, і не хварэе, здаецца, на D.-скія комплексы абойдзенага ды пакрыўджанага — а это уже последнее дело для литератора и первая проба для чиновника от литературы. D., к сожалению, чиновник, и его беда в том, что боится признаться себе в этом. С такой половинчатостью карьеру делать трудно, а D. надо делать карьеру, пока не поздно — последние часы окончательного решения прошли! Прошляпит, боюсь. И обозлится еще больше. А так можно стать понеприятнее и Е. Вот видишь, как я бываю зол. И не такой уж я паинька.

Но... полюбите нас черненькими, а беленькими мы сами себя полюбить можем. Каково?

Пиши. Ты не спрашиваешь, что мои дела, и правильно делаешь, потому что ничего определенного еще не знаю. Пиши, пиши.

Міхась;”

Тут прамільгнула тое, што я ведала, адчувала і што потым сцвердзіў Міхась — ён быў верны ў сяброўстве і ўдзячны. „Дыстанцыя” ж, пры якую і згадвае Стральцоў, паводле майго ліста, дыстанцыя паміж Талентам Стрельцовым і аматаркай Красы, якую часам даймае сверб пісьма, — дыстанцыя гэтая „огромного размера”. Тое ж, што ў наступным лісце сам Стральцоў называе сябе „аматарам ад пісьменства прыгожага” — то тут боль: і ад крыўды — наноў пачынаць жыццё? І боль ад няспраўджанага, ад нязробленага. І тая скруха, што магла праняць каго хочаш, калі ён даведаўся — а хутчэй за ўсё такі даведаўся — пра словы адной з літаратурна-кіруючых асоб: „Сядзіць там, у ЛПП, і хай сабе сядзіць”. Сябры Стральцова вялі перамовы наконт датэрміновага вызвалення пісьменніка.

Увогуле магу сабе ўявіць адчай ягоны — там, у Мазыры: „втолкнули в зону — и будь здоров”. Што ж тады ўсё зробленае ім? Усё напісанае? Ён, аўтар „Загадкі Багдановіча”, „Смалення вепрука”, чалавек, што стварыў „Адзін лапаць, адзін чунь”, — ва ўладзе „прапоров”. Чаго ж вартае тады ўсё, што зроблена? Яшчэ раз мушу падкрэсліць — я не бяру на сябе смеласць вінаваціць тых, хто спрыяў яго знаходжанню „ў зоне”, не ведаю, ці было нейкае іншае выйсце ці не. Але магу ўявіць увесь жах яго цвярозага ўяўлення, калі ён апынуўся — без суда і следства, без крымінальных прычын — за агароджай зачыненай установы. Ён, тонкі філосаф, паэт, чалавек трапяткой натуры... „Ён быў падобны да спітага Бога”, — пісаў пра Поля Верлена Жуль Рэнар. На каго падобны быў Міхась Стральцоў? На Бога за кратамі, Бога грэшнага і бязвіннага? Вінаватага і невінаватага?

Тым часам той грэшны бог лічыў дні. Да звароту.

„Можа здарыцца так, што пісьсо гэта сам даганю ў Менску. Але — пішу „с той горькой радостью” і т.д. Бацюхны-светы! Больш за год прайшло, адмалацілася, адгрукалася — і года, папраўдзе, не так шкада, як таго, што час упушчаны не для пісаніны нават (Бог з ёй!), а для вырашэння спраў жыццёвых і неадкладных. Вось выйду, а сам у цянётах большых і шчыльнейшых, чым быў раней. Вось што раз'юшвае! О багі!

Пазваню табе з дарогі, калі надарыцца, пакуль жа — і сумна, і няпэўна ў мяне на душы, і адчуванне, што воля як быццам і не радуе, што быццам нечага і шкада — няволі? Кветкі мае тут завялі ўсе (незнарок як у Рубцова выйшла: „Алые цветы мои в садике завяли все”) — наогул. Сіратлівасць і пустэча. У каго яшчэ... „Мокнет, осыпается весь мой бедный сад, листья пожелтевшие по ветру летят”? Але гэта

так, дзеля мінору, можа, прафілактычнага — журба. Будзем лічыць, што журба — пачуццё здаровае.

Каб у цябе хоць усё добра было! Матухна. Малю некага і малюся! Мысленна не на вежах Гедымінавых нават, не на ірвах наваградскіх, а на кручы маёй надсожаўскай — на паляпшэнне лёсаў чалавечых, а не на злом галавы! Быць таму! І — аман!

А так — клопату таго, што Z.-ны будуць хадзіць у майстрах нароўні з якімі італійскімі ці фряжскими. У нас усе майстры — і К., і У., і Р., і К., і М. Ну іх! Я радуюся, што ў мяне хоць зайздрасці чорнай няма. Я — аматар ад пісьменства прыгожага. І даволі.

Бывай мо да сустрэчы.

Міхась.

11.10.82”.

Зайздрасці ў яго сапраўды не было. Але грэблівасць нават нейкая да ваяўнічага графаманства натуральна прысутнічала заўсёды. Увогуле ён, як Рэмі дэ Гурмон, лічыў: „Няхай сабе жывуць; мяжу мы адзначылі, ёсць два тыпы пісьменнікаў: тыя, хто ўмее пісаць, і тыя, хто не ўмее пісаць, — таксама, як ёсць спевакі безгалосыя і з голасам”. Так, ён згадзіўся б з дэ Гурмонам: „...узнікла літаратура без стылю, падобная на вялікі шлях, дзе няма ні травы, ні ценю, ці прахалодных крыніц”. А сапраўды — колькі ў нас тых бальшакоў — голых, шэрых, нудотных. Гладкіх, як блін, ці ў выбоінах. Але ж жывога, прыгожага, на што кінулася б вока, мала. Аднак — кніга за кнігай, публікацыя за публікацыяй. І пакуль што ані так званая перабудова нічога ў нас на Беларусі не змяніла, ані рынак не зменіць. (Ды кірмаш той — наўрад ці спрыяе сапраўднай літаратуры. Ледзь не ў кожнай краме — ці Агата Крысці, ці які бестселерчык з малапрыстойнымі малюнкамі.)

Былі кастрычнік-лістапад 1982 года. Рабіліся афіцыйныя захады наконт вызвалення, лісты былі кароткія, пахаплівыя, што тэлеграмы.

„Дзень добры, Ала!

Я дарэмна абнадзейваў цябе, думаючы, што траплю ў Менск 12-га. Гэтага не здарылася, бо не сабраўся высокі суд. Не хачу зноў лунаць во облацех, але спадзяюся на 19-20. Калі так, адказаць мне ўсё роўна не паспееш. Таму развітваюся да сустрэчы.

Пішу таму, што не хачу, каб ты нервавалася дарэмна: можа, не праз мяне наогул, а праз маю нягжэчнасць, нядбайнасць аб прыстойнасці — хаця б у тым, што датычыць перапіскі.

На сконе свайго тутэйшага жыцця я чамусьці стаў спакойны, як трансфарматарная будка. Ох, не к дабру гэта, мусіць. — Паглядзім.

Пакуль бывай. Як сустрэнемся?

Міхась.

14.X.82”.

„Дарагая Ала!

Увёў, увёў я сябе і цябе ў зман дачасна і міжволі! Заела мой лёс, як патрон у казённіку — ні стрэліць, ні назад падаць. Адно добра — бібліятэку я перадаў і ўздыхнуў з найвялікшай палёгкай. Камісіі прайшоў. Чакаю суда. А суддзі то хварэюць, ці з чужымі бабамі, паводле Чэхава, недзе ў фінскай лазні начуюць. Можа, і не так. Кажуць, усё ж хварэюць. А я хварэю на нудоту, на халодную злосць, на боязь асеннезімовай слаты і прымаразкаў — і душа асенняя, падшэрхлая і ачарсцвелая. Пахукай мо на яе, га?

Можа, у аўторак, 26-га, можа, не.

Як і абяцаў, пазваню ці з дарогі, ці адразу, прыехаўшы.

Так хочацца цябе пабачыць.

Бывай. З табою мае малітвы.

Міхась.

22.X.82.

P.S. Два дні, як пацяплела. Цёпла і пахмурна. Падгнілай лістотай хораша пахне, раніцай зямля пацее — апошняя задуха перад зімой. Сініцы ганяюцца па дрэвах адна за адной і неяк па-сарочы чачэкаюць.

М.С.”

„Дарагая Ала!

Я, можа, і сапраўды *дабіваю* недзе апошнія свае дні тут (не падумай, што я крыўляю якого-небудзь Хаіма ці Шмёлку). Як хочаш: наогул: дабіваю, дабываю, але каб сапраўды так.

Пісьмы твае я атрымаў усё ж, неўзабаве пасля пісьма Вераніцы. А вось ці атрымала ты мае? Я там табе агаворваў ролю нейкай бадай што патранэсы, настаўніцы моладзі і г.д., але вось ты пішаш, што размова ваша тэлефонная была паспешлівай, няўцямнай, ці што. Усё ж Вераніка мне напісала, што голас у А.І. *прыемны і малады* — ты гэта адзнач. Гаворыць усё ж, заўважай, жанчына. Нешта ды значыць.

Напісала мне яшчэ ледзь не трактат наконт пасрэдніцтва, няўмяшання і г.д. Як табе гэта падабаецца? Мне бадай што спадабалася. Гэта добра, калі малыя прынсіпы свае заяўляюць.

Калі ўсё ж табе пазвоніць яшчэ (а я хацеў бы), прынаравіся неяк не на хапок пагаварыць: яна летам была ў тваёй любімай (чаму?) Рызе — паахайце адна перад адной з выпадку тамтэйшых дзівосаў розных. Вы, жанчыны, гэта ўмееце.

Навін у мяне ніякіх. Бібліятэку, лічы, перабралі, — на тым справа і стаіць. Трэба акты, спісанне і г.д., а мае рэвізоры каторы дзень не паказваюцца. Сягодня субота, заутра нядзеля, а што ў панядзелак, невядома.

Думаў я трапіць да вас пасля 7-га (Кастр.), ды, мусіць, не. Каб хоць у сярэдзіне месяца. І то б нічога.

Як сустрэнемся? Ты мне столькі, яшчэ больш. чым Ніка (Вераніка) „маралаў" начытала (за ўвесь час), можа, не „маралаў", а блакаду нейкую павяла, пэўна — можа, столькі напамахвала перада мной і амаль незаўважна, як харошая дрэсіроўшчыца, смирительным стыком, што старыя рэфлексы мае затармазіліся, новыя — не выпрацаваліся — і я стаю перад фактам разбурэння асобы як яна ёсць. Вось што ты нарабіла!

Узваж, узваж усё гэта, даражэнькая, і перамянні гняўлівасць і жорсткасць на літасць.

Ну, але тым часам чакаю тваіх лістоў пакуль, пішы — не лянуйся.

Скажу табе штосьці харошае ў другім лісце, калі твой, праўда, не будзе надта сіберным.

Бывай пакуль.

Міхась.

2.XII.82".

Гэта быў апошні ліст. Міхась Стральцоў вярнуўся ў Менск.

Я знайшла запіс у сваім дзённіку ў студзені 1982 года: званіў Міхась. А гаворку я памятаю. Гаворка была звычайнай. Пра нейкія навінкі ў часопісах. Пра выданні Пераверзева (літаратуразнаўцы), што толькі што з'явіліся. Яшчэ пра нейкія літаратурныя і калялітаратурныя навіны.

Пры ўрачыстым святле дня

Сустрэліся мы, канечне ж, выпадкова. Я спяшалася да хаты з Дома кнігі, пасля чарговай ночы з „хуткімі дапамогамі", без сну, зусім „не в лице", і пабачыла спачатку нейкі недарэчны руды калматы каўнер са штучнага футра на шэрым паліто, а потым за каўняром згледзела знаёмую ўсмешку: Міхась. І ён быў заняты нейкімі сваімі дум-

камі, сваім клопатам. Неяк гмыкнуў іранічна: „Ну,восъ — сустрэліся”. Таксама, мабыць, згадаў „урачыстае святло дня” і „сталёвы пярсцёнак”.

Пазней прынёс Айзэнрайха і маленечкаую драўляную скульптуру: жанчына, з палец, у стылі ўлюбёнага ім прымітывізму. Сапраўды я збірала яму чытаць нейкія часопісы, ён прыносіў мне толькі што набытыя ў кнігарні кнігі.

Стасункі нашыя набылі ранейшы, звычны прыязна-дыстанцыйны кшталт, з інтэрлюдыямі-гаворкамі па тэлефоне, выпадковымі сустрэчамі. Часам, праўда, па тэлефоне ён згадваў напаўжартам, як той вялікі, з Польшчы: „Збяжым у Тамашуў”. Былі, можа, як у Тувіма, свой Тамашуў і яшчэ якія падарожжы. Але гэта былі ўжо іншыя гісторыі. Больш рэальныя. З канкрэтнымі дзейнымі асобамі. Не са мной. І тут — толькі канстатацыя факта. Не роспач. Не журба. Не шкадаванне. Не „уничижение” — нават тое, што „паче гордости”. Інакш не магло быць. У жыцці кожнага з нас кантрапункты пазначаліся паасобку. Лініі існавання ішлі паралельна. Паводде Еўкліда. Толькі часам выяўляючы логіку казанскага матэматыка — і перакрыжоўваючыся. Каб зноў сысці ў далёкія паралелі. І эпісталярныя нашы стасункі скончыліся выхавана-гжэчным шматкроп'ем. Ніякіх меладраматычных клічнікаў і пытальнікаў. Ніякіх кропак над „і”.

Тым часам здавалася — хаця дыстанцыя нашага зямнога існавання перайшла даўно на другую палавіну, і ўсё ж — да той, канечнай, падзеі далёка.

А пакуль — кожны са сваёй самазасяроджанасцю. Раўнавага быцця. Раўнавага суіснавання. Ідылія духоўнай блізкасці. На адлегласці.

Ажно „провидение” да ідылій і ілюзій не так часта ставіцца паблажліва. Драмы лёсу не было. Але фінал нашых адносін усё ж стаўся трагедыяй. 23 жніўня 1987 года Міхась Стральцоў пайшоў з жыцця. І трагедыя — не таму, што надышоў канец зямнога існавання: гэта натуральна. Трагедыя — таму, што не зжыў пазначанага біблейскага веку. (Хаця ў нас ад нязбытнага сацаптымізму і пра васьмідзесяцігадовых пішуць: заўчасна памёр.)

Перад тым — мы рабілі разам у часопісе „Нёман”. Перад тым — ён святкаваў свой пяцідзесяцігадовы юбілей. Перад тым — была ўсё ж вандроўка.

У Слаўгарад. У Сычын. Рабілі тэлефільм пра Міхася Стральцова. Ці — больш правільна — перадачу пра Міхася, дзе быў дваццаціхвілінны фільм. На тэлебачанні вырашылі выехаць на радзіму Стральцова. І былі тры цудоўныя дні: 20, 21, 22 студзеня 1987 года. Перад тым

стаялі страшэнныя маразы — да 30 градусаў. А як нам ад'язджаць — пацяплела, недзе толькі 10. Усё сляпуча-белае, блакітнае. Тэлебачанне едзе на сваім „рафіку", мы: Міхась Стральцоў з малодшай дачкой (ад другога шлюбу) — светлай, лагоднай Алесяй, Рыгор Барадулін, Алесь Пісьмянкоў і я — аўтобусам. І гаворка, здаецца, ідзе звычаёвая, і п'ем мы звычайную каву з тэрмаса, што прынесла Алена Дзмітрыўна (разам з іншымі ванзэлкамі, прызначанымі сваякам Міхася Лявонцьевіча), і ямо звычайныя піражкі з яблыкамі (майго вырабу), і нічога асаблівага не адбываецца, але прысутнічаюць у аўтобусе нейкія флюіды паразумення і разумення, што не выяўляюцца ў словах і ўчынках, але адчуваюцца неяк інакш (сёмым, дзесятым чуццём?). Настрой гэты — недзе ў паветры, у кіламетрах, метрах дарогі, у сыпучым, ясным снезе, у праменьчыках сонца. Мы ж едзем да тых дрэў, да тых стромаў, дзе гуляюць блакітныя вятры даўняй Стральцоўскай мары. Маладога яго наіву. І юных парыванняў душы. І за вокнамі аўтобуса — стоеныя, таямнічыя лясы, абрусы заснежаных палёў, утульныя вёсачкі, гасцінныя гарады. Ідылія заснежаннай прасторы, ідылія з адлегласці, ідылія нязгаданага і згаданага, ідылія падарожжа — турботы і штодзённы клопат засталіся ца тых кіламетрах, што адлічылі колы нашага „Ікаруса", а мы недзе ў рэальных, але і прымроеных нашым уяўленнем прасторы і часе. У вэлюме добразычлівасці і нават крыху сентыментальных ілюзій „радаснага саду", аддзеленага ад астатняга свету не толькі аўтобусам, але і агульнасцю вось гэтых, нядоўгіх, крухкіх, ламлівых сувязей, суадносін — гэтага падарожжа.

І былі сустрэчы з аднавяскоўцамі Міхася Стральцова, з яго маці, што так спакойна, нібыта яна ўсё жыццё давала інтэрв'ю тэлебачанню, гаварыла: „Я заўсёды лічыла, што ён некім будзе. Літаратарам нейкім", з жанчынай, у якую ў юнацтве быў закаханы ўпершыню Міхась, з тымі дрэвамі, хатамі, — з той зямлёй, што памяталі Міхася Стральцова, якому яшчэ толькі наканавана было стаць творцам, Майстрам.

Там, у Сычыне і Слаўгарадзе, ішло сваё, недатычнае да нас і не залежнае ад нас жыццё. Быў звычайны клопат дня. Але ў дачыненні да героя нашага падарожжа ўсё набывала асаблівы сэнс: жанчына, што мыла бялізну ў палонцы, цікаўныя вясковыя дзеці (іх было няшмат), вольныя, не прывязаныя, але не бадзялыя, хатнія сабакі. Пажоўклыя здымкі ў хаце, дзе гадаваўся Міхась, каляндар прыроды, што вёў яго бацька. Нават зусім пашорхлыя, амаль неарганічныя ўжо, вязкі нейкіх зёлкаў пад столлю хаты, нават старыя табурэты і яшчэ нейкія седалы ў хаце і ў сенцах. І тая круча ў Слаўгарадзе, над якой Міхась чытаў свой верш, і старыя гасцінцы Магілёўшчыны. Там зараз

— і надоўга — нячутная і нябачная бяда. Але я не хачу распавядаць пра яе тут — тады пра гэта яшчэ мала хто ведаў (Чарнобыльскія сакрэты захоўваліся пільна), — мы таксама занятыя былі іншым.

Нават і вячэры — у Сычыне, у Слаўгарадзе, у Доўску (на шляху ў Менск) — былі не тое каб рытульна-ўрачыстыя, але ў іх адчувалася магія прысутнасці талентаў — Міхася Стральцова і Рыгора Барадуліна, незаўважны гіпноз падпарадкаванасці ўсіх астатніх іх асобам. Усё другаснае набывала нечаканую галоўнасць існага і важнага, усё ўзбуйнялася, набывала новыя адценні, нюансы, стваралася асобая атмасфера. Хаця не было сур'ёзных гаворак, спрэчак — нейкія аскепкі, бліскаўкі, іскры. Але бліскаўкі — вясёлкі, іскры — месячнага святла, аскепкі — вялікай казкі жыцця.

Гэта было і пазней — калі ў Менску запісвалі сваё слова Васіль Вітка, Віктар Карамазаў, Карлас Шэрман. І потым працягвалі студыйную гаворку ў кавярні. І маўклівая мудрасць Васіля Віткі, нейкія філасофская лагоднасць і ціхамірнасць Карамазава, якая раптам выбухала нечаканай весялосцю. Усё гэта жывілася прысутнасцю Міхася Стральцова. Героя, юбіляра. Ён з нейкай добрай радасцю глядзеў на свайго сябра, які ўзяў ды і прайшоўся кругам упрысядку ў кафэ. „Віця", — неяк заўсёды пяшчотна і злагадна згадваў Карамазава Міхась.

Так, былі перад'юбілейныя дні. І перадача з фільмам выйшлі да юбілею. І я гарэла ад сораму. Усе выдатна гаварылі, усе былі на экране роўныя самі сабе ў жыцці. Але той перадачы і таго фільма, які я сабе ўяўляла, не атрымалася. Не толькі таму, здаецца, што я не мела вопыту ў кіно і на тэлебачанні. Рабіла я сцэнарый (па просьбе Міхася — я ўжо распавядала, гэта была яго ідэя, калі ён даведаўся, што збіраюцца рабіць фільм пра яго) паэтычна-лірычны. Прыехаўшы ў Слаўгарад і пазнаёміўшыся з рэжысёрам, я зразумела, што мы маем на ўвазе розныя рэчы. Добра перамовіліся, я ўсю ноч не спала і вырашыла вяртацца ў Менск. Дзеля чаго я тут? Няўломак, няўдаліца. Міхась Лявонцьевіч і Рыгор Іванавіч неяк усё гэга „стушевали", але я па сутнасці толькі прысутнічала пры тым дзействе. Уладзімір Таміла рабіў усё, што ён лічыў патрэбным. Рэдактар Саня Шлег ажно квітнеў ад радасці — фільм пра сябра. Аператар лавіў настрой героя і прыроды. Рыгор Іванавіч высакародна ўзяў на сябе ролю вядучага. І абодва яны — Міхась Стральцоў і Рыгор Барадулін — разумеючы мой афронт, зрабілі рабочую няўдачу ўдалай жыццёвай імпрэзай.

Міхась пазней усё суцяшаў мяне: „Не перажывай. Мы паедзем да цябе ў Наваградак, зробім фільм пря Янку Брыля". Янка Брыль — не толькі любоў удзячнага вучня. Ён быў „дарагі яму літаральна кожным радком". І ў гэтым абзацы з „Пячаткі майстра" — стаўленне да пісь-

менніка і чалавека выяўляецца, можа, найбольш выразна: „Брыль нагогул пісьменнік, надзелены вялікай здольнасцю пастаяннай апрабацыі вышэйшых маральных каштоўнасцей і ўдакладнення іх для сябе і для сваіх герояў. Гэтая якасць, пры яшчэ надзвычайнай духоўнасці брылёўскага мастацкага свету, выгадна вылучае яго сярод сучасных нашых празаікаў — гэтым ён прыналежны да непарушных традыцый вялікай літаратуры".

Вось гэтае — „апрабацыя вышэйшых маральных каштоўнасцей і ўдакладнення іх для сябе і для сваіх герояў", мастацкі свет Брыля — было для Міхася Стральцова неабходным, патрэбным, мецiла яго ўласную філасофію існавання, надавала ёй, мне так здаецца, важкасць і пэўнасць. Часам ён, мабыць, і не пагаджаўся ў душы з Іванам Антонавічам, але ўласныя, яго, Стральцова, разгубленасць і разумовыя пошукі, яго „няшчасная свядомасць" (Гегель), яго „пункцірны" сацыяльны і асабісты побыт — знаходзілі тут і сталую грунтоўнасць усведамлення, і ахоўную свядомасць, і нібыта блізілі яго да нейкіх першасных, анталагічных асаблівасцяў нашага быцця ў свеце. І блізкасць мастацкага метаду недзе набліжала, а недзе адштурхоўвала Міхася Стральцова ад Брыля („Смаленне вепрука", напрыклад). Але Брыль быў заўсёды неабходны Стральцову. І ў апошнія дні Міхася Лявонцьевіча — калі яму на нейкі час стала лепш — яны паўтары гадзіны вялі размову. Гэта было 2 жніўня 1987 года, пазней мы ўсе заходзілі ў палату на хвіліну — аддаць паклон. Рыгор Барадулін з жонкай Валянцінай Міхайлаўнай (дарэчы, як мне здаецца, менавіта той жонкай, якую шчасціць мець мастаку, прыгожай, разумнай, мудрай), акцёр Дубашынскі, Вераніка Стральцова і я.

Янка Брыль вёў рэй і ўлетку, у ліпені 1986 года, калі быў вечар Міхася Стральцова. І пазней, на вечарыне ў дзень юбілею ў доме Міхася Лявонцьевіча і Алены Дзімтраўны за хатнім багатым сталом. Знешне нішто, дарэчы, не нагадвала пра „падводныя плыні" ў іх сямейным жыцці. Было гасцінна, утульна, смачна. Было весела і цёпла. Праўда, дарослых дачок ад першага шлюбу — Вікторыі і Веранікі — не было.

У 1987 годзе Міхась Стральцоў — гэтаму вельмі спрыяў Рыгор Барадулін — наладжваў некалькі вечароў. У сакавіку — у Доме літаратора, пазней — у Гародні, недзе яшчэ. Тады многім здавалася: мнагавата. Нават і мне. Хаця ў Доме літаратара, напрыканцы красавіка, я таксама брала чынны ўдзел. Здаецца, крыху больш удалы, як у тэлевізійнай перадачы.

Міхась Стральцоў ціха-здаволена згаджаўся на ўсе вечары. Ці таму, што ўсё гэта было пацвярджэннем ягонага вяртання ў літаратуру і

літаратурны свет, ці таму, што прадчуваў — ужо апошнія месяцы жыцця. Так ці інакш — добра, што былі вечары, што ён зноў адчуў сябе прызнаным, слынным літаратарам.

Між іншым, калі Стральцоў вярнуўся з Мазыра, як сведчыў у гаворцы са мной згаданы ўжо Вечаслаў Івашчанка (ён на тую пару заходзіў да Міхася Лявонцьевіча, што якраз супала з нашай працай над кнігай Івашчанкі), быў той замкнёна-разгублены, пачуваў сябе адстаронена і адчужана ад звычнага літаратурнага атачэння. І тут нельга перадаць увагі ўчынкам Рыгора Барадуліна і Анатоля Кудраўца. Рыгор Барадулін, як мог, спрыяў заказам на нейкія пераклады, уключэнню ў план яго кніг, тэлефанаваў Міхасю і ўранку, і ўвечары, нават, як гаварыў сам Стральцоў, купляў яму месячны білет для праезду ў менскім транспарце.

Анатоль Кудравец, галоўны рэдактар часопіса „Нёман”, вядомы празаік, не збаяўся папярэджанняў адміністрацыйных асоб: што, Стральцова на сталую працу? А было гэта ў гады, калі за складам рэдакцый пільна сачыла не адна ўстанова. Міхась Лявонцьевіч быў узрадаваны і ўражаны — пазваніў! запрасіў! сам галоўны радактар! Праца ў аддзеле крытыкі — спачатку літсупрацоўнікам, потым рэдактарам (загадчыкам) аддзела — вярнула яму яго грамадскае рэнамэ. Не творчае — гэта ў яго ніхто не мог забраць, а менавіта літаратурнаграмадскае. Ён вярнуўся ў пэўнае кола. Не толькі як таленавіты творца, але і як чалавек, што здольны выконваць службовыя абавязкі. Чалавек, што адпавядаў пэўным нормам. Для таленту нават і супрацьпаказанае — норма, але для вяртання „на круги своя” патрэбны ўчынак. Міхась Лявонцьевіч адчуў грунт пад нагамі. Ды і з грашмі стала лягчэй. З'явіўся невялікі, але сталы заробак.

Ці не пярэчу я сабе? то сцвярджала, што Міхасю Стрельцову патрэбны быў маёнтак, рэнта — і раптам... Як мне здаецца, на той момант, калі ён пасля ўсіх пярэкрутаў лёсу вярнуўся ў Менск, сталая праца, служба былі яму неабходны. Як неабходныя былі стасункі з Янкам Брылём, Васілём Віткам, Алесем Адамовічам... З сябрамі: і толькі што згаданымі, і з Віктарам Карамазавым, Анатолем Грачанікавым, Васілём Зуёнкам, Таццянай Арловай, Міхасём Тычынам, Аляксеем Гардзіцкім, Аляксандрам Станютам... Яму былі неабходныя прыязнасць і разуменне Алеся Разанава, Генадзя Шупенькі, Варлена Бечыка, Анатоля Сідарэвіча... Пільная ўвага маладых: Леаніда Дранько-Майсюка, Сяргея Дубаўца, Уладзіміра Арлова, Адама Глобуса, Алеся Асташонка...

Міхась Стральцоў збіраўся вызваліцца ад службы, зноў вярнуцца выключна да творчай працы. Гэта ўжо пад час хваробы. У шпіталі.

Як адбылося б, каб Бог і Лёс адшкадавалі яму яшчэ добрую рэшту жыцця — цяжка згадваць...

Прадчуванне канца — ці было яно ў яго? Мне здаецца, калі і было, падсвядомае, інтуітыўнае. Не выслоўленае. Не выяўленае канкрэтна. У маі і красавіку 1987 года ён пару разоў прыходзіў на працу страшэнна бледны. Тлумачыў — нешта з сэрцам. Гэта, мабыць, і радыяцыйны боль (у яго быў рак стрававода). Потым нечакана лёг у бальніцу. Нікому нічога не сказаўшы. Ляжаў у 2-ім шпіталі. Калі мы з Тамарай Аляксееўнай Нікіфаровіч (карэктаркай „Нёмана”) наведалі яго, быў знерваваны, раздражнёны. Хаця неяк пасвятлеў, палагаднеў, кажучы: „Бачу адсюль тваю хату, Томік” (да Тамары Аляксееўны). Выпісаўся таксама нечакана. І знік. Яго жонка з дачкой Алесяй былі тым часам на курорце.

У ліпені Міхась лёг у анкалагічную клініку ў Бараўлянах. Ездзіла да яго — ён ужо мала што еў; везла арбуз, чарніцы, чарэшню. Нейкім разам мы сышліся ў яго выпадкова: Карлас Шэрман, Анатоль Сідарэвіч і я. Карлас Шэрман зрабіў слайды і пазней аддаў іх Сідарэвічу, у часопіс „Крыніца”, там, дзе мы ўдваіх з Міхасём Стральцовым, — падараваў мне. Дзе Сідарэвічавы — не ведаю, адзін давала „Крыніца”, мой раптоўна знік пасля таго, як я паказвала яго навагоднім вечарам разам з маімі італьянскімі слайдамі. Я перавярнула дагары нагамі ўвесь дом — няма, хоць плач. Няма.

Перад аперацыяй я ўвечары прыходзіла да Міхася Лявонцьевіча, ён пагладзіў кветкі, паглядзеў на чарэшню... Быў супакоены, лагодны. Спадзяваўся на дактароў. Папрасіў, каб Алена Дзмітраўна — яна была ў яго — праводзіла мяне. Мы абедзве супакойвалі Міхася, спасылаючыся на ўсе шчаслівыя выпадкі.

17 ліпеня Міхасю Стральцову зрабілі аперацыю. І з рэанімацыйнага адзялення ён ужо не выйшаў... 6 жніўня, калі яму стала лепш, прыехалі да яго ўсе: ужо згаданыя. У апошнія дні прыходзіў да яго Дранько-Майсюк.

Усё лета я тэлефанавала Вераніцы, Рыгору Барадуліну, Карласу Шэрману. Яны — мне. Ніхто не ад'язджаў далёка ад Менска.

Вестка пра смерць Міхася Стральцова заспела мяне на Іслачы — той Іслачы, пра якую пісаў Міхась Лявонцьевіч. У Дом творчасці (ён толькі адчыніўся) Стральцоў так і не паспеў прыехаць. Я ж апынулася там з прычыны рамонту: у маёй хаце яго распачалі яшчэ ў траўні, калі Стральцоў быў, здавалася, здаровы — ўзяла адпачынак, Так і ездзіла адтуль на працу. Трэба было весці аддзел. За абодвух.

Пасля таго як усе мы, яго сябры, праводзілі Міхася Стральцова ў апошні яго шлях, лёсу было заўгодна кінуць мяне паводле лепшых

традыцый „усадебной культуры” (ўжо згадвалася — Міхась любіў яе) — за мяжу. У Італію. Можа, дзеля таго, каб там, дзе на кожным камяні — адзнака тысячагоддзяў, згадаць аб ratio vivendy[1]. Зірнуць на свет sub specie aeterni[2]. А можа, каб проста парадавацца жыццю. І за яго таксама... За Стральцова... „Небо Италии, небо Торквата. Прах поэтический древнего Рима...” Баратынскі...

Каго працытаваў бы тут Стральцоў? Што „загадаў” бы пагля-дзець?

Працытаваў... Загадаў... Непапраўны прошлы час... Мінулы...

„І ўспомніць душа святло...”

Загадка Стральцова... Ён панёс яе з сабой. Пакінуўшы нам класічныя ўзоры майстэрства. Многа ці мала? Як вымераць радкамі высокае мастацтва?

Ён быў супраць слотнай няўклюдзіцы слоў. Супраць цягамотных, раскілзаных сюжэтаў, супраць бясконцых аповедаў пра некага, пра нешта, дзеля нечага... Ён спавядаў лірычна-філасофскі водгук на жыццё, на такое перажыванне светапарадку, што мела б на ўвазе і надзейнасць класічных арсеналаў, векавых канонаў — і пазалагічна-мантажныя выяўленні ўражанняў і падзей: не разумовае бязладдзе, але ўменне знайсці новыя пошукава-некананічныя ўстаноўкі.

Я зноў перачытваю невялічкае эсэ, шэсць слупкоў тэксту, непрэстыжны падпольчык літгазетаўскай (маскоўскай) паласы (гэтая газета, дарэчы, ніколі не адшкадавала цэлай паласы ні Івану Мележу, ні Янку Брылю, ні Максіму Танку, ні нават Янку Купалу ці Максіму Багдановічу). Сціплы такі на выгляд артыкульчык. Аднак і цяпер, праз некалькі год, калі столькі пісалася і друкавалася — забойнага, сенсацыйнага, разумнага — радкі Стральцова выдаюць спакойнай прадуманасцю, глыбінёю думкі, дыстынктоўнасцю стылю.

„Я не пастрашуся прамовіць, што мяне цікавіць пытанне мастацтва самога па сабе” (там, на расейскай мове, гэта гучала так: „Я не побоюсь сказать, что меня интересует вопрос достоинства искусства как такового”). Міхась Стральцоў ніколі не баяўся гэта сцвярджаць — словам прозы, словам крытыка. Ці былі ў яго магчымасці, моц на спраўджванне? Мне здаецца, былі. У спрыяльных умовах. Моцартавы склад таленту ўвесь час цярпеў ад усмешкі скептыка-аналітыка, які сядзеў у Стральцове, і перапыняў занатоўванне імгненнага. Цярпеў ад

[1] Сэнс жыцця (лац.).
[2] З пункту погляду вечнасці (лац.).

крыўдлівых усмешак нядобразычліўцаў. Ад кпінаў лёсу. Ад прадонняў у самасвядомасці. Сам ён у згаданым артыкуле пазначыў так: „Я... быў заняты, І нават досыць сур'ёзна, годным уладкаваннем уласнай асобы і свайго ўнутраннага свету...”

Міхась Стральцоў (пра гэта сведчаць і яго лісты) не быў з тых, хто ўмее старанна і абавязкова кожнага дня гнаць свае радкі. А настрой, той палётны, натхнёны, ён легка парушаўся... Памятаеце? „Аповесцейку сваю я колькі разоў губіў тым, што, загарэўшыся ёю, ужо як бы адчуўшы цалкам, не садзіўся ў час за стол — і перагараў. Вось яшчэ чаму самадысцыпліна ў працы – ўсё ж вялікая рэч”.

Чаму не садзіўся за стол? Хто вінаваты? Ці толькі абставіны? Ці ўсё ж — ён сам? Ці тыя сацыяльныя прычыны? Абставіны трагічнага лёсу беларусаў? Памятаю, як нейкім выпадкам, яшчэ да Мазыра, асцярожненька „агітавала” яго пісаць. Ён скрушна давёў: „А каму гэта патрэбна?”

Міхась Стральцоў — пісьменнік элітарны. І — беларускі пісьменнік. То дзе ж ён — быў ці ёсць — ягоны чытач? Дзе тыя беларусы, што разумеюць „філасофію ўсясветнай выпадковасці быцця” (А.Роб-Грые), што ўмеюць спасцігнуць тыя аблічча існага, што ўмеў стварыць Міхась Стральцоў? Іх так мала. І было, і ёсць. І таму так выйгравалі ў „масавасці”, „папулярнасці”, „знакамітасці” тыя, хто займаўся простым паўтарэннем, пералічэннем розных карцін рэчаіснасці, канкрэтных, на ўзроўні будзённага ўсведамлення. Ці быў ён абыякавы да гэтага? Ён не быў зайздроснікам. Ведаў цану таннай славы. Крыўда, па-мойму, была. Нават больш — пакута. Ён не быў у суладдзі са светам. А свет — з ім. Аднак ён жыў адчуваннем гармоніі. Меў тое, дадзенае выбраннікам, сузіранне, што „ахоплівае субстанцыю рэчы ва ўсёй яе цэласнасці, меў магчымасць вытусаць *сэрца* альбо *душу* рэчы з усяго, што засцяняе сутнасць” (Гегель).

Што было б, калі б ён быў жывы?

Наўрад ці сёння падаўся б у члены якой партыі, наўрад ці займаў бы трыбуны, наўрад рабіў бы нататкі „на злобу дня”. Ён быў філосафам, сузіральнікам, мысленнікам. Ніколі не лавіў за крыла момант.

Што б ён рабіў? Цяжка згадаць...

Проза, вершы, крытычная проза... Эпістальярная проза. На ўсім пячатка майстра.

Многае не спраўдзілася. Але — „душа сбылась”.

Бэзавы попел... Згадваю „матыў лірычны, адмысловы”, і „красу арабінак”, і лес „у асеннім агні”. І сыплецца, спадае бэзавы попел успамінаў...

І ўспамінае душа святло...

Іслач.
Жнівень 1990 г.
Верасень 1992 г.

ЗМЕСТ